

Smiljka Tomanović

NA SVOM PUTU

Longitudinalno kvalitativno
istraživanje
socijalnih biografija mladih

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2021

1838

N

a svom putu

Longitudinalno kvalitativno
istraživanje socijalnih biografija mladih

Smiljka Tomanović

Na svom putu.
Longitudinalno kvalitativno istraživanje socijalnih biografija mladih
Smiljka Tomanović
Prvo izdanje, Beograd 2021.

Izdavač
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja,
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača
Prof. dr Miomir Despotović,
dekan Filozofskog fakulteta

Recenzenti
Ivana Spasić, redovna profesorka na
Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu
Suzana Ignjatović, viša naučna saradnica na
Institutu društvenih nauka u Beogradu
Dragan Stanojević, docent na
Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu

Lektura i korektura
Teodora Todorčić Miličević

Autor fotografije na koricama
Miodrag Stojanović

Dizajn korice
Ivana Zoranović

Priprema za štampu
Dosije studio, Beograd

Štampa
JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž
200

ISBN
978-86-6427-157-8

Knjiga je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji:
koncepti i akteri“ (ev. broj 179035), koji finansira
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

*Filipu,
na njegovom putu*

Sadržaj

- 9 | UVOD: ISTRAŽIVANJE ŽIVOTNIH PUTANJA
KAO DUGO PUTOVANJE

I DEO: OKVIRI

- 17 | 1. Konceptualna matrica za tumačenje socijalnih biografija
- 18 | Strukturalni konteksti
- 28 | Dejstvenost i njeni međuodnosi
- 30 | Identitet i subjektivitet: biografizacija dejstvenosti
- 33 | Vreme i temporalnost dejstvenosti
- 39 | 2. Ispričani i življeni životi – longitudinalni kvalitativni metod
- 41 | Razvijanje nacрта istraživanja
- 44 | Sprovođenje istraživanja
- 49 | Analiza i interpretacija kvalitativnih longitudinalnih podataka
- 54 | Čije su životne priče i kako su analizirane?

II DEO: BIOGRAFIJE

- 63 | 3. Slavica: „Izgubljena u vremenu i prostoru.“
- 75 | 4. Sava: „Boem [...] sa velikim ambicijama i malim radnim kapacitetom.“
- 89 | 5. Branka: „Da nekom trebam, da o nekom brinem.“
- 101 | 6. Nevena: „Slobodna! [...] Ja sam putnik.“

- 115 | 7. Mirko: „Umem da se snađem.“
135 | 8. Bojan: „Biti isti, biti poseban, biti slobodan, biti samo svoj!“

III DEO: SINTEZE

- 151 | 9. Socijalne biografije kao promišljena upravljanja životima
152 | Kontekstualizacija dejstvenosti: društvena omeđenost strukturnim kontekstima
155 | Biografska uklopljenost dejstvenosti: refleksivnost, identiteti i subjektiviteti
160 | Biografsko vreme
163 | 10. Zaključna razmatranja
163 | Metodološke pouke
165 | Empirija u dijalogu s teorijom
171 | LITERATURA

Uvod: Istraživanje životnih putanja kao dugo putovanje

Knjiga pred vama je treća monografija proizašla iz istraživanja kojim od predškolskog uzrasta do polovine njihovih dvadesetih godina pratim živote i biografije dve grupe dece, odnosno mladih (Tomanović Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010). Longitudinalno kvalitativno istraživanje, sprovedeno u četiri talasa na svakih sedam godina počevši od 1993. godine, zasnovano je na polustrukturisanim intervjuima s dvadesetoro dece/mladih u dva beogradska naselja i s njihovim roditeljima koji obavljaju ili su obavljali radnička ili stručnjačka zanimanja.¹

Dok sam razmišljala o ovom višedecenijskom istraživanju, javila mi se metafora dugog putovanja, kao i spoznaja da je ono integralni i veoma značajan deo moje biografije. Tok istraživanja se uklapa u moj biografski (pre svega profesionalni) put, usmeren „kritičnim trenucima“ (Thomson *et al.*, 2002) koji su inicirali istraživanje i uticali na njegov razvitak. Kao stipendistkinja Fabijanske (Beatrice and Sidney Webb) fondacije bila sam na studijskom boravku u Raskin koledžu (Ruskin College²) u Oksfordu tokom proleća 1989. godine. Suživot i druženje

1 Šire i detaljnije o metodu istraživanja videti u metodološkom poglavlju studije.

2 <https://www.ruskin.ac.uk/about-us/our-history/>

s ljudima koji su pripadali radničkoj klasi, kao i čitanje čuvene Vilisove knjige (Willis, 1983), postavili su meni, odrasloj u „besklasnom društvu“ socijalističkog „bratstva i jedinstva radnog naroda Jugoslavije“, pitanja: postoji li reprodukcija klasnog habitusa u našem društvu i kakav je značaj porodičnog habitusa u tom procesu? Na sugestiju moje mentorke, prof. Anelke Milić, upoznavanje s delom Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu), koje je u to vreme kod nas bilo malo poznato, u velikoj meri je uticalo na to da na pomenuti način formulišem neka od centralnih istraživačkih pitanja. Tokom sledećeg studijskog boravka u Velikoj Britaniji, na Univerzitetu Daram (Durham University) u proleće 1991. godine, susrela sam se sa sociologijom detinjstva – novom sociološkom disciplinom koja se tokom devedesetih godina ekspanzivno razvijala, što je značajno obeležilo moje kasnije profesionalno opredeljenje i uticalo na konceptualizaciju istraživanja. Sledeći „kritični trenutak“ je bila odluka da nastavim istraživanje 2000. godine (Tomanović, 2003), pa potom u talasima na svakih sedam godina, na šta je uticalo i upoznavanje s metodologijom longitudinalnih kvalitativnih istraživanja tokom više boravaka u Londonu početkom dvehiljaditih, kao i saradnja s Rejčel Tomson (Rachel Thomson) i Dženet Holland (Janet Holland), tada na Londonskom Sautbenk univerzitetu (London South Bank University). Kako se istraživanje razvijalo, tako se i njegov teorijski fokus pomerao s odnosa svakodnevnog života i porodičnog habitusa (Tomanović Mihajlović, 1997; Tomanović, 2004), preko teorije strukturacije, odnosno međudejstva struktura (kapitala i habitusa) i delanja (Tomanović, 2010; 2012), do pristupa socijalne biografije (Tomanović, 2019; 2020a; 2020b).³ Centralna tema ove studije je rekonstrukcija socijalnih biografija kroz pristup promišljenog (refleksivnog) upravljanja životom, a fokus analiza i interpretacija je na dinamičkom konceptu dejstvenosti.⁴

3 O metodološkim pitanjima razvijanja plana i pomeranju teorijskih fokusa videti u drugom poglavlju studije.

4 Treba napomenuti jednu značajnu terminološku promenu: pojam *agency* sam u prethodnim tekstovima prevodila kao *delanje*, da bih se kasnije opredelila za izraz *dejstvenost*, koji je predložila koleginica Ivana Spasić (Spasić, 2005).

Zašto sam za knjigu odabrala naslov „Na svom putu“? Metafore kao što su „putanje“, „niše“, „kormilarenje“ i slično često se koriste u istraživanjima mladosti (vidi npr. Evans, Furlong, 1997; Du Bois Reymond, 2009). Dok sam pisala prethodnu studiju – „Odrastanje u Beogradu“ (Tomanović, 2010), ključna slika koja mi se javljala bila je odvijanje „života kao filma“, metafora koja se koristi da prikaže distinktivnost longitudinalnog kvalitativnog istraživanja u odnosu na druga istraživanja, koja prave preseke u vremenu (Neale, Flowerdew, 2003). Početnu asocijaciju na „put“ dali su mi sami ispitanici, kada su nakon četvrtog intervjua 2014. godine tražili novi susret za sedam godina, s objašnjenjem da „još nisu stigli“ tamo gde su namislili. To me je podsetilo na igru asocijacija koju smo igrali kao studenti, gde se tražilo da zamisliš sebe na nekom putu, opišeš kakav je to put i šta ti radiš na njemu. U tumačenju tog „pseudotesta“, ovo pitanje je označavalo stav prema odraslosti, pa su tako neki od nas opisivali kako koračaju putem, neki da stoje sa strane i čekaju da nešto naiđe i poveže ih, neki da jure vozilom punom brzinom itd. Put mi se učinio kao prikladna metafora za odrastanje, jer pretpostavlja kretanje kroz biografske putanje koje su pređene i koje se planiraju, te tako povezuje prošlost, sadašnjost i budućnost.

Poslednji, četvrti talas istraživanja završila sam 2014. godine, pa se postavlja pitanje zašto mi je trebalo toliko vremena da napišem knjigu koja je pred vama. Razlozi su, kako to obično biva, višestruki. Jedan se tiče promišljanja metodologije – načina analize, interpretacije i prikazivanja nalaza istraživanja. Naime, po završetku intervjuisanja osamnaestoro mladih u proleće 2014. godine, osetila sam ogromno ushićenje pred bogatstvom njihovih ispričanih životnih priča, ali i zabrinutost kako obraditi, analizirati i tumačiti toliki materijal – 21 godinu njihovih života. Materijal je toliko bogat da bi svaka životna priča mogla da se pretoči u novelu za sebe. Nakon promišljanja, odlučila sam da analiziram i interpretiram biografije šestoro mladih kroz „pogled iznutra“, a način njihovog izbora ću objasniti u poglavlju o metodu istraživanja. Promišljanje metoda dešavalo se paralelno s promišljanjem složenog i polemičkog konceptualnog aparata. Razrađivanje konceptualnog okvira pratilo je autorsko sazrevanje i samoprovera kroz pisanje i objavljivanje

tri naučna članka.⁵ Na dužinu pisanja studije uticalo je i biografsko vreme – konteksti ukrštanja društvenog i ličnog, profesionalnog i privatnog, perioda napetosti, kriza i razrešenja.

Moju posvećenost istraživačkom projektu koji traje više od četvrt veka podržava posvećenost mojih ispitanika – devojaka i mladića, a ranije i njihovih roditelja, koji svakih sedam godina rado i iskreno razgovaraju sa mnom o svojim životnim iskustvima i razmišljanjima. Koliko su zainteresovani i opredeljeni da učestvuju pokazuje, između ostalog, i njihov zahtev da razgovaramo još jednom – peti put. Ovo istraživanje ne bi moglo da traje da ne postoji takvo njihovo opredeljenje i zainteresovanost, tako da je moja najveća zahvalnost upućena njima – mojim ispitanicama i ispitanicima.

Na ovom dugom istraživačkom putovanju dobijala sam podršku i pomoć od više osoba, počevši od članova moje porodice i bliskih prijatelja. Pomoć i lična podrška nekoliko kolegica mnogo mi je značila u profesionalnom razvoju. Profesorka Anđelka Milić je bila mentorka kakvu svako može samo da poželi: tokom 25 godina saradnje davala mi je inspirativne ideje za razmišljanje i podsticaj za napredovanje, pružajući mi punu slobodu da se samostalno razvijam i nesebično deleći svoja znanja, saznanja i kontakte. Jedan od takvih kontakata preko njene kolegice, a kasnije i moje prijateljice, nedavno preminule Sintije Kokburn (Cynthia Cockburn), bilo je upoznavanje s Džulijom Branen (Julia Brannen), koja je danas profesorka emerita sociologije na Londonskom univerzitetskom koledžu (University College London). Iako me nije lično poznavala, Džulija je u periodu međunarodne izolacije naše zemlje tokom devedesetih obezbedila da dobijam knjige i materijale od izdavača i tako pratim razvoj sociologije detinjstva, za koju sam se opredelila. Od našeg prvog susreta u Londonu u jesen 2001. godine, Džulija mi povremeno pomaže čitanjem i komentarsanjem tekstova i davanjem saveta, a takođe je nesporan njen naučni – teorijski i metodološki – uticaj na moj rad. Na moja metodološka i teorijska promišljanja takođe je značajno uticao naučni rad Rejčel Tomson (Rachel Thomson), s kojom sam povremeno u prilici da vodim konstruktivne i inspirativne

5 Delovi analiza i teksta koji čine integralni deo ove knjige prethodno su objavljeni u tri naučna članka (Tomanović, 2019; 2020a; 2020b).

razgovore. Sticaj srećnih okolnosti je uticao na to da sam, tokom poslednjeg studijskog boravka u Velikoj Britaniji 2017. godine, bila u prilici da prisustvujem seminaru posvećenom međugeneracijskim odnosima i odrastanju u Bergenu u Norveškoj i da se upoznam s Harijet Bjerum Nilsen (Harriet Bjerum Nielsen). Pored toga što je njen psihosocijalni pristup istraživanju odrastanja i oblikovanju rodničkih identiteta za mene bio inspirativno otkriće, Harijet je bila spremna da razgovara sa mnom o zamisli ove knjige, kao i da mi da komentare na rad koji sam napisala (Tomanović, 2020b). Zaista sam privilegovana i zahvalna da u svom životu imam ovaj niz žena – mojih „dobrih vila“.

Imam takođe sreću i privilegiju da među kolegama imam troje ljudi s kojima mi razmena mišljenja mnogo pomaže u radu. Ivana Spasić, Suzana Ignjatović i Dragan Stanojević su osobe u čije stručno mišljenje imam najviše poverenja i ovom prilikom im izražavam veliku zahvalnost na spremnosti da mi dozvole da ih stalno gnjavim svojim rukopisima i nedoumicama, kao i na vrednim i inspirativnim komentarima, kritikama i sugestijama.

U Beogradu, marta 2021. godine

I deo:
OKVIRI

1. Konceptualna matrica za tumačenje socijalnih biografija

Predmet ove studije je interpretativna rekonstrukcija socijalnih biografija mladih, koji, kako je opisano u uvodu, učestvuju kao subjekti u longitudinalnom kvalitativnom istraživanju od 1993. godine. Socijalna biografija predstavlja i koncept i pristup koji sam razvila tokom dugogodišnjeg istraživanja, o čijem će metodu biti više reči u narednom poglavlju. Koncept socijalne biografije se odnosi na proces putem kojeg osoba oblikuje svoj život u odnosu na društveni kontekst – njegove strukturalne odlike koje mogu biti omogućavajuće i ograničavajuće, resurse koje ima na raspolaganju, vlastitu dejstvenost i identitete. U samom određenju koncepta sadržane su odlike pristupa socijalne biografije: naglasak je na procesualnosti, kontekstualnosti i značenjima koja akter pripisuje biografskim sekvencama, događajima i procesima.

Iz osnovnog predmeta i pristupa proističu i ciljevi istraživanja. Prvi cilj je da se prikažu i protumače promene i kontinuiteti u kontekstima, u dejstvenosti i delanju, u identitetima i subjektivnosti. Potom je cilj da se pokaže kako se strukture, dejstvenost i identitet prepliću u međuzavisnosti. Naposljetku, cilj analize je i interpretacija dejstvenosti kao uklopljene u socijalnu biografiju, putem njene kontekstualizacije i biografizacije.

Metodološki cilj istraživanja je razvijanje i kritičko preispitivanje metoda longitudinalnog kvalitativnog istraživanja.

Osnovni eksploratorni i interpretativni okvir određen je tumačenjem oblikovanja socijalne biografije kao promišljenog (refleksivnog) upravljanja životom (*reflexive life management*), koje nastaje u međudejstvu struktura, dejstvenosti, refleksivnosti i identiteta u vremenu. Shodno tome, pojmovi koji čine konceptualnu matricu za tumačenje pojedinačnih biografija kao socijalnih biografija jesu konteksti, koji obuhvataju i makro i mikrostrukture – normativne strukture (*habitus*) i odnose, potom dejstvenost i njene različite dimenzije, kao i refleksivnost, identitet i subjektivnost, a naposljetku i temporalnost. Oni će u ovom poglavlju biti prikazani sažetim ukazivanjem na osnovne debate i polemička pitanja vezana za njih, ali s fokusom na način na koji se koriste u ovom istraživanju i analizi.

Koncepti koji se koriste u ovom istraživanju nalaze se u središtu teorijskih debata u sociologiji i sociologiji omladine, a prvenstveno se odnose na ključne sociološke dihotomije (Jenks, 2000): struktura i dejstvenost, kontinuitet i promena, identitet i razlika, globalno i lokalno. Kao deo predstavljanja relevantnih koncepata, u daljem tekstu biće ukratko prikazane aktuelne debate u okviru sociologije omladine ili studija mladosti, koje održavaju sociološke rasprave oko odnosa strukture, dejstvenosti i individualizacije (npr. Roberts *et al.*, 1994; Evans, 2002; Brannen, Nilsen, 2005; Furlong, Cartmel, 2007; Coffey, Farrugia, 2014; Woodman, 2009), refleksivnosti i *habitusa* (npr. Adams, 2006; Threadgold, Nilan, 2009; Farrugia, 2013), rodnosti i dejstvenosti (npr. McNay, 2004; Adkins, 2003).

Strukturalni konteksti

Konteksti socijalne biografije oblikovani su strukturalnim i normativnim okvirima društvenog prostora i vremena (Jeffrey, 2012), ličnim i porodičnim resursima, odnosima i aspiracijama, te subjektivnim strukturama, kao što je otelovljen klasni *habitus* (Reay, 2005; Threadgold, Nilan, 2009) i rodni identitet (Adkins, 2003; Bjerrum Nielsen, 1996; 2017), koji stvaraju i ograničenja i mogućnosti za dejstvenost i subjektivnost.

Strukture konteksta „hronične društvene krize“

Društveni kontekst u kojem se oblikuju socijalne biografije mladih koji su subjekti mog istraživanja može se odrediti kao „hronična društvena kriza“. Koncept društvene krize odnosi se na dinamiku unutar političkih, ekonomskih i društvenih procesa koja za posledicu ima nestabilnost i nepredvidivost razvoja. Uobičajeno ukazuje na situaciju stagnacije, opadanja i dezintegracije društvenih institucija kao suprotnost željenom napretku (Habermas, 1992: 1–3, prema Vigh, 2010). Kao privremeni poremećaj u toku dešavanja, društvena kriza vodi privremenom lišavanju (stabilnosti, dejstvenosti i sličnog; Vigh, 2008). Antropolozi su uveli i primenjuju koncept „hronične društvene krize“ da bi ispitali „situacije produženog nazadovanja i konflikta“ (Vigh, 2010: 154), kao u slučaju građanskog rata (npr. Vigh, 2008) ili životnih okolnosti raseljenih i izbeglica iz oružanog sukoba (npr. Horst, Grabska, 2015). Nasuprot krizi kao izolovanom vremenskom periodu u kome su naši životi izloženi prekidima, „hronična društvena kriza kao kontekst“ obeležena je produženom neizvesnošću (Vigh, 2008).

Postsocijalistička transformacija i prelazak na tržišnu ekonomiju kapitalističkog sistema u nekim od bivših republika SFR Jugoslavije odvijala se u kontekstu posledica nasilne dezintegracije jugoslovenske države, oružanog sukoba i građanskog rata. Taj kontekst je u Srbiji uključivao međunarodnu izolaciju, pa je uobičajeno da se ovaj period označava pojmom „blokiranе transformacije“. Takva postsocijalistička transformacija je, pored egzogenih faktora, bila posledica nastojanja političke elite da odloži razvoj tržišne ekonomije i političkog pluralizma, dok je ona, kroz proces spore privatizacije društvene ili državne svojine, konvertovala svoju političku moć (komandnu poziciju) u privatni ekonomski kapital (Lazić, Pešić, 2012). „Odblokirana transformacija“ se odvija od političkih promena tokom 2000-ih, a sistem se oblikovao kao državni kapitalizam na periferiji Evrope (Ibid.). Tokom perioda ubrzane privatizacije, proces se preokrenuo: društvo postaje svedok dominacije ekonomskog kapitala nad politikom. Politička moć se po prvi put ne koristi da obezbedi vlastitu reprodukciju, već da osigura novoustanovljene ekonomske pozicije (Ibid.). Prethodno

ustanovljena ekonomska elita je intergeneracijski prenela svoju moć potomcima.

Nakon perioda skoro potpunog urušavanja ekonomije tokom devedesetih, dvehiljaditih se dešava ekonomski oporavak, ali nanovo s niskim rastom BDP-a od 2009. godine, na šta ukazuje i podatak da 2018. godine nije ostvaren nivo BDP-a iz 1989. (Milojević, 2019). Istovremeno, reforme tržišta, a posebno one zasnovane na neoliberalnom modelu razvoja, u kontekstu slabih institucija i korumpirane države koja ne podržava vladavinu prava, dovode do velikog porasta društvenih nejednakosti i broja ljudi koji žive u siromaštvu. Činjenica da Srbija ima višu nejednakost raspodele prihoda nego bilo koja zemlja članica Evropske unije posledica je niske redistributivne snage poreza, socijalnih transfera i nepovoljne situacije na radnom tržištu (Arandarenko, Krstić, Žarković Rakić, 2017: 2). Podaci pokazuju da je nejednakost prihoda porasla od 2000. godine, pa je poslednjih godina najviša među evropskim zemljama: Gini koeficijent, koji je u 2016. godini bio 38,6, značajno je viši od proseka za zemlje EU (31), a takođe je viši nego u susednim zemljama, kao što su Makedonija (35,2) i Hrvatska (30,6). Raširenost siromaštva nije značajno opala: u poslednjoj posmatranoj godini – 2016, 7,3% stanovništva je bilo u apsolutnom siromaštvu, a rezultat opadanja učešća ove kategorije je prvenstveno rezultat opadanja ukupnog broja stanovnika (Ibid.). Procenjeno je da potrošnja nekih pola miliona ljudi nije bila dovoljna za zadovoljenje njihovih osnovnih potreba. U proleće 2014. godine, kada sam sprovodila poslednji talas ovog istraživanja, prosečna neto zarada u Srbiji je bila oko 45.000 dinara, odnosno oko 380 evra.⁶ Stopa relativnog siromaštva (postavljena na 60% prosečnog dohotka) bila je 25,5% stanovništva u 2016, dok su mladi uzrasta od 18 do 24 godina imali stopu rizika od siromaštva 32,7%, uglavnom usled nezaposlenosti (izvor: SIPRU i Zavod za statistiku Republike Srbije). Najnovija istraživanja stratifikacijskih promena (Lazić, Cvejić, 2019) takođe ukazuju na rast materijalnih (Manić, Mirkov, 2019) i klasnih

6 S obzirom na to da je tolika bila medijana zarada u avgustu 2020. godine, a da je prosečna bila 100 evra viša (RZS, avgust 2020), može se pretpostaviti da je (medijalna) zarada koju je 2014. primalo 50% stanovništva u Srbiji bila ekvivalent oko 300 evra.

nejednakosti, što je efekat stabilizacije kapitalističkog sistema na nepravednim osnovama (Cvejić, 2019: 46).

Uslovi na tržištu rada stvorili su jednu od najizrazitijih strukturalnih neizvesnosti u biografijama mladih ljudi – nezaposlenost (Reiter, 2010): stopa nezaposlenosti mladih 2014. godine bila je 47,1%. Mada zvanična statistika beleži opadanje stope nezaposlenih, istraživanja daju podatke koji otkrivaju podzaposlenost i različite oblike rizičnog rada među mladima u Srbiji (Tomanović, Stanojević, 2015). Podaci pokazuju konstantan pad učešća stalno zaposlenih – sa 74,5% na 51% zaposlenih mladih, dok je porast ugovornog (prekarnog) rada izrazit – njegovo učešće se udvostručilo za 8 godina (Stanojević, 2017). Rizično tržište rada proizvodi veliku finansijsku i stambenu nesamostalnost mladih (Tomanović *et al.*, 2012; Tomanović, Stanojević, 2015; Lavrič, Tomanović, Jusić, 2019). Mladi normalizuju produženo ostajanje u roditeljskom domu, navodeći da im takva situacija odgovara ili, ređe, da nemaju finansijske uslove da se osamostale (Tomanović, Stanojević, 2015; Lavrič, Tomanović, Jusić, 2019). U tranzicijama u odraslost mladi se u najvećoj meri oslanjaju na resurse generisane iz roditeljske porodice – finansijsku podršku i podršku u obezbeđenju stambenog prostora (Tomanović *et al.*, 2012). Materijalna zavisnost, pored prekarne zaposlenosti, proizvodi osećaj materijalne egzistencijalne nesigurnosti i predstavlja jednu od osnovnih strukturalnih prepreka zasnivanju porodice (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016).

Društveni kontekst obeležen je takođe sistemskom korupcijom, koja se ispoljava, između ostalog, kroz nepostojeću pravnu državu – spor i korumpiran sistem pravosuđa. Političko polje je pod jakim uticajem klijentelizma i patronaže političkih partija (Stanojević, Stokanić, Babović, 2016). Prema *Corruption Perception Index Transparency International* (CPI), najpoznatijem rangiranju zemalja prema opažanju korupcije u javnom sektoru, Srbija se još smatra zemljom s visokim nivoom korupcije: rezultat je ispod 50 od mogućih 100 poena (41) za 2017. godinu. Korupcija je veliki javni problem i kao takva je opažena, ali i normalizovana od strane mladih ljudi (Lavrič, Tomanović, Jusić, 2019). Mladi smatraju nepotizam i politički klijentelizam važnijim faktorima u pronalaženju posla od ličnih

postignuća: obrazovanja, stručnosti i iskustva (Tomanović, Stanojević, 2015). Istraživanje iz 2011. godine je otkrilo da je 25% mladih svoje zaposlenje našlo preko veza i kontakata roditelja (Tomanović *et al.*, 2012). Osim toga, još više mladih u Srbiji danas misli da je članstvo u političkoj partiji značajan kanal za zapošljavanje nego 2015. godine (Lavrič, Tomanović, Jusić, 2019: 33). Da je politički klijentelizam legitimna strategija vidi se takođe iz nalaza o visokoj participaciji mladih u članstvu političkih stranaka (10–12%), ali je aktivizam u okviru stranke nizak (Tomanović, Stanojević, 2015). Instrumentalnom upotrebom političkog poretka i korišćenjem članstva u partiji kao premošćujućeg socijalnog kapitala, mladi pokazuju da prihvataju pravila dominantne igre. Mladi su često eksploatisani u političkim partijama i klijentelističkim mrežama, ali i to se postepeno normalizuje u odsustvu alternativa (Lavrič, Tomanović, Jusić, 2019). Niska uključenost u konvencionalnu politiku, kao i participacija u građanskim akcijama i organizacijama, pokazuje da kod mladih nije zastupljena „strategija glasa“ (*voice strategy*) kroz politički i građanski aktivizam. S druge strane, postaje dominantna „strategija izlaza“ (*exit strategy*) kroz emigraciju. Trend opredeljenja ka emigraciji, koji je značajan u svim zemljama Zapadnog Balkana, vidi se u opadanju udela onih koji ne izražavaju nameru za emigracijom, kao i povećanju broja mladih koji su preduzeli konkretne korake povezane s iseljenjem (Lavrič, Tomanović, Jusić, 2019). Poslednji izveštaji iz Srbije ukazuju na to da je opredeljenje za iseljenjem jače kod obrazovanih mladih (Popadić, Pavlović, Mihailović, 2019: 35), koji imaju i više kapitala značajnog za međunarodno tržište rada i koji su više delatni ka emigraciji (Mojić, Petrović, 2013).

Sistem socijalne zaštite (blagostanja) može se odrediti kao postsocijalistička verzija subprotektivnog režima (Walther, 2006). S obzirom na to da država nema razvijen i pouzdan sistem socijalne podrške – bilo da su u pitanju gotovinski transferi ili institucije podrške usklađivanju rada i porodice (dečja zaštita, nega starih i slično) – neformalne mreže podrške postaju značajan izvor strategija preživljavanja (vidi npr. Babović, 2006), kao i podrške porodičnoj tranziciji i roditeljstvu (Tomanović, 2010; Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016). Institucionalni okvir za podršku obrazovno-radnim i porodičnim

tranzicijama je slab (npr. ne postoje mehanizmi koji bi podržali istovremeni rad i obrazovanje, nema programa socijalnog stanovanja itd.). Familistički režim socijalne zaštite podržava porodičnu podršku mladima – materijalnu: finansijsku i stambenu, u kulturnom kapitalu kroz investiranje u školovanje, u socijalnom kapitalu društvenim kontaktima i mrežama koje olakšavaju zapošljavanje i sticanje osnovnih resursa, pomoć u čuvanju dece i slično (Tomanović *et al.*, 2012).

Dostupno obrazovanje bilo je osnovni mehanizam uzlazne društvene pokretljivosti u socijalističkom periodu, a opaža se kao njegovo nasleđe. Od sedamdesetih godina pak odvija se zatvaranje društvene strukture i socijalna reprodukcija unutar društvenog sloja. Novija istraživanja ukazuju na visok nivo reprodukcije obrazovnih nejednakosti, prikazanih preko pokazatelja kao što su obrazovne šanse, nejednakost u akumulaciji kulturnog kapitala, nejednakost u pristupu državnim mrežama podrške, kao u obrazovnim aspiracijama i planovima (Tomanović, Stanojević, 2015; Lavrič, Tomanović, Jusić, 2019). Rezultati PISA testiranja za Srbiju pokazuju da je u porodicama kvintila s najnižim društveno-ekonomskim položajem dvostruko više funkcionalno nepismene dece nego u kvintilu najbogatijih porodica (Čekić, Marković, Jokić, 2015, prema: Arandarenko, Krstić, Žarković Rakić, 2017: 6).

Kao deo normativnih struktura, zasnivanje porodice visoko se vrednuje i kao životni cilj i kao znak odraslosti, te je stoga centralni događaj tranzicije u odraslost (Tomanović, Ignjatović, 2010). Trideseta godina za mlade predstavlja simbolički prag nakon kog se pretpostavlja odraslost, za razliku od uzrasta od 25 godina, koji je bio simboličko godišće u generaciji njihovih roditelja (Tomanović *et al.*, 2012). U procesu postajanja odraslim postoje rodne razlike: ženski normativ je postati brižna majka, dok je muški normativ postati odgovoran hranilac porodice (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016; Blagojević-Hjusun, 2013; Stanojević, 2018). Na opstajanje relativno visokog nivoa privatnog patrijarhata ukazuju i longitudinalna istraživanja vrednosti (Pešić, 2017; Petrović, Radoman, 2019). S druge strane, ta istraživanja ukazuju da žene, a posebno mlađe – uzrasta od 20 do 24 godine (Pešić, Stanojević, 2021) – u manjoj meri podržavaju patrijarhalne vrednosti nego njihovi

vršnjaci. Istraživanja odnosa vrednosti i društvenih promena u Srbiji i u regionu ukazuju na postojanje vrednosno-normativne disonance (vidi navedeno u Pešić, 2017), kao i na paralelno postojanje višestrukih nivoa „hibridne modernosti“ (Tomić Koldrović, 2015) u društvima u periodu postsocijalističke tranzicije, što je, u kontekstu ovog istraživanja, značajno za normativni rodni poredak u okviru kojeg se formiraju rodni identiteti.

Pošto se veliki sistemi – tržišna ekonomija, vladavina prava i sistem socijalne zaštite (blagostanja) – nisu regularno i institucionalno konsolidovali tokom skoro tri decenije, uprkos konsolidaciji kapitalističkog sistema na jasnim nepravednim osnovama koje reprodukuju nejednakosti i rizike, moja teza je da je opravdano govoriti o kontekstu hronične društvene krize. Kriza u ovom slučaju nije kratkoročna već dugoročna i stvara društveni kontekst produžene neizvesnosti. Strukturalni rizici i ograničenja, povezani s veoma neregulisanim radnim tržištem i slabim i nepouzdanim institucijama, opstaju skoro tri decenije. Tranzicija u odraslost je izgubila odlike izvesnosti standardnih biografija iz socijalističkog perioda. Mladi su inkorporirali kontekst neizvesnosti u svoje fleksibilne i vremenski fragmentisane strategije u različitim domenima njihovih biografija (Tomanović *et al.*, 2012).

Porodični resursi i habitus kao strukture

Nasuprot trendovima plediranim kroz tezu o detradicionalizaciji u procesu individualizacije aktera u kasnoj modernosti (Bek, 2001; 2003; Beck, Beck Gernsheim, 2002),⁷ savremena

7 *Detradicionalizacija* predstavlja oslobađanje od vezanosti za tradicionalne grupe – porodicu, klasu, društveni sloj: „Nastaje tendencija ka individualizovanim formama i uslovima egzistencije koje nagone ljude da – zarad sopstvenog materijalnog prilagođavanja – sebe učine centrom sopstvenog planiranja i vođenja života. U ovom smislu individualizacija ide na ukidanje životnih osnova jednog mišljenja u tradicionalnim kategorijama društava velikih grupa – dakle, klasa, staleža i društvenog sloja“ (Bek, 2001: 127). Iako „odnosi nejednakosti“ opstaju, pojedinci su „oslobodeni“ kolektivnih identiteta pripadanja grupama kao što su klasa, rod i porodica. U situaciji u kojoj značaj faktora grupnog pripadanja opada (mada ne nestaje), sami pojedinci postaju „reproduktivne jedinice društvenog u svetu života“ (Ibid.: 129; kurziv u originalu). Stratifikacijski principi gube relevantnost u društvima kasne modernosti.

istraživanja pokazuju da mladi ostaju, mada na nešto izmenjen način, vezani za socijalnu strukturu preko svojih roditelja i porodičnog porekla, jer porodica ostaje glavni kanal prenošenja resursa i ključno područje klasne reprodukcije (Crompton, 2006; Heath *et al.*, 2010; Thomson, 1993/2005; Stokes, 2012; prema: Stokes *et al.*, 2015: 267). Uprkos individualizaciji životnih stilova, društvene strukture – klasa, rod, rasa, etnicitet – i dalje ostaju snažni prediktori individualnih životnih šansi mladih i nastavljaju da oblikuju njihove obrazovne mogućnosti i profesionalna postignuća (vidi npr. Ball *et al.*, 2000; Dwyer, Wyn, 2001; Furlong, Cartmel, 2007; prema: Stokes *et al.*, 2015: 269). U društvenom kontekstu kakav je u Srbiji, koji karakteriše visoki strukturalni rizici dopunjeni nedovoljno razvijenim sistemom institucionalne podrške tranziciji u odraslost, resursi koji se generišu iz mikrookruženja – porodice i neformalnih mreža – dobijaju poseban značaj. Štaviše, dugotrajna strukturalna nestabilnost i institucionalna slabost u Srbiji ojačavaju snagu neformalnog naspram formalnog institucionalnog sektora društva (Tomanović, 2008b). Jedan od glavnih izvora individualnih strategija mladih zasnovan je na intergeneracijskoj solidarnosti i uključuje očekivanu i dobijenu pomoć roditelja: finansijsku, stambenu, u obrazovanju, u pronalaženju zaposlenja, u čuvanju dece itd. (Tomanović *et al.*, 2012). Visoka zavisnost od roditeljskih resursa je osnov za socijalnu reprodukciju nejednakosti: socio-ekonomski položaj mladih je značajno uslovljen resursima njihovih porodica, koji određuju mogućnost sticanja visokog obrazovanja, a posredno i položaj na tržištu rada (Tomanović, Stanojević, 2015). Obrazovanje, posebno univerzitetsko, postaje jedna od glavnih porodičnih investicija, koja ipak ne garantuje zaposlenje. Familistička strategija, znatno oslanjanje na resurse roditeljske porodice, postaje ekonomski teret za roditelje. Istraživanje Eurostudent iz 2017. godine pokazuje da je čak 96% studenata u Srbiji ekonomski zavisno od roditelja, jer 88% prihoda studenta potiče od roditelja, naspram, na primer, 42% prihoda studenta u Sloveniji ili 69% u Hrvatskoj, da pomenem samo zemlje iz regiona koje su učestvovala u istraživanju (Eurostudent, 2017).

Proces individualizacije i diverzifikacije životnih položaja i životnih stilova „podriva hijerarhijski model društvenih klasa i slojeva i dovodi u pitanje njegovu vezu sa stvarnošću“ (Ibid.: 132).

Reprodukcija klasnog položaja kroz obrazovanje stoji u srži i „materijalističkog“ (npr. Ball, 2003; Goldthorpe, 2010) i „kulturalističkog“ (npr. Walkerdine, Lucey, Melody, 2001; Reay, 2000; Skeggs, 2004) pristupa klasnoj reprodukciji u porodici (Crompton, 2006; Atkinson, 2012). Ti pristupi naglašavaju prenošenje različitih tipova kapitala – ekonomskog i kulturnog – u procesima klasne reprodukcije i diferencijacije. Složila bih se s Rouzmari Crompton (Crompton, 2006) da treba uzeti u obzir oba mehanizma ukoliko imamo nameru da razumemo te procese. Kulturne i normativne prakse služe da održe razliku u odnosu na druge klase, nastalu iz različitih materijalnih pozicija, kao i da je reprodukuju (Ibid.: 662). Poseban značaj imaju kako formalno obrazovanje tako i vanškolske aktivnosti kojima se u srednjoj klasi već u ranom uzrastu razvijaju adekvatne društvene i klasne dispozicije (Stokes *et al.*, 2015). Jedan od izrazitih primera, koji se pokazao i u mom istraživanju, jeste različito vrednovanje i ulaganje u obrazovanje u različitim slojevima (Tomanović, 2008b). Za razliku od radničkih porodica, gde obrazovanje ima instrumentalnu vrednost školovanja koje treba da obezbedi veštine i zapošljavanje, za srednji sloj obrazovanje ima imanentnu vrednost kulturnog kapitala kojim se reprodukuje klasni položaj, te predstavlja neupitnu investiciju (Ibid.). Za radničke porodice orijentisane ka usponu podmlatka u društvenoj hijerarhiji, udruživanje različitih resursa (ekonomskog, socijalnog i emocionalnog kapitala) predstavlja strategiju ulaganja u univerzitetsko obrazovanje kao mehanizam socijalne promocije (Ibid.). U društvenom kontekstu postsocijalističke Srbije, koji još uvek baštini percepciju socijalističkog „demokratskog“ ulaza u visoko obrazovanje, „besplatnog“ školovanja i mogućnosti uzlazne pokretljivosti, visoko obrazovanje ipak, a možda sada još i izrazitije, dobija ulogu mehanizma stvaranja – održanja ili postajanja „subjektom srednje klase“ (Walkerdine, Lucey, Melody, 2001). Pitanja vertikalne pokretljivosti i promene društvenog položaja povezana su s pitanjima promene i fragmentisanja habitusa (Atkinson, 2012; Silva, 2016), pa i konflikta unutar porodičnog habitusa (Aarseth, Layton, Bjerrum Nielsen, 2016), koja su ne samo klasno već i rodno

diferencirana. Normativne strukture koje su inkorporirane u porodični habitus i socijalizacijom internalizovane u identitet mlade osobe opredeljuju dejstvenost i delanje aktivirajući predispozicije – rodne, klasne, porodične.

Za aktuelni društveni kontekst neizvesnosti i nestandardnih životnih putanja u Srbiji karakteristične su situacije u kojima se mlada osoba iz radničke porodice, nakon završetka studija i nemogućnosti da se zaposli u profesiji za koju se obrazovala, zapošljava ispod kvalifikacija na poziciji radničkog zanimanja u delatnosti usluga. S druge strane, među mladima iz porodica srednjih slojeva sve su češći slučajevi napuštanja školovanja i zapošljavanja. Najnovija istraživanja društvene pokretljivosti konstatuju visok stepen reprodukcije sloja stručnjaka, ali i povećan broj dece stručnjaka koja ne završavaju fakultete i, shodno tome, „završavaju na poslovima kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika“ (Cvejić, 2019: 44), što ukazuje na do sada nezabeležen trend silazne međugeneracijske klasne pokretljivosti (Ibid.: 46). Trendovi snižavanja društvenog položaja u dinamici individualne biografije i u međugeneracijskoj slojnoj dinamici otvaraju pitanja vezana za statusnu konzistenciju i homogenost habitusa, kao i pitanja vezana za identitet i subjektivitet, o čemu će biti više reči u daljem tekstu.

Pored materijalnih resursa i habitusa, za snalaženje mladih značajni su i psihološki i afektivni resursi koji im stoje na raspolaganju (Adkins, 2005), kao i porodični odnosi i dinamika (Bjerrum Nilsen, 2017). Analize anketnog istraživanja mladih u Srbiji dokumentovale su uticaj vaspitnih stilova roditelja na socijalne biografije (Dragišić Labaš, 2012) i na različite aspekte autonomije mlade osobe (Ljubičić, 2012). U mojoj prethodnoj studiji iz ovog longitudinalnog istraživanja, analize su ukazale na značaj i značenje različitih obrazaca odnosa roditelja prema detetu, određenih kao podsticanje, podrška, nemešanje i zanemarivanje, za oblikovanje socijalne biografije mlade osobe (Tomanović, 2010: 175). U daljem tekstu biće više reči o značaju unutarporodične međugeneracijske dinamike na oblikovanje identiteta, posebno rodnog, kao i subjektiviteta mlade osobe.

Dejstvenost i njeni međuodnosi

Dejstvenost (*agency*) obično se određuje kao osnovna sposobnost ili kapacitet da se intencionalno dela, mada se ponekad opaža i kao mogućnost, u smislu „u kojoj meri smo u mogućnosti da delamo u datom kontekstu“ (Vigh, 2008: 13). Pojam se uobičajeno koristi da ukaže na aktivnu subjektivnost i intencionalnu akciju, ali se može „koristiti i da se ukaže na pravljenje izbora ili donošenje odluka i na načine samoizražavanja“ (Coffey, Farrugia, 2014: 462), što vodi ka „ontološkoj i epistemološkoj zbrci oko koncepta“ (Ibid.: 461). Intencionalnost dejstvenosti se prepoznaje kao samorefleksivna regulacija ponašanja u određenim situacijama i razlikuje se od motivacije kao potencijala za dejstvenost (Giddens, 1984).

Dejstvenost se u ovom istraživanju proučava kao spremnost na aktivni odgovor na promenjive kontekste, odnosno interpretira se kontekstualizacijom. Kontekste čine životne situacije određene strukturalnim i kulturalnim odlikama društvenog prostora i vremena (Jeffrey, 2012), kao i ličnim i porodičnim resursima, odnosima i aspiracijama. Dejstvenost takođe proučavam i interpretiram kroz njenu biografizaciju – proces kojim mlada osoba dovodi u odnos svoju dejstvenost s vlastitim identitetom i subjektivitetom, dajući značenja svojim postupcima i planovima. Smatram da tumačenje dejstvenosti kao *uklopljene* u promenjive biografske kontekste predstavlja suštinu njenog razumevanja u okviru pristupa *socijalne biografije*.

Polazim od koncepta *društveno omeđene dejstvenosti* (*socially bounded agency*), koju Karen Evans određuje kao „društveno situiran proces, oblikovan iskustvima prošlosti, prilikama sadašnjosti u datom trenutku i opažanjima mogućnosti u budućnosti“ (2002: 262), jer ovaj koncept pruža perspektivu da se analiziraju i objektivne i subjektivne strukture, pošto je „pod uticajem ali ne i određen okruženjem i naglašava internalizovane okvire značenja kao i spoljne postupke“ (Evans, 2007: 93). Ova konceptualizacija omogućava da se u narativu analiziraju i struktura i dejstvenost kao kontinuum, jer pruža tumačenje kako mlada osoba objašnjava situaciju (strukture – lične, porodične i institucionalne resurse) i svoje postupke, inkorporirajući oba aspekta u aspiracije i planove.

Dejstvenost posmatram kao sposobnost i spremnost da se dela s namerom, koja se javlja između struktura i aspiracija kao rezultat procesa zasnovanog na promišljanju, kompromisima i inicijativnosti. Dejstvenost podrazumeva *refleksivnost* – sposobnost ljudi da promišljaju o sebi uzimajući u obzir okolnosti u kojima se nalaze. Refleksivnost predstavlja lični i subjektivni mentalni proces koji uključuje i sadrži odnos pojedinca s društvenim kontekstima (Caetano, 2015). Generišući znanje o sebi, o drugima i o stvarnosti, refleksivnost omogućava pojedincima da razumeju dinamiku svog ponašanja tako što procenjuju njegovu pozadinu i resurse, različite opcije i posledice svojih postupaka (Nico, Caetano, 2015: 14).

Mada postoji konsenzus da je refleksivnost, iako univerzalno svojstvo, društveno diferencirana u načinu na koji se oblikuje, ispoljava i utiče na lične biografije, među teoretičarima postoje različita gledišta o njenoj klasnoj i rodnoj uslovljenosti. Jedno stanovište o uključenosti habitusa u refleksivnost postulara da je „refleksivnost posredovana habitusom kao oblik klasno zasnovanog, otelovljenog kulturnog kapitala“ (Threadgold, Nilan, 2009: 54). Ono polazi od pretpostavke da postoje „privilegovani“ refleksivnošću kao kulturnim kapitalom koji im daje prednost da uspešno ispregovaraju buduće rizike i održe ontološku sigurnost (Giddens, 1991), kao i oni koji su u tom smislu „refleksivni gubitnici“ (Lash, 1994: 120; prema Adams, 2006). Mladi s nižih društvenih položaja radničke klase i marginalnih grupa deprivilegovani su u ovom smislu zato što su „marginalizovani društvenom strukturom koja druge osposobljava za refleksivnost“ (Adams, 2006: 523). Drugačije stanovište tvrdi da refleksivnost ne pripada ekskluzivno srednjoj klasi niti je nužno izvor privilegija i prednosti, već „refleksivne subjektivnosti nastaju kao odgovor na lokalne strukturalne uslove“ (Farrugia, 2013: 690). Pošto je uslovljena poznatim oblicima društvenih nejednakosti, refleksivnost postaje deo stvaranja klasnih i rodnih nejednakosti u specifičnim društvenim kontekstima. Nejednakost praksi refleksivnosti potiče od njenog sadržaja uslovljenog habitusom, kao skupom dispozicija i otelovljenim kulturnim kapitalom, koji određuje o čemu mlada osoba promišlja. Refleksivnost artikuliše razliku, postajući sredstvo preko koga se nejednakosti proizvode i reprodukuju na nivou

biografija mladih osoba (Ibid.: 690). U istraživanju podržavam stanovište koje ne suprotstavlja koncepte habitusa i reflektivnosti, već postulira da se oni međusobno impliciraju u stvaranju dejstvenosti i praksi koje mlade osobe pokreću da ostvare različite aspiracije.

Drugu vrstu nejednakosti u odnosu na reflektivnost naglašavaju teoretičari koji povezuju reflektivnost s uslovima za realizaciju aspiracija o kojima se promišlja. Generativni potencijal reflektivnosti da ishoduje u delanju uslovljen je nejednakim materijalnim i kulturnim resursima koji mladima stoje na raspolaganju da bi ostvarili svoje ciljeve. Drugim rečima, „generativna dispozicija“ reflektivnosti da proizvede delanje zasnovano na izboru još uvek je u velikoj meri povezana sa socioekonomskim ili klasnim položajem osobe (Threadgold, Nilan, 2009: 54), kao i njenim rodnim identitetom (Adkins, 2003). Kada se reflektivnost kapitalizuje kroz ostvarenje aspiracija, pretvara se u kulturni kapital „postrefleksivnog izbora“, kako ga naziva Adams (2006: 522), koji je povezan s osećajima zadovoljstva i samopouzdanja (Threadgold, 2011: 388), dok kod onih koji nemaju izbora, reflektivnost proizvodi osećanje frustracije, „bolnu svest“ o nedostatku izbora (Adams, 2006: 525), a to osećanje je jedan od aspekata „psihičkog okruženja društvene klase“ (Reay, 2005).

Identitet i subjektivitet: biografizacija dejstvenosti

Identitet određujem kao opažanje i viđenje sebe, odnosno kao samopercepciju i samotumačenje, koje je (ili može biti) diskurzivno iskazano kao odgovor na pitanje: „ko sam ja?“. Identitet je internalizovana slika o sebi koja je pod uticajem normativnih određenja – rodnih, klasnih ili slojnih (profesionalnih, porodičnih), posredovanih habitusom. Subjektivitet nije diskurzivno iskazan i predstavlja način na koji se ispoljava identitet osobe, a analizira se i tumači kroz reflektivnost, dejstvenost i prakse, kao i način na koji osoba sebe doživljava, što se u ovom istraživanju ispituje preko osećanja zadovoljstva ili nezadovoljstva sobom i vlastitim životom. Identitet i subjektivitet

se u ovoj studiji tumače kao uklopljeni u strukturne i biografske kontekste. Razumevanje identiteta kao situiranog, relacionog i interseksionalnog preko uticaja porodice, klase, roda, lokacije (McLeod, 2015), smešta ga unutar društvenih odnosa i praksi pre nego unutar pojedinaca (Wynn, 2015: 13).

Fokus na klasni identitet mladih dobija na značaju kroz stanovišta koja se suprotstavljaju gledištu iz teze o individualizaciji da su individualno postignuće u obrazovanju, sposobnosti i karijerni izbori postali ključni za društvenu pokretljivost, pa shodno tome mladi (treba da) opažaju sebe kao sposobne aktere koji oblikuju svoje biografije kao rezultat vlastitih izbora. Postoje, međutim, brojni dokazi o klasnim faktorima koji uzrokuju obrazovne i karijerne nejednakosti, te koji razotkrivaju „epistemološku zabludu kasne modernosti“ (Furlong, Carmel, 1997): odvojenost objektivnih i subjektivnih dimenzija nečijeg položaja ili biografije koja skriva klasne odnose koji im se nalaze u osnovi. To je jedan od izvora zamagljivanja klasnih identiteta koji su suštinski postali ambivalentni (Stokes, Aaltonen, Coffey, 2015: 269). Na primer, slojne razlike i nejednakosti su se zamagljivale u svesti i identitetima mladih koji su bili socijalizovani u socijalističkom društvenom sistemu Jugoslavije s dominantnom ideologijom besklasnog društva bratstva i jedinstva „radnog naroda“. Pored toga, u različitim globalnim društvima danas postoje, uprkos još uvek velikom značaju porodičnog porekla, obrazovne mogućnosti koje otvaraju prilike za društvenu pokretljivost, zavisno od otvorenosti društva i države blagostanja. Ukratko rečeno, klasni identiteti mladih se više konstruišu u odnosu na druge, prvenstveno vršnjake, kao rezultat opažanja razlika i simboličkih granica koje se odnose na motivaciju za školovanje, kulturu mladih i slobodno vreme (Ibid.: 270).

Rodni identitet se odnosi na sliku o sebi u odnosu na polnost, koja predstavlja odraz onoga što osoba opaža kao rodno poželjno u datom društvenom kontekstu. Rodni identitet je oblikovan ukupnim rodnim poretom (Walby, 2004), posebno njegovim normativnim aspektom (Du Bois Reymond, 2008), a posredovan je porodičnim habitusom (Adkins, 2004; Aarseth *et al.*, 2016). U lokalnom kontekstu značajna je patrijarhalna matrica s normativnim obrascima poželjne femininosti i

maskulinosti, odrasle žene i majke, odraslog muškarca i oca, unutar kojih se formiraju identiteti i subjektiviteti mladih žena i muškaraca u Srbiji. Rodni subjektivitet predstavlja oblik „rodnog postojanja u svetu“ (Bjerrum Nielsen, 1996), način na koji osoba sebe doživljava i ispoljava u odnosu na (pripisan) identitet i kako se oseća (Bjerrum Nielsen, 2017: 10). Ispoljavanje rodne subjektivnosti predstavlja često neosvešćen i diskurzivno neiskazan deo rodnog identiteta (rodne slike o sebi). Dvostrukost rodnog identiteta može biti izvor različitih tenzija između subjektivnosti i identiteta, između kojih može ili ne mora postojati potpuno i delimično poklapanje (Bjerrum Nielsen, 1996). Napetost između rodnog identiteta i subjektiviteta posebno je pojačana u doba refleksivne modernizacije usled de-tradicionizacije rodnih obrazaca iz modernih vremena.

Autori/ke koji zastupaju takozvani psihosocijalni pristup u analizi podvlače značaj iskustva za oblikovanje subjektiviteta. Iskustvo uključuje interpersonalne međugeneracijske odnose i unutarporodičnu dinamiku – identifikaciju ili otpor i sukob s roditeljem istog ili suprotnog pola (Bjerrum Nielsen, 2017, Thomson *et al.*, 2011), kao i međupovezanost tih odnosa s društvenom klasom (Walkerdine, Lucey, Melody, 2001; McLeod, 2015). Na primer, neke majke koje su iskusile odrastanje u siromaštvu, nezvesnosti i emocionalnoj napetosti žele sigurnost i sreću za svoje ćerke i trude se da one ne ponove takve obrasce odrastanja (McLeod, 2015). I same ćerke žele bolji život za sebe, ali u tom nastojanju imaju potrebu da se diferenciraju od figure majke, sanjareći o bekstvu – od porodice, lokalne zajednice, društvene i emocionalne zatočenosti (Ibid.). U pitanju je specifična dinamika klasne reprodukcije i oblikovanja identiteta gde se prožimaju klasnost i rodnost, a u nekim slučajevima i rasna pripadnost.

Doba socijalizma modifikovalo je ženski rodni identitet u odnosu na tradicionalno društvo Srbije tako da uključuje potrebu za školovanjem, zapošljavanjem i finansijskom samostalnošću mladih žena. Ovo „socijalističko nasleđe“ prepoznaje se u intervjuima i majki i ćerki u mom istraživanju, koje u anticipaciji budućnosti insistiraju da je značajno da žene imaju vlastite prihode i budu finansijski nezavisne u odnosu na svoje muževe (Tomanović, 2010; 2020b).

Vreme i temporalnost dejstvenosti

U odnosu na koncept i pristup socijalne biografije, vreme se može spoznavati i tumačiti višedimenzionalno i višeslojno. Temporalnost dejstvenosti podrazumeva povezivanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti: prošla iskustva ograničenja i mogućnosti uklapaju se u promišljanje koje prethodi donošenju sadašnjih odluka, kao što oblikuju aspiracije i planove za budućnost. Dejstvenost je pored toga kontekstualizovana kroz uklopljenost u društveno i biografsko vreme.

Vreme u kasnoj modernosti i lokalizacija njegovog konstrukta

U opisivanju konstrukta vremena u savremenosti često se referira na teoriju Hartmuta Roze, koji uzima ubrzanje vremena kao ključnu odliku kasne modernosti zapadnih društava (Rosa, 2013). Da bi podvukao stalnu potrebu za pokretom i ubrzanjem kako u tehnološkim promenama tako i u tempu života, služi se metaforom hrčka koji sve brže i brže trči unutar točka a ne pomera se. Percepcija veoma brzog protoka vremena čini promenljivim i problematičnim kako odnose s drugima tako i naš odnos prema svetu. Odlike vremena – fragmentaciju sadašnjosti i kontigentnost, nepredvidivost budućnosti – Roza povezuje sa „sužavanjem sadašnjosti“ (*shrinking of the present*), koju odlikuje sve kraći period tokom kojeg naša očekivanja, zasnovana na prošlim iskustvima, bivaju osnova za anticipaciju budućnosti (Roza, 2019: 260). Ovo stanovište je od posebnog značaja za istraživanja koja se bave životnim tokom, tranzicijom u odraslost i biografijama mladih, a osnovna polemika se vodi oko pitanja dugoročnog planiranja – njegove nemogućnosti ili neophodnosti u kontekstu neizvesnosti savremenog globalnog društva.

Jedna grupa istraživača zastupa tezu da dugoročno biografsko planiranje ima malo smisla u nepredvidivom društvenom svetu, gde brzina promena čini sadašnjost i prošlost nedovoljno pouzdanim referentnim tačkama za planiranje delanja. Blisku vezu između ubrzanog društva i „biografske detemporalizacije“ (nemogućnosti da se biografija određuje jasnim vremenskim okvirima), Roza opisuje rečima: „život se

više ne planira duž linije koja se proteže iz prošlosti u budućnost; odluke se donose 's vremena na vreme' u skladu sa potrebama i željama u datoj situaciji i kontekstu [...]. Tako je poimanje dobrog života zasnovano na dugoročnom obavezivanju, trajanju i stabilnosti osujećeno brzim tempom društvenih promena" (Rosa, 2003: 19). Džulija Branen i An Nilsen nazivaju odlučivanje prema situaciji životom u „produženoj sadašnjosti“ (*extended present*), gde je fokus na trenutnim prioritetima rada i života, jer je intenzitet svakodnevnog života, koji se doživljava kao „stalni osećaj zauzetosti“, tako snažan „da ljudi nisu sposobni da misle a kamoli da planiraju dugoročno“ (Brannen, Nilsen, 2002: 517). Na osnovu analize grupnih intervjua s mladim odraslim uzrasta od 18 do 30 godina iz pet evropskih zemalja, autorke zaključuju da je među njima dominantna vremenska perspektiva „budućnost na čekanju“ (*futures on hold*) (Brannen, Nilsen, 2002). Ova sintagma je relevantna, ali s nešto drugačijim značenjem i u drugim društvenim kontekstima, o čemu će biti više reči kasnije.

Druga grupa autora smatra da nove neizvesnosti čine planiranje budućnosti i značajnijim i češćim (Brooks, Everett, 2008; Du Bois-Reymond, 1998). U smislu ove debate važno je u analizama i tumačenjima ne mešati planove i razmišljanje o budućnosti (Brannen, Nilsen, 2007), kao i praviti analitičke distinkcije između različitih kategorija odnošenja prema budućnosti. Tako An Nilsen pravi razliku između „snova“ – apstraktnih ciljeva koji su ograničeni sadašnjošću, „nadanja“ – nejasnih ciljeva koji ipak jesu povezani sa sadašnjom situacijom pojedinca, i ciljeva koji su kontekstualizovani u mestu i vremenu i materijalno su povezani sa sadašnjim okolnostima – koji predstavljaju „planove“ (Nilsen, 1999). Iz kvalitativne analize intervjua s mladima iz Švedske i Velike Britanije, Devadsonova zaključuje da je značajno razlikovati želje, nade (aspiracije), nezasnovane planove i precizne planove, kao i da odnos prema budućnosti zavisi od socijalnog konteksta i institucionalne podrške (Devadason, 2008). Jedan od pokušaja da se pomire suprotstavljena stanovišta o planiranju iznosi Karmen Lekardi ukazivanjem na postojeću paradoksalnu situaciju u kojoj planiranje zaista postaje važnije, ali istovremeno za mnoge i nemoguće (Leccardi, 2012).

Pored toga, u savremenom društvu postoji i „individualizacija vremena“ – zahtev da se vreme provodi s maksimalnom produktivnošću, koji postaje odgovornost i teret za pojedinca (Bunting, 2004: 24; prema Devadason, 2008). Stoga neki autori pišu o „dvostrukom poimanju vremena“ – mladi odrasli konceptualizuju dugoročnu budućnost koja se proteže dalje od njihovih života odvojeno od njihovog neposrednijeg horizonta planiranja (Cook, 2015). Kako god, neizvesnost je inkorporirana u promišljanje budućnosti, a mladi danas planiraju u odnosu na drugačije vremenske skale nego ranije generacije (Woodman, 2011): „Kapacitet za planiranje je ugrožen i životni projekti zavise više od subjektivnih faktora nego od ostvarivanja kanoničkih životnih faza određenih institucionalnim vremenskim okvirima. Kao rezultat, mladi se ‘upravljaju prema onome što je na vidiku’, baveći se neizvesnošću više nego što prate ustanovljene putanje“ (Leccardi, 2014: 41).

Neizvesnost ima posebno značenje u postkomunističkim društvima i predstavlja jedan od strukturno indukovanih biografskih rizika (Reiter, 2010). U tom društvenom kontekstu, isti autor je detektovao svojevrsnu „kulturu odlaganja“ (Reiter, 2009) – pomeranje ostvarenja ključnih životnih događaja za kasniju mladost-odraslost. Ponekad se koristi izraz „čekanje na odraslost“ (*waithood* – od *wait* i *adulthood*) da bi se opisala životna situacija nezaposlenih obrazovanih mladih za čijim znanjima nema potrebe na tržištu rada u zemljama u razvoju (Cuzzocrea, 2019). Ovi pojmovi su posebno relevantni za naš društveni kontekst, koji sam opisala kao hroničnu društvenu krizu strukturalne nestabilnosti i institucionalne nepouzdanosti. Ovde „budućnost na čekanju“ i život u „produženoj sadašnjosti“ u kontekstu globalnog utiska ubrzanog vremena mogu da proizvedu dvostrukost poimanja ličnog vremena – „vreme leti, a meni se ništa ne dešava“, osećanje života u moratorijumu („dan mrmota“) ili „čekanje na odraslost“ (Cuzzocrea, 2019). Pritisak „individualizacije vremena“ u kontekstu velikih strukturalnih ograničenja može proizvesti osećanje lične neadekvatnosti i frustracije, što je posledica ranije pomenute „epistemološke zablude kasne modernosti“ (Furlong, Cartmel, 2007) koja proizvodi percepciju prevashodne individualne odgovornosti za vlastitu sudbinu.

Biografizacija vremena

Termin „biografsko vreme“ koristi se da odredi posebnu dimenziju vremena koja nastaje tokom procesa kao što su refleksivnost ili dejstvenost, u kojima osoba razmatra prošlost, živi u sadašnjosti i gleda u budućnost. Ono je povezano s ličnim identitetom, a oba su rezultat dijalektičkog odnosa između trajnosti i promene, kontinuiteta i diskontinuiteta, između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (Leccardi, 2014: 42). Prema Rozinim rečima:

To ko je neko uvek je određeno načinom na koji je neko postao ono što je bio i mogao biti i šta će biti i želi biti. U svakoj za identitet formativnoj, narativno konstituisanoj životnoj priči nekog subjekta, ne rekonstruiše se samo prošlost, nego se istovremeno interpretira sadašnjost i projektuje moguća budućnost. Istovremeno, u ‘svakodnevnom radu na identitetu’ subjekata uvek je međusobno povezano i usklađeno nekoliko vremenskih horizonata različitog obima: obrasci vremena i identiteta određene situacije, date svakodnevnne prakse, sveobuhvatne perspektive sopstvenog života i naposljetku istorijske epohe – koji uvek moraju biti međusobno usklađeni. (Roza, 2019: 251)

U kontekstu teze o akceleraciji i „biografskoj detemporalizaciji“⁸, Roza prihvata ideju o fluidnosti identiteta, jer subjekti „pod prisilama društva ubrzanja“ odustaju od trajnog ili dugoročnog projekta identiteta, što ih, međutim, „ne sprečava u tome da razvijaju takoreći ‘situacione’ identitete pomoću kojih se u konkretnim i praktičnim kontekstima stalno preusmeravaju i odlučuju jedni o drugima, čime stižu sposobnost delanja“ (Ibid.: 288).⁹

8 Pojam se odnosi na nemogućnost da se planira prema vremenskoj liniji koja povezuje prošlost i budućnost, već se odluke donose „s vremena na vreme“, u skladu s potrebama i željama u različitim kontekstima i situacijama (Rosa 2003: 19).

9 Čini se, međutim, da Rozin koncept „situacionog identiteta“, prikazan kao neka vrsta prilagodljivosti identiteta, gde neki delovi ostaju sinhrono i dijahrono stalni u mnoštvu konteksta, a drugi se menjaju (a mogući su i preokreti), koji autor sâm opaža kao moguću *contradictio in adjecto* (Ibid.: 266), još uvek predstavlja prilično apstraktnu, teorijski deduktivno nastalu skicu, pre nego empirijski zasnovan i proverljiv pojam.

Pristup socijalnoj biografiji u ovom istraživanju povezuje sva tri vremenska aspekta u intervjuu: retrospektivni – kroz rekonstrukciju perioda između dva talasa istraživanja, zatim sadašnji i prospektivni trenutak – anticipaciju budućnosti. Analiza i interpretacija se bave rekonstrukcijom prošlosti, posebno u smislu kako ona utiče na sadašnjost i na opažanje planirane budućnosti. Biografizacija sva tri aspekta vremena u holističkom pristupu ličnoj životnoj priči – biografiji, uzima u obzir biografske kontekste – šta se događalo u datoj fazi života mlade osobe, šta su bili prioriteti pri opažanju, odlučivanju, planiranju, kao i kakva je značenja davala datim događajima povezujući ih sa svojim identitetom i subjektivitetom koji se menjaju. Pa tako, razmatranje dejstvenosti unutar biografije ukazuje da ona ima različite oblike i značenja u različitim periodima nečijeg života.

Biografsko vreme prati promene i kontinuitete u dejstvenosti. Neki autori povezuju podsticaje za dejstvenost s „kritičnim trenucima“ (Thomson *et al.*, 2002), što je koncept uveden da bi se operacionalizovao Gidensov koncept „sudbonosnih trenutaka“ (*fateful moments*): „vremena kada se događaji sakupe na takav način da pojedinca postave na raskršće egzistencije ili kada osoba dobije informaciju koja ima sudbonosne posledice“ (Giddens, 1991: 113). Ključno obeležje „sudbonosnog trenutka“ je njegova povezanost s dejstvenošću – nakon promišljanja pojedinac preuzima kontrolu, pravi izbore sa svesnom procenom promena u stilu života koje će promeniti „refleksivni projekat identiteta“ (Ibid.: 143). Neki od „kritičnih trenutaka“ koji mogu biti „prekretnice“ povezani su s porodičnim krizama (razvod, bolest ili smrt roditelja, na primer), dok su drugi povezani sa značajnim aspektima ispitanikove biografije (lični odnosi, obrazovanje, rad i slično). Tokom nekih životnih faza, posebno tokom „produženih trenutaka“ (*extended moments*), kao što su rane godine u srednjoj školi, nakon napuštanja školovanja ili kad se osoba suočava s nezaposlenošću nakon završenog obrazovanja, strukture se intenzivnije menjaju, stavljajući mladu osobu da „na neki način ‘otkrije’ ili ‘ispolji’ svoju dejstvenost“ (Jeffrey, 2012: 246).¹⁰

10 O dilemama i rešenjima oko upotrebe konceptata „kritičnih“ ili „sudbonosnih“ trenutaka u analizi socijalnih biografija biće reči u narednom, metodološkom poglavlju.

Polazna teorijska tvrdnja ovog istraživanja jeste da u svojim socijalnim biografijama akteri upravljaju životnim situacijama tako što ispoljavaju refleksivnu (promišljenu) dejstvenost i delaju. Dejstvenost i delanje su omeđeni kontekstom – ograničeni ili omogućeni strukturama: resursima (kapitalima) koji akterima stoje na raspolaganju i internalizovanim strukturama (habitusom). Oni su uklopljeni u kontekste akterove biografije i tako što su biografizovani – daju im se značenja povezana s oblikovanjem i promenom identiteta i subjektiviteta. Pored toga, akterovo poimanje vremena i tumačenje prošlosti i njenog uticaja na sadašnjost, kao i zamišljanje i planiranje budućnosti, predstavljaju značajne dimenzije pristupa socijalne biografije.

2. Ispričani i življeni životi – longitudinalni kvalitativni metod¹¹

Istraživanje na kome se zasniva ova studija sprovedeno je primenom longitudinalnog kvalitativnog metoda. U ovom poglavlju ću predstaviti neke osnovne odlike, ograničenja i prednosti tog metoda, kao i način na koji je korišćen u istraživanju. Predstaviću takođe način na koji je sprovedena analiza i kako će biti prikazana interpretacija izabраниh biografija.

S jedne strane, longitudinalno istraživanje obično se povezuje s dugotrajnim antropološkim proučavanjem neke zajednice, koje neretko traje tokom cele karijere istraživača, a, s druge strane, s panel istraživanjima istih grupa ispitanika u određenim vremenskim intervalima, kakva su čuvene kvantitativne longitudinalne studije određenih kohorti (vidi mnoge navedene u: Elliot, Holland, Thomson, 2008). Kao jedna od prvih izdvaja se studija „Džeparoš“ („The Jack-Roller“), gde je Kliford Šo (Clifford Shaw) longitudinalno pratio svog ispitanika – maloletnog delikventa, kroz studiju slučaja i životnu priču, primenjujući u istraživanju različite tehnike, kao što su intervju, dnevnik i posmatranje (navedeno prema Hermanowitz, 2013: 192). Najređe su kvalitativne longitudinalne studije u kojima

11 Veći deo rasprave iz ovog poglavlja sadržan je u članku „Longitudinalno kvalitativno istraživanje u praksi: Prednosti, dileme i rešenja“, koji je objavljen u časopisu *Sociologija* Vol. 62, No. 1: 8–23.

istraživači „hodaju pored“ pojedinaca i grupa tokom stvarnog vremena (Corsaro, Molinari, 2000; McLeod, Thomson, 2009), ali u novije vreme možemo da svedočimo o ekspanziji ovog tipa istraživanja.¹²

Prva odlika koja se povezuje s longitudinalnim kvalitativnim istraživanjem (u daljem tekstu LKI) jeste dužina njegovog trajanja: ono „duugo traje“ (Saldana, 2003: 3). Nije pak samo duže vremensko trajanje terenskog istraživanja, kao kod etnografskih, dovoljan uslov da bi ono bilo i longitudinalno, kao ni povratak na terensko istraživanje na istoj populaciji ili ponovno intervjuisanje. Ono što predstavlja specifično obeležje LKI jeste promišljeno uključivanje vremenske dimenzije u istraživački proces i postavljanje promene u centar analitičke pažnje (Thomson, Plumridge, Holland, 2003: 185). Trajanje, vreme i promena su tri bazična principa LKI. Vreme i promena su kulturni konstrukti, ali i individualno i subjektivno interpretirani konstrukti, koji pred istraživača postavljaju niz pitanja: Šta je promena koju pratim i tumačim? Da li istraživač na početku određuje dimenzije i pokazatelje preko kojih prati promene ili beleži subjektivno tumačenje ispitanika? Pošto je moje longitudinalno istraživanje specifično po svom predmetu i fokusu, o čemu će biti reči kasnije, sklona sam da se opredelim za fleksibilno određenje promene koje nastaje u procesu istraživanja, a njeno tumačenje je određeno perspektivom samog ispitanika/ce.

Pored očigledne razlike u tehnikama istraživanja, naglasak na procesualnosti je bitna distinkcija u odnosu na kvantitativna longitudinalna istraživanja. U LKI tumačenje se više bavi procesom „od – preko“ nego „od – do“, jer su važnije promene koje su se dešavale između dve referentne tačke vremena nego rezultat u jednoj od njih (Saldana, 2003: 8). Da bi podvukle razliku između kvantitativnih i kvalitativnih longitudinalnih istraživanja i naglasile prednosti potonjih, Bren Nial i Džennifer Floverdjy koriste metaforu iz kinematografije, tvrdeći da kvantitativne proizvode serije fotografija – trenutaka zamrznutih u vremenu „o društvenom životu posmatranom iz ptičje

12 Videti, na primer, dva tematska broja *International Journal of Social Research Methodology* – broj 3 iz 2003. i broj 3 iz 2015. godine, projekat Timescapes. <http://www.timescapes.leeds.ac.uk/>, Neale, Hanwood, Holland, 2012. i druge.

perspektive, koja ima panoramsku širinu, ali joj nedostaju detalji“, dok LKI porede s filmom koji se zasniva na kadrovima stvarnog života snimljenim iz blizine, s fokusom na zapletima, individualnim pričama, prekretnicama i značenjima koja su ponekad skrivena od pogleda (Neale, Flowerdew, 2003: 192).

Razvijanje nacrtu istraživanja

Moje istraživanje nije početno zamišljeno kao longitudinalno, već se, kao i u slučaju nekih drugih istraživanja (npr. Thomson, Holland, 2003; Gordon, Lanhelma, 2003), longitudinalni nacrt razvijao tokom vremena. Predmet proučavanja u mojoj doktorskoj disertaciji bio je uticaj porodičnog habitusa na svakodnevni život dece u radničkoj porodici, a istraživanu populaciju činile su radničke i porodice stručnjaka koje su imale decu predškolskog uzrasta od 4 do 7 godina u dva beogradska naselja koja su izabrana zbog svojih kontrastnih odlika (vidi u Tomanović Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010). Subjekti istraživanja birani su preko dokumentacije domova zdravlja u dve opštine, uzimajući u obzir zanimanje roditelja. Istraživanje je obavljeno preko standardizovanog razgovora s roditeljima (vidi *Tabelu 1* dole) i polustrukturisanih dubinskih intervjua s roditeljima i s decom u 12 radničkih porodica koje su izabrane za studije slučaja tokom 1993/94. godine. U prvom istraživanju je uključivanje kvalitativnog metoda nakon ankete malog obima imalo za cilj da obezbedi perspektive više aktera – i roditelja i dece, kao osnov za razumevanje i tumačenje osnovnog predmeta istraživanja – svakodnevice deteta i njegove porodice (Tomanović Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010). Porodice šest devojčica i šest dečaka uzrasta 6 i 7 godina izabrane su prigodno – s obzirom na uzrast dece i zainteresovanost ispitanika za intervjuisanje.

Društveni kontekst u kome su se tokom devedesetih godina događale velike promene sa značajnim posledicama na svakodnevni život porodica provocirao je moje razmišljanje o praćenju uticaja promenljivog strukturalnog konteksta na biografije dece (Tomanović, 2003). Da bih pratila dinamiku međuuticaja individualnih, grupnih, strukturalnih i institucionalnih

promena (Walker, Leisering, 1998), donela sam odluku da sprovedem longitudinalno kvalitativno istraživanje koje bi pratilo jednu generaciju dece u četiri istraživačka talasa: od predškolskog uzrasta do polovine njihovih dvadesetih godina.

Učestalost sprovođenja LKI u intervalima od sedam godina¹³ određena je izborom trenutka za sprovođenje drugog talasa. Naime, uzrast dece od 11 do 14 godina izabran je za drugi talas s obzirom na to da se rana adolescencija smatra kritičnom fazom u razvoju kognitivnih i socijalnih kompetencija, a deca ovog uzrasta su pre prelaska u srednje škole još uvek vezana za primarna okruženja, pa i porodicu i susedstvo. Tako je određen interval između talasa istraživanja, koji se kasnije ponavlja. Drugi talas, sproveden u proleće 2000. godine, uključio je 21 porodicu s decom iz oba društvena sloja koje su učestvovala u prvom istraživanju.¹⁴ Planirano je da uzorak obuhvati po 12 porodica iz oba naselja (uzorka): radničke porodice koje su intervjuisane u prvom talasu, kao i isti broj porodica stručnjaka iz centralnogradske opštine. Uzorak porodica i dece za praćenje nije nastao teorijskim uzorkovanjem do zasićenja slučaja (Glaser, Strauss, 2007), već je stvoren kao prigodan i time nereprezentativan uzorak (Gobo, 2004). Pošto su porodice dve devojčice (po jedna iz oba uzorka) emigrirale, a porodica jedne devojčice iz centralnogradske opštine nije bila voljna da nastavi istraživanje, suočila sam se s problemom osipanja uzorka koji je karakterističan za longitudinalne studije (Hermanowitz, 2013: 202). Treći talas LKI 2007. godine obuhvatao je studije slučaja istih porodica kada su deca bila uzrasta između 17 i

13 Prema dinamici izvođenja, moje istraživanje može da podseća na čuveni dokumentarni program BBC-ja „7Up“, koji u sedmogodišnjim intervalima prati odrastanje četrnaestoro dece rođene 1956. godine u Velikoj Britaniji počevši od njihove sedme godine ([https://en.wikipedia.org/wiki/Up_\(film_series\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Up_(film_series))); McLeod, Thomson, 2009: 59; Hermanowitz, 2013). U trenutku kada sam koncipirala LKI, meni, međutim, pomenuti program nije bio poznat, pa nisam mogla da se ugledam na njega.

14 Važno je napomenuti da je drugi talas istraživanja sproveden u proleće 2000. godine, kada je nezadovoljstvo ekonomskom, političkom i društvenom stagnacijom kulminiralo među građanstvom, što je vidljivo u intervjuima s roditeljima mojih ispitanika iz oba društvena sloja. Pretpostavljam da bi njihov subjektivni doživljaj stvarnosti bio bitno drugačiji da je istraživanje sprovedeno u jesen, nakon političkih promena koje su se odigrale tokom septembra i oktobra te godine.

21 godine (Tomanović, 2010), s tim što se porodica još jedne devojčice odselila nakon razvoda, tako da su devojke postale podzastupljene u uzorku – ostalo ih je 7 naspram 13 mladića. Kvalitativni podaci za studije slučaja prikupljeni su preko polustrukturisanih intervjua s roditeljima (u paru, kada je to bilo moguće) i s detetom, sprovedenih odvojeno, kao i putem posmatranja. Tokom poslednjeg, četvrtog talasa istraživanja 2014. godine, intervjuisala sam samo mlade osobe koje su tada imale između 24 i 28 godina, a ne i njihove roditelje. Do dvojice mladića iz radničkih porodica nisam uspela da dođem, jer se jedan odselio, a drugi je u periodu istraživanja radio u inostranstvu, tako da je u poslednjim intervjuima učestvovalo 11 mladića (4 iz radničkih porodica) i 7 devojaka (4 iz radničkih porodica). Intervjui su tokom svih talasa LKI snimani uz pristanak ispitanika i potom doslovce transkribovani – 24 u prvom, 42 u drugom, 40 u trećem i 18 u poslednjem talasu. *Tabela 1* sumira način sprovođenja LKI u četiri istraživačka talasa.

Tabela 1: Sprovođenje longitudinalnog kvalitativnog istraživanja

Vreme/ godina	Subjekti	Metod	Mesto i broj intervjua	
1993/ 1994.	Porodice s decom uzrasta od 4 do 7 godina	Standardizovan intervjui s roditeljima	Radničko naselje 100	Centralna gradska opština 32
		Intervjui s roditeljima i s detetom	Radničko naselje 24	
2000.	Porodice s decom uzrasta od 11 do 14	Intervjui s roditeljima i s detetom	Radničko naselje 22	Centralna gradska opština 20
2007.	Porodice s decom uzrasta od 17 do 21 godina	Intervjui s roditeljima i s mladom osobom	Radničko naselje 20	Centralna gradska opština 20
2014.	Mladi uzrasta od 24 do 28 godina	Intervjui s mladom osobom	Radničko naselje 8	Centralna gradska opština 10

Kao „otvorenija“ i „fleksibilnija“ (Huberman, Miles 1998: 185), kvalitativna metodologija podrazumeva *elastičnost pristupa*, što uključuje i to da istraživač prilagođava metodologiju istraživačkoj situaciji – kontekstualizacijom analitičkih okvira, metodoloških principa i pravila (Seale *et al.*, 2004: 7). Fleksibilnost u pristupu dobija poseban značaj kada je istraživanje fokusirano na promenu kao što je LKI (Saldana, 2003). U slučaju mog LKI, fleksibilnost se ogledala u „tekućem nacrtu“, koji nije ni planiran ni slučajan, već razvijan uporedo s procesom sprovođenja samog istraživanja. Kako se LKI razvijalo, odvijala se kontekstualizacija analitičkog okvira – s odrastanjem ispitanika i uvođenjem dimenzije promene, fokus se pomera sa stanja na proces, pa se predmet istraživanja menja od habitusa porodice i svakodnevnog života deteta (Tomanović, 2004) na proučavanje socijalnih biografija dece/mladih. Uporedo s razvijanjem LKI razvijala sam i teorijski okvir, koji se oblikovao kao pristup socijalne biografije, koji, kao što je navedeno u prethodnom poglavlju, postulira da pojedinac oblikuje vlastitu biografiju kao reflektivno upravljanje životom u odnosu na socijalni kontekst – njegova strukturna obeležja, raspoložive resurse, kao i na vlastitu dejstvenost i identitet (Tomanović, 2010; 2012).

Sprovođenje istraživanja

Jedan od izazova za LKI predstavlja ostvarenje poredivosti nalaza u vremenskoj dimenziji i promenljivim kontekstima istraživanja koji mogu da izmene i njegovu perspektivu (McLeod, 2003). Istraživači se stoga opredeljuju za određenu standardizaciju istraživanja, koja pored stalnog tima istraživača i istih ispitanika podrazumeva i određeni broj tema koje se ponavljaju u svakom talasu (McLeod, Yates, 2006). Ovakav nacrt, koji se zasniva na kontekstualizaciji u odnosu na okolnosti istraživanja, podrazumeva da se ponavljaju i dijahronijski porede teme, a ne identična pitanja (Hermanowitz, 2013: 198). Kontinuitet tema obezbeđuje postepen razvoj interpretacija, a akumulirani odgovori, koji mogu biti i u suprotnosti jedni s drugima, grade sliku „orijentacija i verovanja tokom različitih vremena, uzrasta i stanja“ (McLeod, Yates, 2006: 43). Na taj način se obezbeđuje i zadovoljenje principa praćenja procesualnosti promena (Saldana,

2003), što ima poseban značaj ako je u osnovi LKI biografski pristup, kao u slučaju mog istraživanja. Princip održanja kontinuiteta istraživanja ostvarila sam tako što su centralne teme intervjuja ponavljane u svakom talasu: obrazovanje, materijalna situacija, rad, stanovanje, emotivni odnosi, dokolica, društveni odnosi i mreže, porodični odnosi. U poslednja dva talasa, u intervju s mladom osobom dodat je „pogled u budućnost“ kroz takozvani nacrt ili skicu (*lifeline*¹⁵), što je istraživačka tehnika u kojoj se od ispitanika traži da se zamisle u različitim aspektima svog života u budućnosti i služi kao pomoćno sredstvo u delu intervjuja koji teži da otkrije akterovu „zamišljenu odraslost“ (Thomson, Holland, 2002; Thomson *et al.*, 2004). Mlade osobe – moje ispitanike, pitala sam da zamisle sebe u četiri domena njihovih života: stanovanje, obrazovanje (školovanje), rad i lični odnosi u dobima od 25, 30 i 35 godina.

Opređenje za pristup socijalne biografije s ciljem njene rekonstrukcije odredilo je specifičnost u primeni LKI. Intervjui su u poslednja tri talasa istraživanja obuhvatali rekonstrukciju biografskih sekvenci sedmogodišnjih perioda u životu deteta/mlade osobe kroz pomenute teme, pa se može reći da je primenjen pristup „biografije unazad“ (Henderson *et al.*, 2007). Intervjui obuhvataju i teme kojima se rekonstruiše prošlost, potom teme u okviru kojih ispitanik/ca daje opis i tumačenje sadašnjeg trenutka, kao i teme kojima se teži razumeti ispitanikovo/čino anticipiranje vlastitog života u budućnosti. Povezivanje retrospektivnog, aktuelnog i prospektivnog kroz metod intervjuja omogućava rekonstrukciju i interpretaciju procesualnosti u biografijama mladih osoba. Time se izbegava rizik da se longitudinalno istraživanje pretvori u seriju preseka sadašnjice u različitim vremenskim tačkama, o čemu će više reći biti kasnije.

Održavanje kontakata s ispitanicima u LKI, čime se sprečava osipanje uzorka, otvara pitanja odnosa između ispitanika i istraživača, kao i stepena uključenosti istraživača u živote ispitanika koje proučava, koja su povezana s problemima etike istraživanja i refleksivnosti istraživača. Etička pitanja se uglavnom odnose na poštovanje tri osnovna principa u istraživanju:

15 Adekvatniji termin bio bi *life timeline*, budući da se *timelining* koristi u različitim tipovima kvalitativnih istraživanja kao pomoćna metoda, posebno u podsticanju narativa o prošlosti (Sheridan, Chamberlain, Dupuis, 2011: 554) ili, kao u ovom slučaju, o budućnosti.

saglasnosti, anonimnosti i poverljivosti. Za razliku od formalnih procedura dobijanja saglasnosti od etičkih komiteta, kao i etičkih kodeksa ukoliko se istraživanje sprovodi u nekoj organizaciji, „etika u praksi“ – etička pitanja koja se otvaraju tokom sprovođenja istraživanja – povezana je s refleksivnošću istraživača (Guillemin, Gillam, 2004). Refleksivnost istraživača predstavlja kritičko promišljanje i znanje koje se generiše istraživanjem, kao i način na koji se do tog znanja došlo (Ibid., 272). Praksa istraživanja podrazumeva da istraživač mora u hodu da rešava etička pitanja poput, na primer, koliko da insistira na opisu delikatnih situacija ili bolnih tema, kao i da li da daje savet i pomoć u takvim situacijama. Refleksivnost istraživača u tim slučajevima javlja se kao resurs za rešavanje etičkih dilema (Ibid., 276), odnosno oruđe za ostvarivanje etičke svesnosti (Warin, 2011: 806), što sam spoznala i iz vlastitog istraživačkog iskustva, kao što će se videti iz daljeg teksta.

U odnosu na dominantne paradigme – emocionalističku, postmodernističku i naturalističku (Ryen, 2004: 244), opredelila sam se za potonju, jer mi je cilj bio da dobijem vernu reprezentaciju akterove verzije stvarnosti. U prethodnoj studiji sam odredila odnos s ispitanicima kao „distanciranu zainteresovanost“, što podrazumeva zadržavanje pozicije „kućnog prijatelja koji retko navraća“, koja mi je od strane njih pripisana, odnosno ljubazno odbijanje poziva na porodična slavlja i poziva u posete (Tomanović, 2010: 47). Održavanje društvene distance postaje problem u vreme internet komunikacije. Nakon poslednjeg intervjua nisam odbila poziv dve ispitanice da se povežemo preko platformi društvenih mreža, ali se trudim da komunikaciju svedem na minimum kako bih izbegla da uvid u njihove živote, kako ih virtuelno prikazuju, utiče na moje analize i tumačenja.

Sledeći naturalističku paradigmu u kvalitativnom pristupu, u svim talasima istraživanja trudila sam se da tokom intervjua smanjim mogućnost mog uticaja na ispitanike time što sam izbegavala da odgovaram na pitanja o vlastitom iskustvu, te da na zahteve roditelja i dece dajem svoja mišljenja o određenim pitanjima i da dajem savete (Tomanović, 2010). Moje istraživanje potvrđuje zaključak da biografsko istraživanje uključuje neku vrstu emocionalnog rada (Hubbard, Backett-Milburn,

Kemmer, 2001), koji podrazumeva napor da se stvori odnos empatije s ispitanicima kako bi slobodno i uz ispoljavanje osećanja iskazali svoja lična iskustva jer su ona istraživaču značajna, dok se istovremeno vlastite emocije, koje se mogu javiti kao reakcija na ispitanikove, moraju držati pod kontrolom da ne bi uticale na kvalitet istraživanja (Holland, 2007). U prethodnoj studiji sam opisala neke od emocijama bremenitih situacija u intervjuima, koje su za mene predstavljale izazov u istraživanju (Tomanović, 2010: 48). Ponekad je teško završiti intervju, mada su sve zamišljene teme iscrpljene, jer ispitanicima prija pažnja koju dobijaju tokom razgovora (Caetano, 2015), a za uvide su značajni i razgovori koji se dešavaju kada se isključi diktafon. Moja istraživačka pozicija žene stručnjaka koja je sličnog godišta kao njihovi roditelji stvorila mi je poseban autoritet, zbog čega su me dvoje mladih, koji su u vreme poslednjeg talasa istraživanja proživljavali lične krize, nakon intervjuja zamolili za mišljenje i savet šta da rade. U ova dva slučaja sam osećala potrebu da im dam podršku za dejstvenost u odnosu na buduće planove i odluke koje su tokom intervjuja iskazali, kao i da ukažem na to gde mogu dobiti stručnu pomoć ukoliko osete potrebu za njom.

Svaka istraživačka situacija predstavlja intervenciju u životu ispitanika, a LKI, posebno kada se bavi biografijama, može imati značajan uticaj na neke životne izbore i odluke. Tako se jedna moja ispitanica nakon intervjuja u trećem talasu interesovala za studije sociologije, budući da je bila u jednoj od životnih faza koje se određuju kao „produženi trenuci“ (*extended moments*), a često su povezane s prelazima iz jednog obrazovnog ciklusa u drugi i predstavljaju izazov za dejstvenost aktera (Jeffrey, 2012: 246). Prema njenom poslednjem intervjuu, naš razgovor je uticao da promisli ideju i donese odluku da upiše studije sociologije, kojima je bila zadovoljna i koje je kasnije uspešno završila. Specifičnost dvostruke uloge, nastavnice i istraživačice, u kojoj sam se našla kada je ispitanica u završnoj godini studija pohađala nastavu na kursevima koje predajem, inicirala je moju refleksivnost u dva smera. Jedan je bio zaštita njene anonimnosti i poverljivosti nalaza intervjuja, o čemu smo se dogovorile u jednom razgovoru na početku završne godine studija. Drugi je bio osveščivanje da moja dvostruka pozicija

može imati uticaja na vođenje poslednjeg intervjua, kao i tumačenje narativa iz njega. Tokom poslednjeg intervjua, ispitanica (tada postapsolventkinja) i ja smo se svesno vratile u poziciju istraživačica – ispitanica (uz dogovor sam prestala da joj persiram, na primer) i trudile se da zanemarimo druge uloge.

Istraživačeva samorefleksivnost, koja je vrlo bitna za sva kvalitativna istraživanja, dobija poseban značaj kada se sprovodi LKI. S jedne strane, što se istraživač duže bavi istraživanjima, veća je mogućnost da njegovi stavovi, vrednosti i pogledi na život budu u suprotnosti s onim što vidi i čuje (Saldana, 2003: 29). Osveščivanje ovog problema važno je i tokom vođenja intervjua i tokom analize i tumačenja iskaza ispitanika. U svim intervjuiima sam posebno vodila računa da se moja mišljenja i očekivanja, koja su se neminovno formirala tokom godina istraživanja, ne prepoznaju bilo u verbalnoj ili neverbalnoj komunikaciji. Druga opasnost je zavodljivost osećaja da „poznajemo“ svoje ispitanike, jer s njima dugo radimo istraživanje. Uprkos longitudinalnom uvidu u živote ispitanika, moramo biti svesni da se suštinski bavimo narativima o životu („ispričanim životima“, o čemu će više reći biti kasnije), da nikada nećemo znati koliko je ispitanik/ca zaista otkrio/la, pa da se stoga moramo čuvati pretpostavke da „sve“ znamo o njima i na osnovu toga učitavamo značenja u materijal koji analiziramo i tumačimo (Saldana, 2003: 29).

Iako sprovodim istraživanje u dve mnogoljudne opštine u gradu s preko milion stanovnika, postoji mogućnost da se ukrštanjem više obeležja iz nalaza i događaja opisanih u narativima razotkrije identitet ispitanika.¹⁶ Zarad zaštite anonimnosti ispitanika i poverljivosti nalaza istraživanja, odlučila sam da više ne koristim imena naselja, kao i da izmenim neke detalje, kao što su zanimanja roditelja, neke aktivnosti i delatnosti preko kojih se roditelji i deca mogu prepoznati, geografski toponimi i slično. Stepem poverenja ispitanika prema meni kao istraživaču, koji sam zabeležila u prethodnoj studiji (Tomanović, 2010: 49),

16 Što se i dogodilo jednom prilikom kada je moja studentkinja nakon iščitavanja studije slučaja prepoznala svoju blisku drugaricu, jer sam je opisala „tako dobro, da ni ja ne bih bolje“. Ime mi je, naravno, saopštila u poverenju, uz opasku da nije znala da je njena drugarica ikada učestvovala u takvom istraživanju.

ponovio se i u posljednjem talasu. Mladi ispitanici iskazali su i veće interesovanje za celo istraživanje nego ranije – neki od njih su tražili da pročitaju studiju objavljenu nakon tri talasa 2010. godine, kao i transkripte nekih svojih ranijih intervjuja.

Analiza i interpretacija kvalitativnih longitudinalnih podataka

U ovom delu ću se baviti specifičnostima analize kvalitativnih podataka u mom longitudinalnom istraživanju, kao i pitanjima vezanim za interpretaciju nalaza: načinom korišćenja teorijsko-konceptualnog okvira, problemima tumačenja promene iz perspektive istraživača i ispitanika, kao i refleksivnošću potonjih. Kroz pomenute teme će biti prikazan način analize i interpretacije izabranih biografija u ovoj studiji. Potom ću ukratko predstaviti sve slučajeve koje sam istraživala i obrazložiti izbor biografija koje će biti analizirane i interpretirane.

U analizi kvalitativnih podataka iz longitudinalne perspektive koristila sam stalni uporedni metod (Boeije, 2002; Charmaz, 2006) i to dvostruko: sinhronijski – horizontalno, uporednom analizom tema između intervjuja ispitanika u istom talasu istraživanja, kao i dijahronijski – vertikalno, poređenjem je praćeno kako se data tema menja u smislu značaja i značenja vremenskoj perspektivi. Horizontalni i vertikalni pristup korišćeni su komplementarno u analizi u svakom talasu istraživanja, što je ključno za analizu kvalitativnih longitudinalnih podataka (Thomson, 2007).

Retrospektivnim i prospektivnim pristupom narativi ispitanika i moje analize rekonstruišu prošlost, povezuju je sa sadašnjim trenutkom i zamišljenom budućnošću. Na taj način je izbegnuto da se LKI bavi samo preseccima (snimcima) – slikom stanja u trenutku istraživanja, što je zamerka koja se pojavljuje u kritičkim osvrtima na LKI (Stanley, 2007, navedeno prema: McLeod, Thomson, 2009: 61), već se povezivanjem prošlosti, sadašnjosti i budućnosti oblikuje „filmska priča“ o životu mlade osobe.

Za analizu i interpretaciju narativa ispitanika koristila sam „adaptivni pristup“ upotrebe teorije u istraživanju (Layder,

1998). U ovom pristupu, koji predstavlja srednje rešenje između formalnog i supstantivnog pristupa, koncepti proizašli iz teorijskog stanovišta koriste se kao „pomagala za orijentisanje“ (*orientiring devices*) – preliminarni načini za sređivanje i oblikovanje velike količine podataka. Ne favorizuje se ni rigidno proveravanje koncepata na empirijskom materijalu, niti se prioritet daje podacima, kao u pristupu zasnovane teorije (*grounded theory*), već se teorijski koncepti koriste i kombinuju dok ispoljavaju eksploratorni potencijal za tumačenje podataka. Korišćenje *adaptivne teorije* dozvoljava istraživaču više slobode i fleksibilnosti, kao i mogućnost da uključi različite teorijske ideje u različite aspekte istraživanja, te tako tumačenje biva „zasnovano“ ne samo na podacima, već i na prethodnim teorijskim konceptima (Dickson-Swift, 2014).

Osnovni eksploratorni i interpretativni okvir ove studije, ekspliciran u prvom poglavlju, posmatra oblikovanje socijalne biografije kao proces promišljenog upravljanja životom (*reflexive life management*), koji nastaje u međudejstvu struktura, dejstvenosti, refleksivnosti i identiteta u vremenu. Nakon sprovedene longitudinalne uporedne analize s ciljem da se otkriju centralne teme oko kojih se tokom vremena oblikuje socijalna biografija ispitanika/ce, navedene dimenzije procesa interpretiram u skladu s istraživačkim okvirom – kroz matricu koncepata iz različitih teorijskih pristupa (Seale, 2004), prikazanih u konceptualnom delu.

Kao što je ranije rečeno, centralno pitanje LKI jeste šta se menja tokom vremena. Moje primarno istraživačko pitanje je rekonstrukcija socijalne biografije, pa, shodno tome, naglasak nije samo na promenama već i na kontinuitetima – stalnostima i njihovom preplitanju u oblikovanju socijalne biografije. Dina-mičko međudejstvo kontinuiteta i promene koje prikazuje LKI na zanimljiv način opisuje metafora „magične table za pisanje“ prevučene voskom, pozajmljena od Frojda (*magic writing pad*): neki sadržaji se brišu iz sećanja, ali njihovi tragovi ostaju donekle vidljivi ispod novih crteža koje donosi biografija i mogu se otkriti „odgovarajućim osvetljavanjem“ (Bjerrum Nielsen, 1996: 7). Tumačenje promena i kontinuiteta različitih aspekata (npr. dejstvenosti) u socijalnim biografijama sprovodim njihovom kontekstualizacijom u širi društveni kontekst i njegove promene, te kontekstualizacijom putem „biografizacije“ uklapanja

u specifične faze i kontekste unutar biografije ispitanika/ce (Tomanović, 2019).

Pristup koji teži da rekonstruiše socijalne biografije kao lične istorije, preko narativa kojima ispitanici opisuju događaje kako su se odvijali u određenim vremenskim periodima, otvara pitanje o „objektivnosti“ slike koja je prikazana u intervjuima. Narativi su „ispričani životi“ (*lives told*), što znači da ispitanici sami biraju događaje iz „življenih života“ (*lives lived*) koje će otkriti, a pretpostavljam i sakriti. U biografskim intervjuima, ispitanici prave selekciju onoga što će o sebi otkriti na osnovu onoga čega se sećaju, onoga što smatraju najznačajnijim za datu temu i slike o sebi koju žele da predstavu u datom kontekstu (Caetano, 2015: 230). Ovo predstavlja ograničenje metoda LKI, koje je zajedničko pristupima usmenih i ličnih istorija i biografskom metodu, jer se postavlja pitanje šta je zaboravljeno i zašto. Neki istraživači, kao, na primer, Tom Vengraf u svom čuvenom *biografskom narativnom interpretativnom metodu* (*Biographical Narrative Interpretative Method*; Wengraf, 2001), insistiraju na distinkciji između „ispričanih“ i „življenih života“ i analiziraju ih odvojeno. Većina savremenih istraživača koji primenjuju ove pristupe, međutim, odbacuju objektivističko gledište na intervju kao sredstvo kojim se otkriva cela i istinita priča, već tumače narative kao refleksije individualnog i društvenog vremena, poklanjajući pažnju i onome što nije izrečeno, kao i odnosu svesnog i nesvesnog pamćenja (McLeod, Thomson, 2009: 41).

Triangulacija tehnika – razgovora s ispitanikom/com, ankete i razgovora s njegovim/njenim roditeljima i posmatranja u ovom LKI – pruža mogućnost sameravanja više perspektiva (roditelja, samog ispitanika/ispitanice i istraživača) na isti period života o kome se priča priča. Moj pristup u analizi uključuje sve pomenute perspektive u interpretaciji nekog životnog događaja ili faze, ali prvenstveno iz ugla posmatranja i tumačenja koja im pripisuju sami ispitanici. Narativi u različitim fazama LKI koji se pojavljuju kao delovi „ispričanih života“ omogućavaju istraživaču da otkrije subjektivna značenja koja događajima – „življenom životu“, pripisuju subjekti istraživanja, kao i važna pitanja iz perspektive ispitanika/ce, odnosno ono što im je „biografski značajno“ (Thomson, Holland, 2015: 728). Da

bi označili bitne događaje u biografijama, neki istraživači koriste koncept „kritičnih trenutaka“ (Thomson *et al.*, 2002), o čemu je bilo reči u prvom poglavlju. Kod upotrebe koncepta kritičnih trenutaka u analizi i interpretaciji otvara se nekoliko pitanja. Jedno od bitnih je da li ispitanik/ca prepoznaje događaje kao značajne ili ih pak tako identifikuje istraživač u interpretaciji nalaza. Ispitanik/ca i istraživač se mogu slagati ili razmimoilaziti oko određenja nekog događaja kao ključnog (Holland, Thomson, 2009: 455). U poslednjem intervjuu pitala sam ispitanike da za svaku oblast koju su rekonstruisali u prethodnom sedmogodišnjem periodu pokušaju da identifikuju ključni događaj i protumače zašto je baš taj događaj bio značajan. Samopercepcija i njihova definicija bile su jedan od izvora za tumačenje značaja pojedinih događaja i značenja koja im se pripisuju.

Pored toga, postavlja se pitanje da li se događaj koji se prikazuje kao „kritični“ u nekom intervjuu stvarno kasnije pokazuje kao „prekretnica“ u nečijem životu (Plumridge, Thomson, 2003: 215). Nije uvek u pitanju trenutak, odnosno jedan događaj koji je ključan i predstavlja prekretnicu, već je najčešće posredi proces gde osoba dela u kontekstu novih okolnosti, kroz promišljanje i usmeravanje dejstvenosti (Thomson, Holland, 2015; Aaltonen, 2013). Za razumevanje potencijala za dejstvenost jednog događaja koji se identifikuje kao značajan (kritičan, sudbonosni) važno je njegovo uklapanje u kontekst – strukturalne aspekte situacije koji određuju resurse koji su na raspolaganju mladoj osobi, njenu sposobnost (*resourcefulness*) da dela (Adkins 2005), kao i vreme – uklopljenost u biografiju osobe (Tomanović, 2019). Postoji takođe proces akumulacije resursa i refleksivnosti koji može dovesti do spiralnog rasta ili opadanja dejstvenosti (Holland, Thomson, 2009: 458).

Narativi ispitanika o njihovim iskustvima i razmišljanjima takođe se mogu menjati tokom istraživanja i biti drugačije strukturisani kada je kontaktirano s njima u drugoj fazi života (Caetano, 2015: 230). Analize u longitudinalnim studijama pokazuju da može postojati nekonzistentnost u proceni „kritičnih trenutaka“ (Holland, Thomson, 2009). Neki intervjui u mom LKI pokazuju različita tumačenja iskustva u različitim periodima, pa je tako jedna ispitanica u trećem intervjuu promišljanje

koje je prethodilo odluci da napusti bavljenje glumom i ne opredeli se za te studije i profesiju prikazala kao dugotrajno i bolno, dok je u sledećem intervjuu tokom refleksije na taj period umanjivala intenzitet osećanja vezanih za donošenje odluke.

Jedna od bitnih prednosti LKI je što omogućava dinamičke perspektive ponovnog sagledavanja i tumačenja nekog događaja i od strane ispitanika i od strane istraživača (McLeod, 2003). *Post hoc* razumevanje događaja (*hindsight*) pomaže istraživaču da sagleda različite događaje u biografskoj perspektivi, a mladim ljudima da ponovo procene i ocene da li su neki događaji bili „kritični“ u kontekstu njihovog iskustva (Holland, Thomson, 2009: 455). Ta dvostruka refleksivnost podrazumeva fokusiranje pažnje na promene u refleksivnosti ispitanika, kao i refleksivnost samog istraživača u odnosu na istraživački pristup i novi empirijski materijal, praćenje promena životnih situacija i ponovno tumačenje nalaza u svetlu tih promena.

Promišljanje ispitanika u odnosu na promene životnih situacija i okolnosti, kao i opažanje vlastite dejstvenosti i stepena kontrole koje imaju nad promenama takođe su se menjali tokom vremena sprovođenja mog LKI. Spremnost da u intervjuu otkriju svoju refleksivnost zavisi od ličnosti ispitanika – njihove otvorenosti, elokventnosti i iskrenosti. Pošto je nekoliko ispitanika nakon poslednjeg intervjuja tražilo da pročita moju studiju, jedna ispitanica mi je naknadno iskazala tumačenje konteksta vlastitog odrastanja koje se razlikuje od moje interpretacije. Njeno opažanje je da je odrastala s previše kontrole, a ne u permisivnom okruženju, tako da je njeno ponašanje bilo vid pobune protiv majčine kontrole, a ne posledica njenog odsustva. Njeno tumačenje mi je ukazalo na novu perspektivu – sagledavanje značaja interpersonalne dinamike, posebno u odnosima između roditelja i dece, za oblikovanje socijalnih biografija mladih. Kao sociolozi, skloni smo da zanemarujemo značaj psihosocijalne dinamike u porodici za razumevanje i tumačenje dejstvenosti, identiteta i subjektiviteta, kako klasnih tako i rodni (Walkerdine, Lucey, Melody, 2001; Bjerrum Nielsen, 2017), a moje analize su pokazale da dinamika odnosa s roditeljem istog ili suprotnog pola ima značajan uticaj na to kako osoba sebe vidi i ispoljava, kroz identitet, subjektivitet i dejstvenost (Tomanović, 2019).

U interpretaciji nalaza opredelila sam se za kombinaciju samopercepcije promena i samoodređenja značajnosti događaja od strane ispitanika i mog sagledavanja značaja opisanog događaja u kontekstu date sekvence biografije i, naknadno, u kontekstu cele životne priče. Ova „metaanaliza“ narativa iz različitih talasa istraživanja otkriva i „biografski značaj onoga što nije eksplicitno iskazano i ispričano, ali se svejedno pojavljuje tokom vremena“ (Thomson, Holland, 2015: 730).

Čije su životne priče i kako su analizirane?

Subjekti mog istraživanja su dvadesetoro mladih iz Beograda čije sam životne priče saslušala, dokumentovala, analizirala i prikazala u nekoliko faza istraživanja (Tomanović Mihajlović, 1997; Tomanović, 2004, 2010, 2012, 2019, 2020a, 2020b). Ranije je rečeno da je, usled osipanja uzorka, odnosno napuštanja istraživanja od strane četiri devojčice, u istraživanju ostalo sedam devojaka i trinaest mladića, od kojih dvojica nisu učestvovala u poslednjem talasu intervjuisanja. Ukratko ću prikazati profile onih ispitanica i ispitanika čije biografije nisu predstavljene u ovoj studiji.

Iz radničkog naselja na rubu Beograda, u istraživanju učestvuju četiri devojke i šest mladića. Tri od četiri devojke su postale majke pre 25. godine: Branka (čija će biografija biti analizirana u ovoj studiji), Jelena i Tamara, koja je bila u trudnoći tokom poslednjeg intervjua 2014. godine, dok je Slavica (čija će biografija takođe biti interpretirana) anticipirala majčinstvo za svoje rane tridesete godine.

Jelena živi u proširenom porodičnom domaćinstvu sa svojim roditeljima, bratom i sinom iz vanbračne veze (Tomanović, 2020b). Roditelji su radili kao radnici u mašinskoj industriji, proglašeni su tehnološkim viškovima, a potom i penzionisani. Završila je srednju stručnu školu, a višu školu tehničkog smera napustila je zbog neplanirane trudnoće. Radi povremene i privremene poslove bez kvalifikacija i radnih prava, a planira da nastavi školovanje da bi sebi obezbedila stručno zvanje, stabilno zaposlenje i sigurniju egzistenciju za sina i sebe.

Tamarin otac je radnik, majka tehničar, a ona je vanredno završila srednju stručnu školu i nije želela da se dalje školuje. Iako je razmišljala o administrativnom poslu, uglavnom je radila u trgovini i uslugama neprijavljena, do poslednjeg zaposlenja, gde je regularno zaposlena s minimalnim primanjima, što joj je omogućilo da uzme trudničko bolovanje. S budućim suprugom, koji ima stalno zaposlenje u ugostiteljstvu, žive la je u stanu rođake, a planirala je da sa suprugom uz kredit adaptira sprat stričeve kuće u predgrađu kao trajnije stambeno rešenje. Tamara nije orijentisana ka individualnom: poslu i putovanjima, već isključivo ka porodičnom životu, koji je za nju najviša vrednost.

Jovan je, kao i njegovi roditelji, otpočeo i napustio školovanje na višoj školi i zaposlio se u trgovini sa stručnom kvalifikacijom trgovačke škole koju je završio. Nakon napuštanja tog posla, godinu dana je povremeno radio, da bi se potom zaposlio u istom preduzeću u kome mu radi otac. Planirao je da paralelno s radom upiše studije menadžmenta na nekom privatnom fakultetu. Živeo je s roditeljima, starijim bratom i stricem u porodičnom stanu, a planirano je da mu ostane stan nakon što se roditelji penzionišu i sa stricem presele u kuću okolini Beograda. Sebe u budućnosti vidi kao stalno zaposlenog i kao malog preduzetnika, u savremenom harmoničnom braku s decom.

Ivanovi roditelji su od ranog uzrasta dece bili fokusirani na investiranje u školovanje sinova – otac radnik konstantno radeći dva posla, a majka službenica nadzirući decu i pomažući im kod učenja. Ivan je završio gimnaziju, a potom i fakultet medicinske struke, za koji je bio opredeljen od rane adolescencije. U vreme poslednjeg intervjua radio je u prodaji medicinskih proizvoda, čime je bio zadovoljan, i planirao je da napreduje u tom poslu. Živeo je u stanu s bratom i majkom, za čije se ekonomsko blagostanje oseća odgovornim nakon razvoda roditelja. Pored planske usredsređenosti na učenje i potom na rad, značajan deo Ivanovog identiteta čini dugogodišnje svakodnevno vežbanje u teretani. Sebe u budućnosti vidi kao zaposlenog stručnjaka, te kao supruga i oca koji samostalno živi sa svojom porodicom.

Luka je odrastao u radničkoj porodici, s roditeljima i babom koji su nisko obrazovani i kvalifikovani i s mlađim bratom koji ima razvojne probleme. Otac mu je dugo u invalidskoj penziji. Lukina inteligencija i sklonost učenju bila je vidljiva i u predškolskom uzrastu, a prepoznata i podržana od strane učiteljice i nastavnika u osnovnoj školi. Završio je srednju stručnu školu vezanu za računare, zatim višu strukovnu školu usmerynu na menadžment, a potom uz rad i poslednju godinu na privatnom fakultetu. Luka je samostalno gradio svoj humani kapital učeći i savladavajući veštine i gradeći prijateljske mreže kontakata i veza, dok je od roditelja dobijao materijalnu pomoć shodno njihovim skromnim mogućnostima. U vreme poslednjeg intervjua, odnedavno je živeo u iznajmljenom stanu s devojkom, o kojoj se brinuo i s kojom je planirao budući život. Za sebe kaže da je stabilan, voli da planira i da uživa, zadovoljan je sobom i svojim životom.

Branko nije učestvovao u poslednjem intervjuu, jer je radio u inostranstvu. Odrastao je u radničkoj porodici, na početku skladnoj, ali koja je tokom njegove rane adolescencije prošla kroz turbulentan razvod roditelja. Gubitak roditeljske kontrole nadomestila je mreža podrške koju su mu pružale bake. Završio je srednju stručnu školu koja mu nije donela ni znanja ni kvalifikacije, te je radio različite prekarne poslove, promišljajući za koju bi veštinu mogao da se obučuje preko kurseva i tako pronađe svoju profesiju. Bez većih ličnih aspiracija i bez roditeljskog podsticaja, Brankova dejstvenost je bila prihvatanje mogućnosti, a njegovo delanje je predstavljalo prilagođavanje okolnostima i mogućnostima.

Milan je odrastao u radničkoj porodici, a nakon očeve smrti je odabrao trogodišnju stručnu školu koja je garantovala zaposlenje. Iz povlašćenog položaja zaštićenog mlađeg sina koji je imao kao mali, prešao je u položaj i ulogu hranioca porodice i osobe koja vodi računa o majci, za razliku od starijeg brata koji se otuđio od njih. To je u saglasnosti s patrijarhalnim habitusom njegove porodice i njegovom vezanošću za majku, koja je centralna osoba u njegovom životu. Njegovi planovi su bili da korak po korak ostvaruje stručne kvalifikacije i napreduje u poslu, da bi potom pokrenuo svoj posao i bio materijalno obezbeđen. Milan nije učestvovao u poslednjem intervjuu, jer se porodica odselila i nisam uspela da nađem njegov kontakt.

Pored Nevene, čija je biografija analizirana i interpretirana u ovoj studiji, u istraživanju su učestvovala još dve devojke iz centralnogradske opštine. Milena je jedino dete u porodici stručnjaka koji rade u državnom sektoru, a roditeljski razvod je bio kritični period u njenom odrastanju. U periodu poslednjeg intervjua završavala je s kašnjenjem fakultet društvenih nauka, kojim je bila zadovoljna, ali je bila nezadovoljna odugovlačenjem i „životom na čekanju“ zbog anticipirane neizvesnosti nakon prestanka statusa studenta. Bila je u dužoj partnerskoj vezi, kojom je bila zadovoljna, ali bez jasnih planova za zajedničku budućnost, jer su joj zaposlenje i materijalno osamostaljenje bili prioritet.

Ivana dolazi iz porodice stručnjaka koji zajedno rade u vlastitoj firmi, a do zasnivanja svoje porodice s njima je živela i njena starija sestra. U vreme poslednjeg intervjua završavala je s izvesnim kašnjenjem fakultet društvenih nauka, za koji je očekivala da će joj dati određeniju profesionalnu putanju nego umetničke studije od kojih je odustala pri kraju srednje škole. Bila je u dugoj emotivnoj vezi, a zajednički život je bio na čekanju dok oboje ne završe fakultete i finansijski se ne osamostale.

Pored Save i Bojana, čije su biografije uključene u ovu studiju, još pet mladića iz centralnogradske opštine učestvuju u istraživanju. Miloševi roditelji stručnjaci razveli su se u njegovom detinjstvu, a on je nastavio da živi s majkom, bakom i starijom sestrom. Studije jezika za koje se spremao napustio je nakon razočaranja u metod rada profesora već nakon prvog semestra i prešao na tehnički fakultet, koji je s uspehom završio. U vreme poslednjeg intervjua je radio u struci, na poslu koji dobio zahvaljujući vlastitim socijalnim vezama, bio je finansijski samostalan, završavao master i započinjao zajednički život s dugogodišnjom emotivnom partnerkom u stanu koji je obezbedio uz pomoć roditelja. Naglašavao je da mu je promena fakulteta omogućila uvid u vlastitu kompetentnost da usmeri dejstvenost ka ostvarenju emotivnog odnosa. Izuzetno je bio zadovoljan svojim životom i nastojao je da uravnoteži profesionalni i relacioni domen svoje biografije.

Dušanovu porodicu čine roditelji, koji su stručnjaci zaposleni u državnom sektoru, i mlađi brat, koji je otišao na studije u inostranstvo. Nakon previranja pri kraju srednje škole, opredelio se za studije društvenih nauka koje je uspešno završio. U

periodu poslednjeg intervjua je završavao master paralelno s radom pod ugovorom u svojoj struci u jednoj državnoj ustanovi. U Dušanovom životu veliki značaj ima folklor, kojim se bavio od detinjstva i koji mu je omogućio različite koristi: od društvenih kontakata i putovanja po celom svetu do stalnog izvora džeparca. Njegovi planovi uključuju završavanje doktorskih studija, uz putovanja, folklor, ali i zasnivanje porodice, koje ipak ostaje manje jasan plan.

Stefan se opredelio za studije u profesiji oca i starijeg brata, s planom da im se pridruži u zajedničkom poslu. U periodu poslednjeg intervjua, izgubio je dve godine na fakultetu „dangubeći“, po njegovim rečima. Iako je finansijski nesamostalan, koristi odvojen stambeni prostor pri roditeljskom stanu. Sebe doživljava kao neozbiljnog i nepouzdanog, a utisak je da je u intervjuu posebno prikrivao nezadovoljstvo. Planove iznosi šturo i bez udublivanja, a naglasak je na završetku studija i uključivanju u porodični posao koji je bio uzdrman nakon ekonomske krize 2009. godine.

Jakov je jedina u porodici u kojoj se oba roditelja bave poslovima koji su povezani s umetnošću. Završio je muzičku akademiju, kao i master i specijalističke studije dok je paralelno radio kao nastavnik i svirao. Veoma je posvećen muzici i tako se samoodređuje. Planirao je da upiše doktorske studije i da se pored sviranja instrumenta posveti akademskoj karijeri. Profesionalni domen mu je primaran u odnosu na relaciji, iako je u vreme poslednjeg intervjua bio u dužoj vezi kojom je bio zadovoljan.

Dragan živi s roditeljima koji obavljaju stručnjačka zanimanja i starijim bratom. Iako je zamišljao profesionalnu sportsku karijeru u inostranstvu, upisao je i završio privatni fakultet iz oblasti menadžmenta. Još pre upisa na studije počeo je da radi u oblasti prodaje i tu je bio zaposlen i u periodu poslednjeg intervjua. Planirao je da radom sakupi sredstva za master u inostranstvu i taj plan je obeležavao njegovo zamišljanje budućnosti više nego orijentacija ka relacionom.

U periodu poslednjeg intervjuisanja u proleće 2014. godine, od 20 ispitanika i ispitanica koji su bili uključeni u istraživanje odmalena, a tada su imali između 24 i 28 godina, devetoro je završilo fakultete (neki i mastere), uključujući troje iz

radničkih porodica, petoro je bilo u procesu studiranja, a šestoro je završilo srednje stručne škole. Stalno zaposlenje je imalo 12 (pretpostavljam i 13 kad se uključi jedan mladić iz radničkog naselja koji nije intervjuisan u posljednjem talasu), što uključuje sedmoro mladih iz radničkih porodica. Pored toga, troje mladih iz radničkih porodica je bilo prekarano zaposleno (uključujući mladića koji je radio u inostranstvu), a četvoro iz centralnogradske opštine je još bilo na školovanju. Iako je većina devojaka i mladića bila u dužim emotivnim vezama, samo troje je živelo samostalno, i to u predbračnoj kohabitaciji, uključujući devojku koja je bila u trudnoći. Dvoje je uz pomoć roditelja obezbedilo stambeni prostor, a samo jedan mladić samostalno – iznajmljivanjem stana.

Izabrala sam da analiziram, tumačim i prikažem šest životnih priča: troje mladih iz radničkog naselja – Slavice, Branka i Mirka, kao i troje mladih iz centralne gradske opštine – Save, Nevene i Bojana, zato što su analize pokazale da se u njihovim biografijama najjasnije vidi međuzavisno delovanje struktura, dejstvenosti i identiteta. Unutar svake studije slučaja – biografije, sprovedena je tematska analiza i prikazana je prema analitičkoj matrici koja obuhvata dimenzije kao što su: slojno situiranje porodice; resursi i strategije u porodici; porodični habitus, koji obuhvata etos porodice, rodne norme i eventualno klasnu distinkciju; porodični odnosi s naglaskom na opažanju i vrednovanju deteta, kao i detetovo opažanje roditelja i odnosa s njima; dejstvenost kroz njenu kontekstualizaciju u biografske „produžene trenutke“, kao i s njom povezana refleksivnost; biografizacija dejstvenosti u odnosu na identitet i subjektivitet i njihove promene; temporalnost kao povezivanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, uključujući promene u sagledavanju prošlosti i u projekciji budućnosti od strane ispitanika/ispitanice.

Svaka biografija je dijahronijski hermeneutički interpretirana preko identifikacije za nju najznačajnijih biografskih tema. Horizontalno i longitudinalno poređenje otkriva koje su teme – na primer, obrazovanje, porodica, emocionalni odnosi i intimnost, prijateljstvo, rad, dokolica i slično – centralne unutar pojedinačne biografije, a njihova interpretacija se postiže u longitudinalnoj perspektivi.

Mada je svaka za sebe analitička i interpretativna celina, u narednim poglavljima su izabrane biografije predstavljene određenim redom, jer se mogu čitati i kao kontrastne u klasnom i rodnom smislu: Slavica naspram Save, Branka naspram Nevene, Mirko naspram Bojana. Čitalac ili čitateljka može odabrati svoj način praćenja studija slučaja do poslednja dva poglavlja, koja predstavljaju sintezu i polemiku o nalazima.

II deo:
BIOGRAFIJE

3. Slavica: „Izgubljena u vremenu i prostoru.“

Slavica potiče iz radničke porodice, otac je kvalifikovani radnik, a majka službenica. Najmlađa je od troje dece u porodici, ima stariju sestru i brata. Uporedna analiza četiri intervjua sa Slavicom i tri s njenim roditeljima pokazala je da u njima dominiraju dve teme: porodični odnosi i obrazovanje. One se pojavljuju hronološkim redom u skladu s biografskim fazama, da bi se kasnije isprepletano uklapale u socijalnu biografiju kroz Slavičinu dejstvenost i identitet, pa ću ih na taj način i prikazati.

Slavičina porodica neguje klasni habitus radničke klase koji se prenosi iz generacije u generaciju: i Slavičin otac i deda bili su visokokvalifikovani majstori u mašinskoj industriji koja je imala visok ugled u Jugoslaviji u doba socijalizma, što im je donosilo status „radničke aristokratije“. Posedovanje specijalizovanih znanja koje je u radu prenosio mlađim radnicima predstavlja značajan deo maskulinog identiteta Slavičinog oca, što se vidi u ponovljenim narativima u intervjuiima. Neuspešna prestrukturacija industrije u kojoj je bio zaposlen ostavila ga je u nesigurnoj situaciji u kojoj postepeno gubi sve materijalne i simboličke pozicije: najpre je bio na „prinudnim odmorima“, a potom na minimalnim primanjima dok je trajao stečajni postupak, da bi nakon više od 30 godina rada bio proglašen tehnološkim viškom. Da bi osigurao egzistenciju porodice, svoja znanja od početka ispitivanog perioda pokušava da unovči kroz

neformalni rad, uglavnom pružajući različite zanatske usluge: „šta stignem i šta mu daju“. Opažena neuspešnost u ostvarenju rodne uloge „hranioca porodice“ utiče na njegov maskulini subjektivitet izazivajući osećanja frustriranosti, nezadovoljstva i gorčine:

Ovako sam stalno napregnut i džabe mi ta kafa kad mi ne prija, deca kukaju, a ja u džepu nemam i moram da eksplodiram, a kako deci da kažem nemam. Slavica je mala i ne razume, na kraju i ne treba da razume. (2000)

Slavičina majka je radila službenički posao sa SSS u društvenom preduzeću, potom je godinama takođe bila na minimalcu i na kraju je proglašena tehnološkim viškom. Kasnije je do ostvarenja starosne penzije radila posao prodavačice u privatnoj prodavnici. S obzirom na patrijarhalno ustrojstvo porodice u kojoj su uloge strogo rodno i generacijski segregirane, ali komplementarne, majka je usmerena na održavanje harmoničnih porodičnih odnosa. Deca su od ranog detinjstva učena da učestvuju u kućnim obavezama, ali sa strogom podelom na rodne sfere: otac treba da razgovara sa sinom o „muškim stvarima“, a majka s ćerkama o „ženskim“, kao i da ih upućuje u „tajne domaćinstva“ (Tomanović Mihajlović, 1997: 150).

Starija deca su doprinosila kućnom budžetu u različitim periodima porodičnog života. Zbog gubitka materijalnog i simboličkog statusa, Slavičini roditelji osećaju i izražavaju veliko nezadovoljstvo, jer se u postsocijalističkoj transformaciji „nisu snašli“.

Ja kažem sve što želiš, sve ti se izmiče pod nogama. Mi smo imali kuću u gradu, imali dvorište, imali kapital, imali knjižice i pare u bankama. Od nas ko nije zajmio. A dever i muž, oni su radili oko kola, svekar ... to sve. Ja sam mislila da se nešto privatno otvori, pa mi nešto privatno radimo. Pa su posle ispale okolnosti da je svako nešto za sebe parcijalno. I tako da nismo tu ništa veliko otvorili. Mi smo stagnirali. Ali tu negde smo, negde tako tavorili. A drugi ljudi su radili, otvarali, grabili, šta ja znam. Nekako su. Nije kapital nego mrtav kapital. A oni su to okrenuli i oni nešto privatno rade. (2007)

Porodica je do smrti očevih roditelja živela s njima u istoj kući, ali kao zasebno domaćinstvo. Zbog nerešenih rodbinskih imovinskih odnosa nastavili su da žive samo na gornjem spratu

kuće, u po kvadraturi i sobnosti za njihovu porodicu neadekvatnim uslovima – stan se sastoji od jedne velike sobe kombinovane namene, jedne male sobe i kuhinje u kojoj se i spava. Nakon odseljenja starije dece, Slavica je po prvi put dobila zasebnu sobu. Imaju nerešene imovinske odnose za deo roditeljske kuće i stan koji je ispitanik svojevremeno ustupio bratu, ali na taj „mrtav kapital“ računaju u budućnosti kao izvor sigurnosti za sebe i izvor pomoći deci.

Slavica je najmlađe od troje dece – ima devet godina starijeg brata i sedam godina stariju sestru. Važan deo porodičnog klasnog habitusa je etos porodice kojim se insistira na tradicionalnosti – na isticanju vrednosti porodične sloge, poštenja, poslušnosti i kontrole u vaspitanju dece. Deca su strogo vaspitavana da poštuju starije, da se zna šta su njihove dužnosti, da budu samostalna, poštena i skromna. „Uvek su bili skromni, kol’ko ima tol’ko se podeli“, kaže otac. Patrijarhalno vaspitanje je vrednost koju takođe ističu oba roditelja.

Mama: *Naša deca su patrijarhalno vaspitana.*

Tata: *Naša su deca patrijarhalno vaspitana, možda je to da kažem s kolena na koleno, pa razlikuju šta valja šta ne valja, s kim će da se druže, s kim neće.* (2000)

Skromnost, radinost i poštenje su vrline kojima porodica postavlja simboličke granice prema društvenom okruženju koje se opaža kao korumpirano i kriminogeno.

Tata: *Ja se često pitam da li me je otac dobro usmerio i dobro vaspitao, u današnje vreme izgleda da je promašio i jedno i drugo. Bolje da sam učio za lopova nego da budem dobar zanatlija, dobar majstor i dobar građanin.* (2000)

Oba starija deteta su pragmatično završila srednje stručne škole i odmah se zaposlila u struci, finansijski su se osamostalila i u kasnim dvadesetim zasnovala vlastite porodice u samostalnim domaćinstvima. Ostali su povezani s roditeljskom porodicom, neguje se zajedništvo i uzajamno se pomažu. Dobro vaspitanje dece izaziva kod roditelja zadovoljstvo i ponos.

Tata: *Raduje me da su deca vaspitana izašla na put zdravi, pravi. Nisu se družili i otišli van onog našeg što smo želeli, nego idu pravcem kojim treba, što je normalno.* (2000)

Kao mala, Slavica je rasla na neki način „tu pored“, jer su prioritet imala starija deca. U osnovnoškolskom uzrastu bila je odgovorna što se tiče rada u domaćinstvu i školskih obaveza, što njeni roditelji s ponosom opisuju kao „zrelost“.

Mama: Nema tu mnogo, nije ona nešto agresivna, pa da odbija da sluša, dobrica je, vrednica je, vrlo je zrela, ume da rezonuje za svoj uzrast. [...] Zrelija je za svoje godine, skoro kao odrasla, puno je zrelija od svojih vršnjaka i stabilnija. (2000)

Zrelost se vidi u i narativima četrnaestogodišnje Slavice kada govori o tome da razume finansijsku situaciju: „Kad bi imali uslova, možda bi mogli da mi daju više, ali kad nemaju daju mi toliko, uvek mi daju koliko mi treba, ja se ne razbacujem“, kao i kad izražava nezadovoljstvo što se njeno mišljenje ne uvažava: „Ja ništa ne pričam, samo slušam šta oni pričaju, ja kad bi' nešto rekla, oni bi rekli važi, važi i nastavili po svom... Volela bi' da me pitaju“ (2000).

Pošto su roditelji podržavali stav da se nezavisnost može postići pokazivanjem odgovornosti i preuzimanjem porodičnih obaveza, Slavica je to koristila da vremenom stekne poverenje roditelja u njene odluke.

Ja odlučim i dođem i kažem roditeljima. Dogovorim se ja sa njima, ali ja sam to odlučila. Oni možda ne znaju tačno u svaki čas gde sam ja i sa kim. Ali toliko imaju poverenja u mene da znaju sa kakvim se društvom krećem, ko su, šta su. Znači, znaju moje postupke. (2007)

Za Slavicu je podrška i odnos s roditeljima važna konstanta tokom njene biografije, ali pravi distinkciju u kvalitetu odnosa s majkom i s ocem.

Sa mamom, mogu reći, poprilično dobar. Ne mogu da kažem da smo kao drugarice, prosto neke stvari se pričaju sa roditeljima, neke stvari se pričaju sa drugaricama. Ali, sve je stvar dogovora sa mamom. Sa tatom je to malo drugačije. Malo je hladan, malo je zatvoren. Godine, živci... (2014)

Slavičini roditelji smatraju da je ulaganje u decu važno: „U svoju decu investirati, to je najveća i najbolja investicija.“ Žale što starijoj deci nisu uspeali da obezbede više obrazovanje: „Oni jesu dobri, ali mogli su biti bolji, da imaju fakultet“, pa su

njihove aspiracije bile okrenute ka Slavici – da obezbede studiranje „makar njoj, kad nismo mogli ovim dvoma“. Univerzitetско obrazovanje je prikazano kao najveća roditeljska želja. „Svako od roditelja želi da mu dete bude naj-naj, da završi fakultet“, govorio je Slavičin otac kada je imala 14 godina. Iako nije otvoreno iskazano, visoko obrazovanje se smatra načinom za društvenu promociju, mehanizmom stvaranja „subjekta srednje klase“ (Walkerdine *et al.*, 2001).

Događaji koji se mogu obeležiti kao „kritični trenuci“ vezani su za Slavičine odluke u vezi s obrazovanjem, koje su se dešavale u „produženim trenucima“ njene biografije (Jeffrey, 2012) – u periodima završavanja faza u obrazovanju. U drugom intervjuu, kad je imala 14 godina, iskazala je kao plan za budućnost želju da upiše zanatsku školu koja bi joj omogućila da u budućnosti ima samostalan posao zajedno sa sestrom.

Htela bi' da završim kozmetiku, pa ako bude sredstava da otvorim salon, a sestra da bude frizer. Šanse su velike i očekujem da ću to ostvariti. (2000)

U trećem intervjuu, kad je imala 21 godinu, Slavica je izvestila da je nakon promišljanja o svojim interesovanjima odlučila da bez velike pripreme pokuša da ostvari svoju aspiraciju da se bavi crtanjem. Svoju želju da se bavi crtanjem kroz učešće u kreativnoj likovnoj radionici iskazivala je i u osnovnoj školi, ali to nije bilo moguće zbog nedovoljnih materijalnih sredstava. Nakon što nije položila prijemni za dizajnersku školu, odlučila je da upiše jednu tehničku, koja joj se činila najbližom njenim aspiracijama. Uprkos početnim teškoćama i roditeljskim razočaranjima novom školom, Slavica je istrajala u svom opredeljenju i ostvarila uspeh u školi i u profesiji (na stručnoj praksi) koju je zavolela. Posao povezan sa strukom koji je obavljala tokom letnjeg raspusta bio je pozitivno iskustvo koje je doprinelo njenom osamostaljivanju i razvijanju osećanja odgovornosti.

Ali radila sam u srednjoj školi. Trčim na praksu, pritom ja stignem i da naučim. Tada kada sam, išla sam i na folklor i ta praksa i u školi i van škole, stizala sam da se viđam sa svima živima i nikada mi bolje ocene nisu bile. Baš sam nekako bila organizovana. I tu sam se pokazala tako da su me bili leti zvali da radim. Meni je to super bilo. Imam džeparac da kupim

farmerke. Tada sam pušila krišom od tate i mame. Imala sam i za cigare i za ostalo. Ovaj, super mi je to došlo. Nekako zna-la sam i taj novac nekako da rasporedim. Mislim da mi je to mnogo pomoglo sad [tokom života u drugom gradu S. T.]. Da ja imam neku sliku kako moji zarađuju i kako mi daju. (2007)

Druga važna odluka – da studira, nanovo je rezultat Slavičine dejstvenosti koja se tiče obrazovanja. Nakon promišljanja o željama i opcijama, upisala je jedan tehnički fakultet, što je opet bio rezultat kompromisa između njenih aspiracija i onog što je uspela da ostvari na prijemnom. Podršku roditelja za nastojanje da studira u drugom gradu Slavica je, između ostalog, izborila osvojenom autonomijom, odnosno tokom srednje škole izgrađenim poverenjem roditelja u njenu sposobnost da autonomno donosi odluke o školovanju, stanovanju, izlascima i drugom. Podrška njenim nastojanjima je za njene roditelje podrazumevala materijalna odricanja i oslanjanje na finansijsku pomoć ostalo dvoje dece.

Tata: I finansijski [opterećenje, S. T.], brate mili. Treba izdržati, svaki mesec gurati. Stan, hrana, knjige, obaveze. Ali, šta ćemo, mora se.

Mama: Ona je tako krenula, jer to trenutno nije bilo ovde i ona je krenula tamo i sad mi nemamo kud. Svi pomalo se uključimo da njoj to omogućimo, pa ćemo posle videti. (2007)

U vreme Slavičinog studiranja, majka je objašnjavala promenu društvenog konteksta u kome obrazovanje mlade osobe u najvećoj meri zavisi od resursa roditeljske porodice.

Tako da je besplatno na budžetu, ali vidite koliko je jedna knjiga, koliko je ovo, koliko je ono. To zaista košta. Naše opredeljenje je to što ona hoće, ali opet država bi trebala da nešto učini, da uradi. Nego u ovakvoj državi kao što smo mi apsurdno je očekivati bilo šta, nego kako se ko snađe. Kažem, sreća da ova deca, malo mi malo oni, pa ćemo nekako izgurati da ona to odradi što kažu, ali je teško. Teško je imati studenta danas, kad su prošla ona srećna vremena. Ona se vremena nikada vratiti neće, kažem kako se živelo i kako se sada živi. (2007)

Odvojen život u drugom gradu dalje je razvio Slavičinu samostalnost i ona je postala veoma odgovorna osoba – svesna ograničenih resursa, realna, ali i odlučna u svojim planovima.

Ja gledam maksimalno koliko mogu da ne izvoljevam. Da maksimalno uštedim, ono što ne moram – pa ne moram, ono što moram što mi je neophodno – OK. Naspram mogućnosti njihovih, ja mogu da tražim šta mi je već potrebno. (2007)

Slavičini „postreflektivni izbori“ (Adams, 2006) i dejstvenost usmerena na ostvarenje obrazovnih aspiracija učinili su da se oseća samopouzdanje i zadovoljstvo u tom periodu njene biografije. Njene aspiracije za budućnost uključivale su završetak obrazovanja, zapošljavanje, zasnivanje porodice i napredak u karijeri pre 35. godine: „Mislim da imam puno ambicija, možda ih ne pokazujem, ali za pet godina ako se trudiš ne možeš da ne napreduješ.“ S druge strane, njena majka je izrazila očekivanja koja su rodno obeležena – povezana više s porodičnim nego s profesionalnim životom.

Mi bismo želeli da ima porodicu da ima brak, da ima ... to je naša poenta, naša osnova našeg življenja porodičnog. I to da sva deca imaju svoje porodice, da imaju decu. Mi smo tu da im pomognemo koliko možemo i šta možemo. Ali, više bih želela da završi i da počne da radi i da zasnuje porodicu nego da traži da ide za karijerom. I za nečim... Ovo bi mi prvo više odgovaralo nego neka karijera i neke pare. (2007)

Iako je od detinjstva imala sasvim konvencionalan pogled na budućnost u domenu porodičnih odnosa koji je podrazumevao da bude udata i majka pre 35 godine, s 21 godinom Slavica nije bila tako određena u odnosu na svoje buduće lične odnose: „Sa 30 godina ja pretpostavljam da je to neko vreme kada bi ja trebala da budem udata. E, sad, sve zavisi da li ću naći tu neku osobu ili ne. Bolje da budem i sama nego da nosim nekoga na grbači.“

Njen narativ otkriva da je u tom periodu osećala nezadovoljstvo svojim emocionalnim vezama: „Nemam ni razmišljanja niti želje. Toliko sam razočarana u sve njih da prosto plašim se za budućnost. Niko od njih neće obavezu. Niko, bukvalno niko.“ S druge strane, njena razmišljanja o emotivnoj budućnosti prikazuju samosvest i rastuće samopouzdanje:

Do sada nisam toliko birala, mislim svaki je bio na mestu, ali sam rekla od sada neću. Ja znam šta mogu da ti ponudim i šta mogu da ti pružim i koliko mogu, znači, prosto sebe da ti

dam. Pa, shodno tome, onda ću ja za sebe da tražim normalnog. (2007)

U vreme poslednjeg intervjua, Slavica je imala 28 godina i završila je osnovne i master studije i vratila se u roditeljski dom:

Zadovoljna sam sobom što sam uopšte završila. Nijedna drugarica iz srednje škole, ni drug, niko nije otišao dalje. Svi su ostali na istom nivou. [...] S te strane sam zadovoljna, postigla sam nešto za sebe. (2014)

Pošto nije mogla da nađe posao u struci, Slavica je počela da radi povremene poslove kao što je kelnerski i slično. U vreme poslednjeg intervjua je već dve godine bila stalno zaposlena u jednoj prodavnici, čime nije bila zadovoljna. Pri kraju studija započela je stalnu vezu s tadašnjim mladićem, što opisuje kao ključni događaj (kritični trenutak) u tom životnom periodu. Kada se vratila u roditeljski dom, njen partner je ostao da traži posao u gradu u kome su oboje studirali, a nastavili su da se viđaju vikendom.

Slavica je govorila o svojim razmišljanjima o tome šta bi mogla da uradi da poboljša šanse za nalaženje posla u struci, poput učlanjivanja u udruženje inženjera i pohađanja seminara, kao i pohađanja tečaja engleskog jezika: „Znači, ja se razvijam, ja se interesujem.“ Bila je, međutim, veoma realistična u proceni da su njene profesionalne opcije ograničene, s obzirom na nedostatak socijalnog i humanog kapitala: profesionalnih kontakata i iskustva. Profesionalne šanse svog partnera opaža kao solidnije: „Ima više razgovora, više konkursa, više opcija. On ima više varijanti za zaposlenje.“ Njene refleksije na situaciju ukazuju na to da, ukoliko bi njen partner našao zaposlenje, Slavica bi odustala od profesionalnog opredeljenja, preselila bi se u njegov grad i prihvatila bilo koji dostupan posao.

S obzirom da imam tu neku dugu vezu, planovi su da krenemo da živimo zajedno. Ali, dečko nema zaposlenje. Pa, sam mislila 'ajde nešto bolje, normalnije da nađem, da on nešto nađe, pa da se kombinujemo kako budemo mogli. Ali, ja sam odustala od bilo kakve varijante za menjanje posla, jer teško ga je uopšte naći. Sad se nadamo tome da on nađe bilo šta, pa da vidimo šta ćemo. (2014)

Za mlade muškarce i žene iz radničkih porodica rad je nužnost, ali i normativ kao deo klasnog habitusa. Njihova strategija suočavanja s nezaposlenošću jeste prihvatanje bilo kakvog posla, a promena stalnog posla je luksuz koji najčešće ne mogu da priušte. Slavica inkorporira neizvesnost kao posledicu hronične društvene krize u planove za blisku budućnost primenjujući strategiju „hlađenja“ svojih planova u domenu profesije.

Slavica je jedna od mladih osoba koje se suočavaju sa strukturalnim ograničenjima kao preprekama u drugim domenima svojih biografija. Ona vidi zaposlenost – partnerovu nezaposlenost i svoju podzaposlenost – kao smetnju da se njihova veza pomera ka daljim stupnjevima.

Pa, eto, to, četiri i po godine, šta dalje? 'Ajde, šta ćemo dalje? Jesmo jedno za drugo, okej, volimo se, imamo zamišljenu budućnost, ali glavna prepreka je to što nemamo posao. Ne možemo da živimo u istom gradu, a da nas mame i tate izdržavaju. To prosto ne može tako. Ili si svoj čovek ili nisi. Dok se tako nešto ne desi, makar zaposlenje s njegove strane...

I: A čime si manje zadovoljna?

S: Svojim poslom. Prvenstveno to, jer me onda to koči na onu stranu ljubavi. Ne možemo da živimo zajedno, ne možemo da razvijamo tu stranu. (2014)

Njen narativ otkriva refleksiju s ograničenim izborom koja vodi do osećanja nezadovoljstva i frustracije (Adams, 2006; Threadgold, 2011). Slavičina inicijativnost, s druge strane, potiče iz podržavajućih odnosa s članovima porodice i partnerom: „Zadovoljna sam jer imam ljude koje volim, koji me podržavaju. Lepi su nam odnosi. Mislim sad konkretno na porodicu, na brata, sestru... Na te prijatelje.“ Povratak u roditeljski dom nakon samostalnog života nije joj predstavljao problem, dok su njeni roditelji *jedva čekali* da se ona vrati, kako je naglasila u intervjuu.

Biografizacija vremena se u Slavičinoj biografiji ogleda kroz različite percepcije budućnosti, u kojima se očitavaju različiti identiteti i subjektiviteti u smislu prebacivanja težišta s karijere na lične odnose uz delimično prisutno urođnjavanje.

S: *Pa, za sedam godina mislim da ću sama sa sobom morati nešto da uradim po pitanju te profesije, boljeg radnog mesta,*

usavršavanja u bilo kom pogledu. I verovatno neću više živeti sa roditeljima nego ću živeti sa voljenom osobom.

I: *A porodica?*

S: *Pa, verovatno i porodica. Za sedam godina svašta može da se desi.*

I: *Da li si razmišljala o majčinstvu?*

S: *Pa, jesam... Ali da to bude jednog dana, ne u ovom trenutku. Sada ne, ali jednog dana da. (2014)*

S obzirom na to da, s jedne strane, nije mogla da ispuni svoje profesionalne interese, dok je, s druge strane, bila zadovoljna svojom emotivnom vezom, Slavica je preusmerila svoju dejstvenost na domen odnosa. To je takođe više rodno određena pozicija, povezana s njenim ženskim identitetom i očekivanjima porodice da se uda i postane majka u budućnosti.

U smislu majčinstva ne, još nisu krenuli, jer prosto nije bilo svadbe. Sad kreću oko svadbe, a kad ćete vi, kad ćete vi. E, kad se to desi, verovatno će i u smislu majčinstva krenuti. (2014)

Normativ ženskosti za Slavicu predstavlja mogućnost da se preusmeri ka domenu privatnog, što je opcija nedostupna većini muškaraca u savremenim društvima, posebno u onima s izraženijim patrijarhalnim obrascima kao što je u Srbiji.

Mada je u poslednjem intervjuu iskazala pragmatičnije planove koji se tiču zapošljavanja, Slavica nije odustala od svojih profesionalnih aspiracija, stavljajući ih time „na čekanje“ u budućnosti.

Dejstvenost se kontekstualizuje kroz njene različite tipove u različitim „produženim trenucima“ biografije mlade osobe. U slučaju Slavice, prelazi između nivoa školovanja i suočavanja s nezaposlenošću nakon diplomiranja izazvali su različite tipove dejstvenosti: praćenje vlastitih obrazovnih aspiracija, prilagođavanje na promene primenom strategije „hlađenja“ planova, ali ne i aspiracija vezanih za karijeru, potom i preusmeravanje na lični život.

Kontinuitet u Slavičinoj biografiji predstavlja stalna podrška roditelja njenim samostalnim nastojanjima i dejstvenosti. Ona ukazuje na važnost porodičnih odnosa za inicijativnost

mlade osobe (Adkins, 2005; Bjerrum Nielsen, 2017), koja ima poseban značaj i značenje u društvima sa slabom institucionalnom podrškom i izraženom tradicijom i normama jake porodične povezanosti i solidarnosti kao što je slučaj u Srbiji.

Slavica je u svim intervjuima rekonstruisala i otvoreno prikazala procese svojih promišljanja u donošenju odluka koje su vodile delanju povezanim s oblastima koje je smatrala bitnim u datom periodu svoje biografije. Iskustva i refleksivnost u izmeni habitusa i dejstvenosti, „ono o čemu je refleksija (o čemu se promišlja)“ (Farrugia 2013: 690) određeni su društveno-ekonomskim položajem i rodom. Slavica je tako promišljala kako da pomiri profesionalne aspiracije s potrebom za materijalnom sigurnošću i željom da razvija emotivnu vezu.

Biografizacija dejstvenosti očitava se kroz načine na koje mlada osoba svoja iskustva s kontekstima povezuje sa svojom subjektivnošću. Različiti konteksti, koji uključuju kako obrazovne tako i profesionalne mogućnosti, izazivaju osećanja koja su rodno i klasno diferencirana. Temporalnost u Slavičinoj biografiji upućuje na „budućnost na čekanju“ i život u „produženoj sadašnjosti“ (Brannen, Nilsen, 2002), kao i na fenomen „individualizacije vremena“ (Bunting, 2004, prema Devadason, 2008) – percepciju prevashodne individualne odgovornosti za vlastitu sudbinu, koja proizvodi pritisak da „mora nešto da uradi“ da se situacija promeni, uz prateći osećaj lične neadekvatnosti i frustraciju. Slavica se oseća nezadovoljno dok se suočava sa strukturama koje su ograničavajuće i objektivno – u smislu nemogućnosti da ostvari profesionalne aspiracije, i subjektivno – kroz njen rodni identitet s normativom feminiteta. Njena subjektivnost odražava suočavanje s ograničenjima i neizvesnošću: ne oseća se sigurno dok prilagođava svoje aspiracije i planove. Zapitana u intervjuu da opiše ko je, ova mlada žena je promenu svog identiteta iskazala u nekoliko reči: „Ja ne znam šta sam. Izgubljena u vremenu i prostoru.“

Subjektivna identitetska „izgubljenost“ delimično je proizvod sukoba – „konflikta u habitusu“ (Aarseth, Layton, Bjerrum Nielsen, 2016), unutar rodnog identiteta i očekivanja od rodne uloge, kao i „podeljenog habitusa“ između porodičnog i ličnog (Atkinson, 2012), ali je većim delom, čini se, rezultat

„tenzija u habitusu“ (Wacquant, 2016) kada su aspiracije za promenom društvenog položaja osujećene strukturalnim preprekama, a osoba prisiljena da se vrati na poziciju radničkog zanimanja. U napred opisanom kontekstu „hronične društvene krize“, takve situacije postaju sve češće u biografijama mladih, te zaslužuju dalju i temeljniju istraživačku pažnju.

4. Sava: „Boem [...] sa velikim ambicijama i malim radnim kapacitetom.“

Sava potiče iz četvoročlane porodice srednjeg sloja, koju, pored njega, čine otac stručnjak, majka umetnica i sedam godina mlađa sestra. Analiza narativa tri intervjua sa Savom i dva s njegovim roditeljima pokazala je da su centralne teme njegove socijalne biografije obrazovanje i odnos s roditeljima. Teme se suštinski prepliću kroz sve periode njegove biografije, što zahteva integrisan pristup i paralelnu interpretaciju.

Porodica živi u stanu u centru grada koji je neadekvatan za potrebe njenih članova i materijalno je uvek bila situirana, mada ne i imućna. Bez obzira na to što nisu imućni, roditelji su oduvek insistirali na elitnoj distinkciji, zasnovanoj pre svega na kulturnom, a potom i socijalnom i simboličkom kapitalu, što je Sava usvojio kao deo svog habitusa. Savini roditelji stvaraju distinkciju potenciranjem svog beogradskog porekla i građanskog nasleđa.

I onda možemo da sebi dopuštamo taj slalom, snalazimo se na efikasan način i stoga što potičemo oboje iz Beograda, odavde smo, i imamo istu neku osnovu. Nismo došli, ne znam, iz Makedonije ili Bosne, i to nam mnogo znači. Ja sam, evo, ovo što

vidite, nijedna stvar nije kupljena, to je sve nasleđeno, nije to nešto bog zna šta, evo, ovo je od mog dede. (Savin otac, 2000)

Roditelji neguju distinktivni socijalni kapital, kroz selekciju socijalnih kontakata i članstvo u elitističkim organizacijama.

Kad se krećete šire u nekom krugu ljudi, i ako ste društveni i lepo vas primaju, a moram da priznam da nas vrlo rado pozivaju, onda nemate problema da izvršite selekciju, da izaberete društvo. Znači, mi smo i tu restriktivniji u odnosu na mogućnosti koje imamo. Neke ljude zbog nekih stvari, ne da izbegavamo, ali ne odlazimo tamo, a imamo mogućnosti. (Savin otac, 2000)

Mi smo u nekim organizacijama, i ona i ja. Ona je u organizaciji jednoj, koja je tako jedno međunarodno udruženje koje je pandan tom nekom muškom Rotariju. I ima tu jedan krug osoba koje se viđaju klupski, to su najrazličitijih zanimanja. (Savin otac, 2007)

Distinktivan socijalni kapital se obezbeđuje sinu kroz izbor kontakata i konteksta u koje se on od detinjstva uključuje.

Pre svega, mi se trudimo da dete uvodimo i zbližavamo sa krugom ljudi koji je nama blizak, to je jedna od metoda. Obavljamo te posete vikendom i idemo zajedno na letovanja i onda se on druži s nekom decom koja su iz nekog našeg socijalnog miljea. S druge strane, u nekom momentu, slaćemo ga sa određenim grupama negde, na letovanje, gde se isto pojavljuje neki krug dece sličnog kulturološkog sloja. Zatim, računam na to da će možda u momentu kad bude srednjoškolac postojati neke škole koje će imati neku određenu strukturu dece. (Savin otac, 2000)

Prenošenje i razvijanje distinktivnog socijalnog kapitala ima dvostruku funkciju, prema mišljenju Savinih roditelja. Ono služi kao prevencija i kontrola rizičnog ponašanja.

Ako dečko nauči da se bavi jedrenjem, jahanjem, da igra tenis, neće njega zabavljati da po podrumima ne znam šta istražuje i šta da radi. Može da proba, ali neće ga to fascinirati. To će prirodno iz njega izaći, a ja smatram da dete treba da proba sve to da vidi kako sve to izgleda, da bi bilo pelcovano od toga. (Savin otac, 2000)

Ono takođe predstavlja mehanizam razvijanja osećaja za distinkciju vezanu za kulturni kapital.

Trudimo se da, dok je mali, nauči da pravi razliku i roditelja dece kod koje ide, da ume da ceni da li imaju knjige u kući, bitno mi je da on to počne da zapaža, da li imaju slike u kući, da li su to ljudi kojima je kultura bliska, da bi on stvorio u sebi neki otpor u sebi prema onoj deci koja su potpuno onako. Ne otpor, nego da ume da uočava, za sada tako. (Savina majka, 2000)

Jedan od ključnih mehanizama kroz koji se nastoji ostvariti i održati distinkcija jeste opšte i muzičko obrazovanje dece, o čemu će kasnije biti više reči.

Savini roditelji se bave kreativnim profesijama i u početku nisu imali stalne radne angažmane i prihode, a otac je u prvom intervjuu opisivao njihovu ekonomsku strategiju kao rezultat porodične prakse dogovaranja.

Mi smo se i dogovarali ko koga ovu ili sledeću godinu izdržava. Jedno vreme se ona aktivira i radi, prodaju se njeni radovi, ja pišem dosta, ali od toga para nema. Onda ide drugačije, pa se ja angažujem, radim neke poslove koji nisu umetnički, jer to što je umetničko, tu nema nikakvih para, to je nula. Onda radim neke druge stvari, onda na tome uzmem neki veći novac. Na taj način, malo radi jedan, malo drugi. (Savin otac, 2000)

Od Savinog rođenja, međutim, a posebno od rođenja njegove mlađe sestre, navodno dogovorna podela između produktivne i reproduktivne sfere poprima odlike rodne asimetrije na liniji privatno – javno i pripadajućih porodičnih uloga, identiteta i subjektiviteta. U očevom narativu je jasno da on opaža svoj privilegovan položaj i izražava indirektno saosećanje s položajem svoje supruge.

Ja sam u jednoj povlaštenoj poziciji, jer ja praktično se sasvim globalno brinem o porodici i deci i ja imam jednu komfornu situaciju, da nemam sa njime nikakva isterivanja sitnih stvari, i onda ja mogu da izigravam Velikog Getsbija koji samo dođe tu i izigrava nekog. (Savin otac, 2000)

Majčin narativ je kontradiktoran u tom periodu i ukazuje na diskrepanciju između rodnog identiteta brižne majke i rodnog

subjektiviteta umetnice koja je zapostavila profesiju, što se jasno vidi iz različitih delova intervjua.

Ja nisam zainteresovana za tu vrstu publike, tako da ne radim. A imam i decu, tako da sa zadovoljstvom ne radim svoj posao. Ne osećam se krivom zbog toga. Ta neka intelektualna klasa, koja je meni bila publika, sad nije u stanju da konzumira, a je ne vidim sebe u nekim drugim varijantama, imam dovoljno posla i bez toga i ne osećam unutrašnje nezadovoljstvo. Ne pada mi teško.

Ja ne mogu da pustim dete, znači treba da stekne navike, treba da mu se sve to složi, ide i u muzičku školu, treba mu dati neku perspektivu, jer se nadamo da ovo neće daveka trajati, obezbediti mu neku profesiju i obrazovanje i moliti boga da to jednog dana ima smisla. Utoliko, samo se iskomplikovalo i malo je napornije.

Volela bi' da se vratim svom poslu, malo manje da se bavim Savinom školom, putovala bi' da mogu da organizujem decu, da smo više zajedno. (Savina majka, 2000)

U narednom periodu, nakon 2000. godine, situacija se nije promenila nabolje, već se dodatno usložnila kada je otac dobio stalno i zahtevno zaposlenje, a i mlađe dete otpočelo školovanje. Podelu sfera nadležnosti majka opisuje rečima: „Njemu je posao takav, ja sam usidrena i tako najbolje kontrolišem situaciju. On je taj koji rešava stvari van kuće“ (2007). Njena rodna uloga je upravljanje obrazovanjem dece i domaćinstvom, što sve više ugrožava njen subjektivitet.

Pa kad je redovno stanje, uglavnom je sve podređeno toj njihovoj školi i tim, tom cirkusu celom. Ko je profesor, došao, ko je otišao, šta se dešava, koji čas, šta se spašava, domaći, da li je otišao, da li je spreman, da li, ona, on, i tako da, u tom smislu, a ja tu negde usput oko tog domaćinstva, ako uspem da ugrabim nešto za sebe, to je ovako, da kažem, u trećem planu, znači, za sebe, negde sam sebe tu baš, negde sasvim potisnula. [...] Stalno se nadam da će to nekako da se završi više i da oni sami krenu da plivaju, a ne volim da pustim stvari van kontrole, to je problem. Što ja ne mogu, recimo, da radim moj posao ako me, ako sam opterećena brigom za njih. To ne može tako da se radi, to nije, to nije vrsta ta posla da može čovek da radi neopušten. (Savina majka, 2007)

Uprkos majčinim očekivanjima, promena njene lične pozicije u porodici i profesionalno ostvarenje nisu se desili ni u narednom periodu, o čemu, kao što ćemo videti kasnije, svedoči Sava u poslednjem intervjuu.

Reprodukcija položaja i habitusa porodice odvija se kroz obrazovanje dece, koje se tumači kao ključna porodična investicija:

Smatram i da je muzika bitna, da li će se sutra baviti ili ne nije bitno, ali da bude čovek sa muzičkim obrazovanjem koji će umeti da uživa u tome. Smatram da je vrlo bitno. (Savina majka, 2000)

Mi imamo tako neki stav gde, na neke stvari, recimo, vezano za školovanje, za, ne znam, tako neke specifične aktivnosti, mi dajemo priličan neki novac, uslovno za naše uslove ovde, ali imamo opet neke stvari gde nismo se stabilizovali ekonomski, u tom smislu nekog tog prostora. (Savin otac, 2007)

U intervjuu kada je imao deset godina, Sava je pričao kako pohađa muzičku školu pored četvrtog razreda osnovne škole, a takođe ima tri privatna nastavnika – za domaće zadatke, engleski i solfeđo. Njegova majka je smatrala da on nema kapacitete da samostalno savlada domaće zadatke i učenje: „Sâm, pa ne znam, nisam sigurna, jer već dugo ovako ide.“

Instrument je počeo da svira s četiri godine, po mišljenju roditelja, bez nametanja: „To je ovde više bilo, kako bih rekao, na bazi neke tradicije“, a klavir je sâm izabrao, po vlastitim i roditeljskim rečima. U prvom intervjuu, u uzrastu od deset godina, Sava tvrdi da uživa u sviranju: „Uvek mi je prijatno kad sviram“, ali ne i u pohađanju muzičke škole: „Nema tu dosadno ili nije dosadno, ja moram da idem, inače ne mogu da ne idem, uvek, naravno, moram da idem, kao što idem u školu.“

I u tom uzrastu njegova se dejstvenost ispoljava kroz otpor, što opažaju i roditelji.

On pruža svemu otpor, i da uči i da vežba, ali želi da ide u muzičku školu i odbija svaku ideju da prekine to, znači ima potrebu za tim druženjem i u suštini voli to da radi, ali, naravno, ne voli da se trudi, da se znoji. (Savina majka, 2000)

Glavna tema Savinih i intervju s njegovim roditeljima bila je njegova mala motivacija za učenje i vežbanje instrumenta

– njegova „lenjost“ i neodgovornost koja nije bila u saglasju s njegovim i njihovim ambicioznim planovima. U detinjstvu se roditelji žale na njegovu „infantilnost, i tolika potreba da eskivira rad ... jednostavno, kad treba da radi, on počinje da odugovlači kao da je sebe tako istrenirao, ne shvata da može da se bolje organizuje“ (otac i majka 2000). Isti narativi se nastavljaju u roditeljskim intervjuima kada je Sava bio adolescent.

Pa, ne voli da uči. Sve što je vezano za učenje on izbegava. Onda nabije sebi probleme, onda spašava probleme. Pa, tako mislim. A instrumenta što se tiče. Pa, čim krene da vežba to ide odlično, čim stane to se oseti. On to brzo nadoknadi. Ne mogu da kažem da neće svaki dan da radi. Ipak, mora da ga se tera. (Savina majka, 2007)

U vreme drugog intervjuja, kad je imao 17 godina, Sava je pohađao srednju muzičku školu, koju je izabrao namesto regularne srednje škole, jer je mislio da je „sve povezano sa muzikom najpleše“. U tom intervjuu, Sava opaža diskrepanciju između „ispričanog života“ – svojih diskurzivno iskazanih aspiracija u narativu, i „življenog života“ – nedovoljnog delanja koje je usmereno ka ostvarenju tih aspiracija.

Samo bi' mogao malo više da se trudim, da radim, ovaj, da učim, da sedim, mislim, nego, ovaj, ja više tako prolazim, mislim, tu školu.

Znate šta, ako se potrudim, ako budem radio, ovaj, ja generalno sam krenuo, kao da sam se malo uozbiljio, ali morao bi' još malo više da, da kažem, da se stegnem i da to malo izguram, to godinu, dve, taj dril malo, odradim 4–5 sati dnevno i onda ima šansi velikih. (2007)

U tom uzrastu, Savin identitet i subjektivitet su pod roditeljskim uticajem i u previranju između stvarnosti i očekivanja.

Pa, smatram da sam dobar drug, dobar prijatelj, da kažem, generalno dobra, ovako, osoba, kvalitetna, malo lenja, malo više, ovaj, da kažem, morao bi' još malo više da se, da kažem, obrazujem, malo više da se, ovaj, bavim tim stvarima. (2007)

Roditeljska očekivanja su mešavina aspiracija i opažanja stvarnog stanja. Tako otac u svoje aspiracije unosi opažanje

profesionalnog polja kao rizičnog, ali iskazuje i poverenje u si-novljeve kompetencije.

Odlazak jedan tamo na godinu, dve dana, čak i ako se ne završi ... dopuštam, to su vrlo klizave branše. Da se završi uslovno neuspehom, da on to ne završi tamo, on će to ovde završiti svakako to. I on će raditi profesionalno to. Samo će biti u drugom miljeu. (Savin otac, 2007)

Majka, s druge strane, u svoja očekivanja učitava opažanja sina kao muškarca i projektuje rodnu žensku ulogu brige i kontrole, koju delegira drugoj ženi – budućoj devojci.

Pa, ja se nadam da će biti malo odgovorniji, da će naći neku pristojnu devojku koja će malo da mu..., koja će biti drugačija od njega u smislu odgovornosti i ozbiljnosti. Koja će izvući od njega ono najbolje. Da on malo postane ambiciozniji. Volela bih da završi fakultet do tad, da počne da radi u tom profesionalnom smislu. Doduše, to može da počne i dok studira. Znači da samim tim ne očekujem da se ženi. Smatram da muškarac do tridesete o tome ne treba ni da razmišlja. Ali da ima neko to ozbiljnije društvo žensko oko sebe. Da ima neku koja, zbog koje će morati da proradi nešto tako. (Savina majka, 2007)

Zamišljena odraslost, koju kroz tehniku životne putanje Sava prikazuje u uzrastu od 17 godina, projekcija je roditeljskih očekivanja i aspiracija: uključuje završenu muzičku akademiju u inostranstvu, profesionalno sviranje u orkestru, samostalan život s devojkom ili prijateljem u 25. godini. Zamišljao je da će porodicu po heteronormativnom modelu bračnog para s dvoje dece formirati između 30. i 35. godine, kao i ostvariti materijalnu situiranost: „Imao bi' kuću i eventualno vikendicu. Bilo bi mi, onako, lepo. Znam da je to ovako dosta, da kažem, da bi' morao da radim da bi' to postigao...“ (2007).

Iako je u ovom periodu svoje socijalne biografije Sava iskazivao dejstvenost kroz otpor roditeljskim obrazovnim aspiracijama tokom detinjstva i adolescencije, istovremeno je prihvatao da je obrazovanje normativ za „subjekta srednje klase“ (Walkerdine *et al.*, 2001) i inkorporirao to u svoj identitet. U intervjuu kada je imao 24 godine, Sava sebe u ranim dvadesetim opisuje kao iznimnog muškarca iz srednje klase.

Ja sam bio apsolutno svestan da sam ja najbolji od svih. Jednostavno bio sam, ne ubeđen u to, nisam ja mislio tako, nisam ja bio verovao da sam ja bolji od drugih, jednostavno nisam bio bojažljiv, nisam bio plašljiv, ja sam bio najhrabriji jer sam ja znao da sam najpametniji, najinteligentniji i da se najbolje ljubim, da sam najveći zavodnik. Pa, čak i ako to nije bilo tako, jednostavno ja sam bio siguran da je to tako i to je zračilo iz mene. (2014)

U posljednjem intervjuu, Sava je dao ekstenzivnu, detaljnu i refleksivnu retrospektivu svoje složene obrazovne i radne putanje u prethodnih sedam godina, koja otpočinje njegovim upisivanjem na muzičku akademiju u drugom gradu. Putanja potom prati napuštanje studija, godinu dana pauziranja, upisivanje studija u oblasti vizuelnih umetnosti na višoj školi, koje je nakon godinu dana napustio da bi radio kao asistent fotografa. Taj posao je napustio posle godinu dana, da bi nakon nekog vremena počeo da radi kao fotograf na kruzeru, što je napustio nakon dva meseca. U periodu kad je vođen intervjuu počinje pripremu nastavu za prijemni za studije dizajna na privatnom fakultetu. Zahvaljujući materijalnom položaju svoje porodice, Sava nije nužno morao da radi i zarađuje, čime mu je omogućena privilegovana pozicija da svoju dejstvenost može da usmeri ka eksperimentisanju s obrazovnim i profesionalnim mogućnostima.

Za razliku od prethodnih narativa, Sava je u poslednjem intervjuu izvestio da njegova motivacija da upiše muzičku akademiju nije bila istinski njegova, nego više konformiranje s roditeljskim željama.

To se podrazumevalo. Moja želja je bila donekle, više iz razloga zato što znam da dobar deo društva poznajem, da ću imati fino društvo i da ima lepih devojaka. (2014)

Pričao je da je njegova odluka da napusti studije muzike bila impulsivna i izazvana burnim raskidom s devojkom s kojom je bio u ozbiljnoj vezi s dugoročnijim planovima. Savina razmišljanja o situaciji i njegovoj dejstvenosti koja je sledila veoma su ambivalentna. S jedne strane, tadašnjeg sebe doživljava kao detinjastog i žali zbog oduke koju vidi kao nezrelu.

Tako da me sad čovek pita, završio bih muzičku akademiju i o tome ne bi bilo govora uopšte. Jer, ako sam se već bavio toliko i proveo vremena, mislim, zbog devojke ostavljati, stvarno glupo je, mislim zbog bilo čega.

S druge strane, tvrdi da ga je raskid naterao da promisli druge opcije pored muzike:

Muzika mi je bila jedina preokupacija. Bilo kakva preokupacija, bilo kakva pomisao na bavljenje bilo čim drugim nije postojala. [...] Kažem, žao mi je što nisam završio, ali, sa druge strane, otvorila mi je oči.

Sava prikazuje tu emotivnu vezu i njen raskid kao ključne događaje („kritične trenutke“) njegove mladosti: emocionalni slom je aktivirao njegovu dejstvenost koja je dovela do napuštanja studija, a takođe otvorila period „produženog trenutka“ lične krize. Izgubljeni osećaj kompetencije u profesionalnom domenu izazvao je gubitak osećaja kompetencije u emotivnim odnosima.

Mislim da već dugo zastajkujem. I, prosto, ja se lično ne osećam zadovoljnim, mislim, nisam ni izgrađen zbog toga u profesionalnom smislu. To mi svakako nedostaje. To je veliki minus i to me čini da ne smatram sebe kvalitetnim i to mi stvara dodatni problem u stvaranju nečeg višeg. [...] Ali, nije meni problem da ja pridem nekoj devojci, nego meni prolazi u podsvesti pitanje kroz glavu šta ja toj osobi mogu da uradim, da joj pružim da bi njoj bilo interesantno sa mnom uopšte da razgovara, a kamoli bilo šta više ima. To je ta neka blokada koju imam. (2014)

Savin neuspeh „subjekta srednje klase“ u obrazovanju doveo je u pitanje njegov rodni identitet odgovornog odraslog muškarca, što je uticalo na njegova osećanja: nesigurnost je obojila njegov maskulini subjektivitet, odnosno način na koji doživljava i ispoljava sebe kao muškarca (Bjerrum Nielsen, 2017).

Rešenje za prikazanu krizu identiteta Sava pronalazi u dejstvenosti stvaranja svoje sopstvene obrazovne i profesionalne putanje. Na pitanje šta je potrebno da se promeni situacija, kao i njegova opažanja i osećanja, odgovorio je: „Moje lično izgrađivanje, moje školovanje.“ Sava tvrdi da njegovo interesovanje za fotografiju postoji još od rane adolescencije, ali da je bilo

potisnuto bavljenjem muzikom: „Nikad nisam razmišljao o tome jer sam bio usredsređen na muziku koja mi je bila glavna i jedina preokupacija u profesionalnom smislu, tako da nisam sebi davao za pravo da razmišljam o bilo čemu drugom.“ Tokom poslednjeg intervjua izgledao je veoma posvećeno usavršavanju – sve što je zaradio na kruzaru i kasnijim manjim poslovima uložio je u opremu za dizajn. Bio je takođe veoma rešen da želi da studira dizajn, mada je to „zbog prestiža, zbog statusa, zbog društva“ – da „pokažem drugima da mogu i da znam kako“. Prema tome, on opaža univerzitetsko obrazovanje pre kao simbolički kapital srednje klase nego kao lični kulturni kapital. Iako izbor privatnog fakulteta znači da roditelji moraju da plaćaju, to je prihvatljivo jer „od roditelja se očekuje da ulažu u svoje dete za školovanje“, čime Sava iskazuje prihvatanje porodičnog habitusa.

Odnosi s roditeljima su važan aspekt koji oblikuje Savinu socijalnu biografiju. Reči koje roditelji koriste da ga opišu od detinjstva kroz adolescenciju – *nesamostalan, infantilna, naivan, radoznao, posvećen igri* a ne učenju, *talentovan*, ako ne lenj onda bez radnih navika – važan su deo i Savinog identiteta i subjektiviteta, kao što ćemo videti u daljoj analizi.

S deset godina Sava opisuje svoj odnos s roditeljima tako da se primećuje distanciranost: tata priča „neke filozofske stvari“, s mamom „ne priča ništa“, a njega se ne tiče „koliko imaju para. Meni je važno da imam da jedem, da ne umrem od gladi, nikad se ne dešava da umrem od gladi i dovoljno je sve, nije mi važno.“ U sedamnaestoj godini se ta distanca produbljuje, udružena s adolescentskom separacijom.

Da se svo četvoro srećemo nije tako često. Što se mene tiče, mogli bi još ređe. Roditelji valjda malo kao dave, jer ja, u suštini, znam da mnogo stvari učim, mislim, od njih sam naučio, ovaj, nekako mi je sad to ništa, to sve, ovaj, stoji, ali, ne znam, stvarno vole da popuju, pogotovo moj otac, on je tako, da kažem, pedagog malo po ponašanju tako da me to izluđuje.

I: O čemu se najčešće vode razgovori?

S: Šta znam, sa majkom uglavnom ne pričam, ne znam zašto, ne nešto ovako, nego ne pričamo generalno nešto puno, ovaj, majka i ja. Uglavnom, ovako, svako radi svoje, tako, povremeno

sednemo i ispričamo se nešto ovako malo ali... Sa ocem su razgovori uglavnom oko škole i oko, ne znam, problema života i življenja, tako, rešavanja, ne znam, problema i tako to. (2007)

U poslednjem intervjuu, kada je imao 24 godine, Sava je, u kontekstu borbe za autonomnost u postadolescenciji, iskazao jaku odbojnost prema majci. Opisuje je kao ogorčenu i razočaranu osobu bez životnog cilja. Dodaje da je: „stvarno inteligentna osoba... mislim, ona je potpuno isfrustrirana životno ... ne zna šta će u životu, mrzi je da prošeta“, ne bavi se svojom profesijom, već dane provodi ispred TV aparata.

Mislim da jednostavno ne želim ništa da imam sa njom i isto tako se nadam da ona ne želi da išta ima sa mnom. Mislim, ona u suštini pokazuje da ne želi da ima išta sa mnom. Odnosi su nam korektni. Povremeno se ponekad pokačimo, ali to je još ranije bilo učestalije. Sad više ne toliko, jer me do te mere ne zanima da i nije vredno toga da se kačim sa njom, da se raspravljam oko bilo čega. Ona je u svakom smislu daleko ispod bilo kakvog mog nivoa, koliko god to ružno zvučalo reći za majku. Pošto me mnogi kritikuju zbog toga, ali nemaju svi istu majku. (2014)

Opis odnosa s ocem pokazuje ambivalenciju između otpora i poštovanja za njegov status i kulturni kapital.

Sa tatom, ne znam, nazvao bih ga dobrim odnosom, iako inače moj otac je jedna straobalno, neverovatno, super-turbo, teška osoba. Kažem... da ga trpim, tu neke njegove stavove, tako on je malo pedagog po struci pa onda voli da pametuje okolini i svima. Sa jedne strane je teško, a sa druge strane je... Opet, poštujem ga kao oca. [...] On faktički ima više razumevanja za mene, ali on sâm po sebi je, zbog svojih godina na prvom mestu, zbog svog ogromnog obrazovanja, on je obrazovaniji od mene, ja mu nisam ni do članka, on je svestan nekih stvari, ali ne može da ih promeni i ne može svoj stav suštinski da promeni. (2014)

Iz narativa koji opisuje odnos s ocem uočavamo da otac još uvek ima, upravo na osnovu vrednovanja njegovog statusa, značajan paternalistički uticaj na Savine odluke koje se tiču obrazovanja. Pokazuje se takođe da iz identifikacije s

ocem proizlazi osnov njegovog klasnog identiteta (Bjerrum Nielsen, 2017).

To je njegovo insistiranje. Moj stav do pre šest meseci je bio da ja ne želim da upisujem fakultet. U suštini, ja i dalje ne bih želeo, jer meni fakultet ništa ne obezbeđuje sem papira. [...] I tu osećam ogromnu podršku, pogotovo ako mi on kaže: 'Sine, poslušaj me, uradi tako, nećeš pogrešiti.' Ja to uglavnom i uradim zato što znam da tu leže godine i decenije iskustva i, kažem, na prvo mesto stavljam to što je retko, retko obrazovana osoba.

Ambivalentnost Savinog odnosa s roditeljima očigledna je u njegovim razmišljanjima o napuštanju roditeljskog doma: „Ja gledam da napravim nešto sa fakultetom, da se upiše što pre i završi. Ja sam za svaki minut proveden ovde njima zahvalan, iako ne bih želeo da živim uopšte ovde.“

U vreme poslednjeg intervjua, Sava je proživljavao ono što bismo mogli nazvati „krizom heteronormne motivacije“. Ne-naučen na samostalnost, odgovornost i inicijativnost, tokom adolescencije nije bio sposoban da prepozna, razvije i dela na osnovu vlastite obrazovne i profesionalne motivacije, već je pratio aspiracije svojih roditelja izražavajući dejstvenost kroz otpor učenju i vežbanju instrumenta. U poslednjem istraživa-
nom periodu – postadolescenciji, Sava je svoju dejstvenost kao reakciju na paternalizam usmerio na promišljanje i delanje u smeru vlastitih aspiracija i planova za budućnost, na autonomno upravljanje životom. U tom periodu, dejstvenost usmerena na pronalaženje vlastite životne putanje vidi se u potrebi za promenom, koja, po njegovom opažanju, ne uključuje promenu postva.

Znači, zadovoljan sam time što jesam. Sa druge strane, mislim na stvari koje bih voleo da se promene u mom životu, znači, ne ja, nego neke stvari koje mi se dešavaju i situacije u kojima sam, da su sve, sve... Od okruženja, od društva, od prijatelja, od stava po pitanju ženskog, ženskih osoba, od posla, od zanimanja, od školovanja, u suštini, pokušavam da promenim.

Traganje za vlastitim putem prepoznaje se i u projekciji budućnosti koja je ambiciozna, ali i nedefinisana, više na nivou želja nego određenih planova (Nilsen, 1999).

Na prvom mestu taj fakultet ću svakako završiti. Verujem da će mi se u međuvremenu ukazati neka prilika da uložim neki novac u neku priču, sad ne znam ni ja šta bi to bilo. I preko možda, i gledao bih da uspem preko da napravim neku kopču i da se tamo plasiram na neko evropsko, ako ne i svetsko tržište sa dizajnom, sa bilo čime, šta god imam da ponudim, i to je to.

Kontradiktorne tendencije – promena okoline bez promene sopstva, ambiciozne a neodređene zamisli budućnosti – reflektuju se i u samodefinisanju kroz odgovor na pitanje ko je on, koje prikazuje fluidan identitet.

A to je, da, to je taj problem, to je zašto je škola tu sad glavno... preokupacija. Pa, ne znam šta bih rekao. Pa, svakako bih rekao da sam dizajner. Ali, gledam, ne znam, možda bih u nekom širem smislu, a da zvuči onako zafrkantski, rekao da sam boem, da sam umetnik. Uvek me umetnost privlačila. U raznim sferama umetnosti sam bio i zanima me i dalje, tako da ne znam. Dizajn još uvek nije urodio plodom, ali možda tako nešto.

Njegovu subjektivnost – doživljaj sebe, i dalje obeležava zabrinutost koja se pokazuje i kroz opis: „Ja sam jedna dobra, požrtvovana, naivna osoba sa velikim ambicijama i malim radnim kapacitetom.“ Diskrepancija između refleksivnosti i dejstvenosti „ispričanog života“, s jedne strane, i prakse delanja „življenog života“, s druge, vidljiva je i u Savinom priznanju da igra igrice na internetu po celu noć, kao što je radio u adolescenciji. Za nedostatak istrajnosti u delanju nalazi racionalizaciju u svojoj širokoj intelektualnoj radoznalosti.

Po pitanju istrajnosti u nekim stvarima koje sam započeo, taj veliki problem nije problem samih ambicija ili pronalaženja čak u nečemu, nego da jednostavno meni na ovom svetu ima toliko interesantnih stvari da nijedna nije vredna hvatanja. (2014)

Kada se dejstvenost kontekstualizuje u okviru socijalne biografije, vidi se da je u Savinom slučaju ona prvenstveno određena odnosima s važnim drugima (Aarseth *et al.*, 2016). Drugi vid kontekstualizacije – njena uklopljenost u različite periode socijalne biografije – pokazuje se u Savinom slučaju kroz dva tipa dejstvenosti. U vreme detinjstva i adolescencije, dejstvenost je iskazivao kroz otpor učenju i vežbanju sviranja instrumenta.

Period koji čine „produženi kritični trenuci“ povezan je s napuštanjem studija i postadolecentnom krizom identiteta koja je izazvana neuspehom u obrazovanju i u ličnim odnosima. Deo ove faze je i nova forma dejstvenosti usmerena ka artikulaciji vlastitih aspiracija i planova.

Savina socijalna biografija jasno pokazuje značaj porodičnih odnosa za inicijativnost mlade osobe (Adkins, 2005; Bjerrum Nielsen, 2017). Kontinuitet u biografiji predstavlja roditeljsko osporavanje njegovih kompetencija i autonomnosti kao aktera, koje je inkorporirao u subjektivitet kao nedovoljnost ličnih kapaciteta. S druge strane, porodični habitus – osećaj klasne posebnosti, inkorporiran je kao deo njegovog identiteta, što se vidi i u preziru prema majčinoj neostvarenosti. Stoga njegova osećanja nezadovoljstva i frustracije proizlaze iz doživljaja neuspešnosti da ispuni roditeljska očekivanja u obrazovanju, kao i neuspeha u ispunjavanju očekivanja rodnog identiteta – uspešnog i odgovornog muškarca. I njegova refleksivnost je oblikovana njegovim društveno-ekonomskim položajem i rodom (Farrugia, 2013), pa je usmerena na zatvaranje procepa između dejstvenosti i delanja, čiji bi cilj bio obnavljanje maskulinog samopouzdanja i društvenog statusa.

5. Branka: „Da nekom trebam, da o nekom brinem.“

Branka je poreklom iz radničke porodice: majka je nekvalifikovana radnica, koja je napustila državni posao i povremeno neprijavljena radi poslove održavanja tuđih stanova i kuća, a otac je VKV radnik koji je, tokom Brankinog detinjstva, iz mašinske industrije prešao da radi kao vojno lice. Branka je najstarije od troje dece, ima mlađeg brata i sestru. Baka, očeva majka, od početka živi u istom domaćinstvu i doprinosi svojim prihodima. U analizi narativa iz četiri intervjua s Brankom i tri s njenim roditeljima izdvojile su se dve centralne teme – porodični odnosi i materinstvo, koje se javljaju hronološki u različitim fazama Brankine biografije, da bi se isprepletale u poslednjoj.

Uprkos višestrukim izvorima prihoda, Brankina porodica je uvek imala teškoća da ostvari materijalni standard koji bi bio veći od egzistencijalnog minimuma. Strategije nisu uključivale dodatne poslove, već „ekonomisanje“ da se, kao prioritete, zadovolje potrebe troje dece.

Dovoljna su što se tiče hrane, može hrana da se kupi. Deci može da se kupi, ali ne može svima troma odjednom, svaki mesec nekom od njih. Nemamo dodatne prihode. Deca imaju potrebe u školi, i ako nešto i odvojimo malo na stranu, to je za

to, da imamo, ne mora da se pozajmi. [...] Znači, ne idemo svi petero, nego selektivno. Uglavnom deca negde idu i da ispune taj raspust. Snalazimo se na neki način, ipak smo zadovoljni životom, nema razočarenja, nema kukanja, biće, mnoge stvari dolaze s vremenom. (Brankina majka, 2000)

Kod dece se podsticao realan stav prema ekonomskim mogućnostima, kao i solidarnost s drugima u porodici.

Pazi, nisu oni deca kojima je sve dato na tacni i pruženo sve na gotovo. Nego su deca koja su ipak morala da osete nekad i kad se ima i kad se nema i da mora, znaš. (Brankin otac, 2007)

Kao prioritet se u tom periodu porodici nametnulo obezbeđivanje adekvatnijeg stambenog prostora. Stoga su prodali svekrvin stan u gradu i preselili se u kuću s dvorištem u prigradskom selu u periodu Brankinog pohađanja srednje škole. Preseljenje je u tom periodu njene biografije bio ključni događaj („kritični trenutak“), koji ju je duboko potresao zbog fizičke udaljenosti od prostora i ljudi s kojima je želela da održava kontakte i osećanja socijalne izolovanosti od zajednice u kojoj je odrasla. Jedinu prednost videla je u približavanju članova porodice, koji su tada bili još više upućeni jedni na druge, pa se Brankin odnos s mlađim bratom produbio.

To je jedino dobro. Mislim, to je, eto, tako, jedino što smo se više zbližili, ovako kao, to. (2007)

U Brankinom predškolskom uzrastu, roditelji su delovali kao da se ne snalaze u roditeljskim ulogama, s neusaglašenim, pa donekle i konfliktnim vaspitnim stilovima mlade majke i oca (Tomanović Mihajlović, 1997: 158). Bila je dominantna rodna stereotipizacija devojčicinog ponašanja i nije se podsticala njena samostalnost (Ibid., 157, 8).

Značajna promena se desila nakon rođenja trećeg deteta, Brankine sestre, a roditelji je opisuju kao sazrevanje.

Tata: Mi smo se na neki način sredili i sazreli, nežniji smo, zreliji smo, sigurniji i odlučniji, jaki jer imamo vere u sve što je dobro i ispravno.

Mama: Da, baš se dobro slažemo. (2000)

Kod Branke su roditelji u uzrastu od 12 godina razvijali samostalnost i podsticali rodni obrazac staranja kroz brigu o

maloj sestri. Ona je tu obavezu prihvatila bez otpora, što se može videti iz opisa tipičnog jutra koji daje majka.

U 7 i 20 polaze, ona nju odvede, skine joj jaknicu, cipelice, i odatle pravo u školu. Jako je naporno za nju, vidim da je teško, ali nijednom se nije požalila. Nosi svoj ranac, kesu za fizičko ili likovno, sestrine stvari, ali ne žali se. Ona zna nekad da bude i neposlušna, hoće na ulicu, Branka brine, pazi da bude sa leve strane, ona je i pripremi ujutro, baka ili ona je obuku, velika je to obaveza. S jedne strane, to je jako lepo, ali opterećujuće je. Nije se nijednom žalila, ponekad kaže da je nemirna. (2000)

Roditelji su opisivali dvanaestogodišnju Branku kao „veoma zrelu“, „stabilnu“, „promućurnu“, „jako lepo vaspitanu“, „samosostalnu“. Iz Brankinog narativa se uočava da je usvojila ono što čini etos porodice.

Moj je zadatak je da dobro učim, ako vidim nešto da nije uredno da to sredim i da cenim i poštujem roditelje. I da vodim sestru u obdanište i vodim je napolje. Kad mama i tata nisu tu, ja sa bratom nameštam krevete, da obrišem prašinu svaki dan, da dobro učimo, da smo uredni i da se mnogo ne opustimo. Nije to mnogo, kad vidim koliko mama radi svaki dan, ovo nije ništa. (2000)

Porodični etos zasnovan na slozi, otvorenoj komunikaciji i dogovoru čini konstantno jezgro porodičnog habitusa i obeležava Brankinu biografiju celim njenim ispitivanim tokom. Oba roditelja potenciraju centralne vrednosti etosa porodice kroz svoje opise odnosa s Brankom.

Tata: Nema straha od oca, da mora da pita majku, pa onda ona mene, sve je stvar dogovora. Suština naše porodice je da nema tajni, nema nekih laži, deca znaju ko smo, šta smo i koliko možemo i kolike su nam mogućnosti. Nema kukanja za ovim ili onim.

Mama: Ona mi ispriča i ja dam savet, ona je dosta otvorena i poverljiva, da ne krije ništa i sve da kaže. Ako ne mogu tati da kažu, onda prvo da kažu meni, pa ću ja da kažem tati. [...] Ja mislim da treba da znaju oba roditelja, znači i tata, kad mama nešto sazna o detetu od učiteljice, komšinice, od prijatelja. Stvari se bolje i lepše rešavaju kad svi znaju u kući. (2000)

Branka smatra da su njeni roditelji „ovakvi najbolji“, mama zato što „ima svoje JA, ne ćuti nikad, što neke žene nemaju“, a tata zato „što je uvek složan, što se slaže sa maminim odlukama, ima ljudi koji biju svoje žene, voli da nas izvede negde“ (2000).

Obrazovanje nije tema koja se pojavljuje kao značajna u narativima ni u jednom periodu Brankine biografije. U intervjuu kada je imala 12 godina, roditelji su anticipirali završetak neke neodređene škole koja će dovesti do zaposlenja.

Tata: Očekujemo da završi školu i da se zaposli, da živi svoj život, da sama stvori svoju porodicu, svoj mir, da ima svoju decu, da bude uspešna, da ne propadne, ali neće propasti, jer verovatno ćemo mi biti tu da joj pomognemo. (2000)

Obrazovanje, odnosno školovanje koje ima instrumentalni značaj da obezbedi zaposlenje, deo je habitusa većine istraživanih radničkih porodica (Tomanović, 2008a, 2010), što je saglasno sa zaključcima stranih istraživanja (npr. Willis, 1977; Walkerdine, Melody, Lucey, 2001). Na uzrastu od 12 godina Branka je imala nejasnu želju da završi neku školu i veterinarski fakultet da bi lečila životinje koje su joj tada bile preokupacija. Završila je, međutim, srednju stručnu školu koja je nije interesovala, kao ni znanja ni veštine koje je u njoj stekla, tako da nije razmišljala o nastavku školovanja ili potencijalnom zaposlenju u struci. Njene refleksije na moguće dalje obrazovanje bile su neodređene s 19 godina, a želja joj je bila da upiše višu kriminalističku, ako bude uspela da spremi prijemni ispit.

Nemam predstavu o tome. A da upišem nešto bez veze, čisto da upišem, ne, ne bi to bilo to, onda bi' bez veze i završavala sve. Tako da ću najverovatnije pauzirati ovu godinu. Za to vreme ću da radim i da završim kurs za frizera i za masera i da se smislim već jednom šta da upišem, pa ću sledeće godine upisati to što budem želela. (2007)

Kratkoročni planovi bili su vezani za zaposlenje koje bi joj obezbedilo neke prihode, kao i obuke koje bi mogle da dovedu do stalnijeg posla. Takvo promišljanje i strateško planiranje je karakteristično za biografije još nekoliko mladih iz radničkih porodica za koje je zaposlenje nakon završetka škole nužnost a ne izbor.

Zato bi' baš volela da radim, jer samo tata radi, samo tata prima platu. Baka prima penziju, ali je baka stalno u minusu, jer ona non-stop troši, isto na nas. A ima nas opet troje. [...] I sad kad budem počela da radim, onda, kaže tata, samo, kad budeš počela da radiš, samo za sebe da imaš, ništa, ništa ne, znači dinar nemoj da mi daš. Reko', daću ako treba za nešto ako zafali ili... Rekla sam sestri ću da kupujem, sestru ću da vodim svuda, ona je ovde ograničena, ovde ide i u školu i sve ovde. (2007)

Brankin narativ o potrebi vlastitog ekonomskog doprinosa domaćinstvu tesno je povezan s jednom od ključnih tema nje-
ne biografije – međusobnom brigom članova porodice, koja je konstanta porodičnog habitusa.

Brankino „zamišljanje odraslosti“ uključivalo je brak i zasnivanje porodice u periodu od njene 25. do 30. godine, uz stalnu zaposlenost koja bi joj obezbeđivala finansijsku nezavisnost u odnosu na supruga.

Sa 25 godina ja bi' volela tad da se udam. Od 25 do 27. Ne bi' ja, mislim, da se udajem kasno i to. [...] Valjda ću se udati do 30 godina. Ja se nadam, ne znam. Onda ću verovatno živeti sa svojim mužem. [...] Ne znam, al' uglavnom ću raditi. Znači, nikad neću da sedim bez posla i tako. Pa ništa, i onda će porodica biti, jedno dete do tada. Pošto stvarno mnogo volim decu, i ne bi' volela da rodim dete sa 35 godina, to ne mogu stvarno, ne znam. Sa 35 godina, a dobro sad, klasična mama. Radiću, u svakom slučaju. Biću domaćica, ono, mislim, spremaću ručak i sve to. Kol'ko budem mogla, radiću, znači, neću da sedim. Brinuću ja i oko dece, ali neću da, čisto da ne budem, od tog muža da ja budem, ne znam, otkud znam i kakvog ću muža da imam, ne znam. Opet hoću da imam nešto svoje, da ja mogu na sebe da se oslonim. Jer ne znam šta me čeka kroz život. (2007)

Insistiranje na zaposlenosti i finansijskoj nezavisnosti je, s jedne strane, nasleđe socijalističke prošlosti i njene ideologije pune zaposlenosti žena, koja je socijalizovala generaciju Brankine majke i babe da ne budu „izdržavana lica“ već da budu ekonomski nezavisne, što su one kao obrazac prenele na ćerke. S druge strane, njegov izvor je dugogodišnje iskustvo života u materijalnoj oskudici. Oba motiva se ponavljaju, kao što ćemo videti, u kasnijem periodu njene biografije.

U vreme poslednjeg intervjua, 2014. godine, u zajedničkom domaćinstvu su, pored Branke, živeli njen otac, majka, brat, sestra, baba i Brankina petogodišnja ćerka. Iz tog intervjua saznajemo da je, nakon završetka srednje škole, Branka u prethodnih sedam godina radila različite privremene i povremene poslove, uglavnom u ugostiteljstvu i trgovini, da se nije doškolovavala i da je u trenutku razgovora bila već pola godine bez posla.

Najznačajniji događaj u Brankinoj biografiji odigrao se u periodu između trećeg i četvrtog intervjua: u 21. godini je neplanirano ostala trudna tokom veze koja pre tog događaja nije dugo trajala. Tokom trudnoće živela je u roditeljskom domu, da bi se nakon porođaja preselila da živi s ocem deteta i njegovom porodicom, a potom se vratila kod roditelja kad je beba imala šest meseci.

U vreme poslednjeg intervjua Branka je, kao vanbračna majka, imala izvesnu institucionalnu podršku – primala je socijalnu pomoć i dečji dodatak, dok je petogodišnja ćerka išla u vrtić, u koji je primljena u periodu kad je majka imala stalno zaposlenje. Otac je priznao dete i isplaćuje skromnu alimentaciju. Život u proširenom porodičnom domaćinstvu je za Branku glavna strategija opstanka, kao i za mnoge same majke u Srbiji (Tomanović, Ljubičić, Stanojević, 2014). Petoro odraslih članova domaćinstva (mlađa sestra je još bila na školovanju) udruživali su svoje materijalne resurse. Deljenjem domaćeg rada i staranja, porodica pruža organizacionu podršku za Brankino samostalno roditeljstvo, dok ona sama tokom intervjua često ističe emocionalnu podršku koju dobija od svojih roditelja. Stabilna emocionalna veza s novim partnerom predstavljala je još jedan važan resurs u njenoj biografiji u tom periodu.

Branka je pružila detaljan narativ o tranziciji u majčinstvo, koji je uključivao tri teme: donošenje odluke o rađanju, iskustvo porođaja i ranog majčinstva i donošenje odluke da napusti detetovog oca.

Zatrudnela je neplanirano nakon šest meseci veze. Kada je saznala da je osam nedelja trudna, prvo je obavestila svog partnera, ali na način koji je sugerisao da je ona već donela odluku.

Ja sam to, naravno, njemu javila, on je, naravno, bio izgubljen. Ja sam smatrala, pošto je on mlađi, ja sam tad imala 21, on je imao 19. Ja sam njemu rekla: ‘Slušaj, trudna sam, ja ću da rodim dete, ne moraš, ne obavezujem te ni oko čega, sve razumem...’

U intervjuu se prisećala svojih osećanja sreće i anksioznosti oko toga kako će roditelji reagovati na njenu životnu situaciju.

Uopšte nisam mislila ni na sebe ni na njega, nijedan minut, samo da ona opstane, da je ja mnogo želim i to je to. I bila sam srećna. Ja sam bila srećna bez obzira što je sve to tako ispalo. Naravno, bilo mi je negde u glavi šta će moji roditelji da kažu. To mi je jako bitno.

Brankina majka je bila ambivalentna zbog njene mladosti, ali svi su smatrali da je očeva reakcija najvažnija. Nakon što joj je otac iskazao punu podršku i obećao pomoć u podizanju deteta, Branka je bila u mogućnosti da pokaže svoju dejstvenost uprkos volji majke njenog partnera.

Ja sam njoj rekla: ‘Ja sam trudna, to je moje telo, ja ću da biram šta ću da radim. [...] Moja stvar je, ja njega ne obavezujem’. Ja sam radila isključivo kako sam ja želela, ali, naravno, uz pomoć svojih roditelja, kažem opet, da me nisu podržali, ja ceo život ne bih se patila s njim, živela i ne bih rodila dete.

Brankini iskazi o iskustvu porođaja su detaljni i lični, s iskrenim prikazivanjem zbunjenosti koja ne odražava dominantan normativ „srećne nove mame“.

Neki kažu ‘jaoj, prelepo se osećam’, a ja u tom trenutku nisam osećala ništa, ja sam bila totalno izgubljena. Sve se tako brzo odvijalo, prvi put meni u životu... Ja sam negde kao razmišljala kako je to biti mama... I to, u stvari, nema veze, dok ne dobiješ dete u svoje ruke, nemaš pojma. Samo možeš da slušaš priče drugih majki i to je to. Ja sam bila u tom trenutku... Ja sam nju gledala, bila sam totalno ono... Ne znam, ne znam da objasnim. Jednostavno nisam osećala ništa u tom trenutku.

Prikazala je takođe svoje osećanje tuge tokom ranih dana majčinstva, koje je bilo pojačano iskustvom usamljenosti.

Bilo mi je užasno. Ja sam plakala stalno... Ja svaku noć sama u sobi sa njom, plačem, on na kompjuteru u drugoj sobi, sestrinoj...

I ja sama u sobi, plačem. Plačem, ona još više oseća moju nervozu, onda je ona još nervoznija, ova tamo gleda na TV-u. Ja sam bila sama u svemu tome. Baš sam se ružno osećala, osećala sam se kao neki otpadak. Odvratno. Kao kad baciš u kantu nešto, to padne pored kante, dole i svi prolaze, niko neće da ga baci u kantu. Eto tako sam se osećala. Baš ružno.

Nakon poređenja te situacije s podrškom i toplinom koju je osećala kada je posećivala svoje roditelje, Branka je donela odluku da se vrati u roditeljski dom, uprkos prethodnoj odluci da pokuša da živi s ocem deteta.

Ja sam sa njime ostala i otišla da pokušam samo iz razloga da dokažem sebi da ja nisam... Sutra niko neće moći da kaže da sam ja odvojila dete od oca i da sam ja videla kako će meni da bude tamo i ja sam mirna. Ja sam pokušala, nije išlo, doviđenja, prijatno. Nemam da se kajem sad ni zbog čega.

Ključna tema Brankinih narativa su odnosi koji su prikazani kao suprotnosti: sukobi s detetovim ocem i njegovom majkom naspram podržavajućih odnosa s njenim roditeljima i partnerom. Detetovog oca je predstavila kao neosetljivog i nezainteresovanog: „Uopšte nije osetio to, kad dobiješ svoje dete, pa ga uzmeš u ruke“, a takođe i nasilnog: „On je meni rekao, kaže: ‘Ti si meni uništila život, time što sam mu rodila dete. ‘Ti si meni uništila život, sad ću ja tebi da napraviti pakao od života, napiću se krvi i tebi i tvojima.’“ Sadašnjeg partnera je okarakterisala rečima: „[...] vrlo pažljiv i jako mu je bitno moje mišljenje, ono što drugima nije bilo bitno. Uvažavam se, postojim, bitno mu je moje mišljenje, bitno mu je kako se osećam.“ Opisala ga je i kao podržavajućeg: „On je bio stvarno tu sve vreme. On je nju čuvao, pazio dok sam ja išla da radim i ide po nju u vrtić i pomaže mi materijalno, sve, sve, sve.“ Majku svog bivšeg partnera Branka je opisala kao manipulativnu i zatucaanu, ali je priznala da se promenila i da se stara o unuci: „Stvarno ju je zavolela, ne mogu da lažem o tome.“ Njeni roditelji su na više mesta u intervjuu prikazani kao brižni i podržavajući.

U iskazima koji se tiču praksi majčinstva Branka nije išla u detalje, ostavljajući utisak da je to normalna rutina koju nije imala potrebu da naglašava, što ukazuje na majčinski subjektivitet koji ne mora da se potvrđuje prikazivanjem istraživaču.

Njen majčinski identitet se odslikava u iskazu da biti majka znači biti žena puna ljubavi koja je odgovorna za svoje dete.

To prvo znači veliku odgovornost, više ne mogu da budem i da se ponašam kao što sam se nekada ponašala, iako to nije bilo ništa loše, ali, jednostavno, sad je ona u prvom planu, nisam više ja... To je bitna stavka koja se menja. Dete nije igračka ni bilo šta... To je nešto što ostaje ceo život. Prvo odgovornost i onda ta bezuslovna ljubav koju majka pruža detetu. To ne može da se opiše, ni da se pokaže, ni da se snimi. To mora da se oseti. I to je nešto najlepše, baš, evo, do sad, za ovih mojih 26 godina što sam ja osetila.

Nekoliko delova narativa otkriva njenu ambivalentnu majčinsku subjektivnost, koja je istovremeno pozitivna i negativna u poređenju s normativom bračnog para s detetom – „pravom porodicom“, kao i u poređenju s njenim iskustvom porodičnog života u roditeljskoj porodici.

Psiholog me je pitao [u razgovoru za posao, S. T.]: ‘Šta je tvoj najveći uspeh i neuspeh?’ Moj najveći uspeh je moje dete i moj najveći neuspeh je isto to. Misleći to što moje dete ne raste uz oca, nema normalno mamu i tatu, porodicu. Znam da to nije strašno, ali opet je drugačije od onog što sam ja imala. To negde nisam uspela da njoj održim porodicu... To ne treba da se radi na silu. Ja nisam mogla stvarno.

Nekoliko drugih delova intervjua pokazuje da Branka oseća nezadovoljstvo zato što je vanbračna majka.

Ima puno, nažalost, samohranih majki. Meni je žao sa neke strane, ja sam uvek mislila da ću imati porodicu kao moji što imaju, imaću muža, udaću se, to je normalno, voleće me, voleću ja njega...

Pored toga, nekoliko puta u narativu se iščitava osećanje sramote, na primer dok prikazuje zabrinutost da je razočarala roditelje.

Ja sam negde mislila da sam ih razočarala sa te strane što, ja sam mislila uvek da ću ja imati porodicu kao što imaju moja mama i tata, da će biti normalno da ti se sve... Nisam razmišljala da će meni da se desi ovako nešto uopšte.

Osećaj posramljenosti što je vanbračna majka a ne „obična“ majka u „normalnoj porodici“ vidi se i u njenoj strepnji da će je bivši školski drugovi ogovarati i sažaljevati, zbog čega nije otišla na generacijsko okupljanje.

Branka je osećala potrebu da tokom intervjua dokazuje svoju odluku o vanbračnom rađanju naspram normativnog modela, stalno naglašavajući želju da rodi dete. „Stvarno, od starta sam želela da rodim to dete, da je rodim, da je rodim...“; „Uradila sam to zato što sam želela da to uradim“ – neki su od primera ovakvog prikazivanja.

Kada se sagledava Brankin subjektivitet kao majke, može se uočiti njegova dvostrukost. S jedne strane, majčinstvo se iskazuje spontano, majčinske prakse su neupitne i ne postoji potreba za njihovim prikazivanjem i dokazivanjem pred istraživačem. S druge strane, vanbračno materinstvo, koje nije društveno legitimisano, izaziva osećanja nelagode i stida, kao i potrebu da se ono legitimise u istraživanju kroz hipostaziranje željenosti deteta.

Glavni izvori Brankinog zadovoljstva su odnosi – s ćerkom, s članovima porodice, s novim partnerom.

Zadovoljna sam jer sam rodila živo i zdravo dete, što je ona prepametna, slatka jedna devojčica. Zadovoljna sam što imam takvu porodicu kakvu imam, šta smo svi zdravi, danas mi je to najbitnije. Što opet sam negde našla u tom dečku nekog ko me razume, dosad najviše od svih drugih, i ko mi najviše odgovara... Nisam tako loše ni prošla u suštini...

Materijalna deprivacija, kao stalni izvor njenog nezadovoljstva, takođe je povezana s porodičnim odnosima i majčinstvom.

Uopšte situacijom, životom [je nezadovoljna S. T.], to što ne mogu da priuštim ne samo njoj, što ne mogu da pomognem, prvo svojoj porodici, sestri, bratu... Ta nemaština neka, što ne mogu... Eto, moram da se krpim da odvedem dete na more... Ja lično njoj da pružim, ne mislim na mamu, tatu, mog dečka sadašnjeg. Ja lično kao njena mama. I znaš kad treba negde da ideš, a ne mogu da je odvedem jer znam da nemam kod sebe, a ne mogu bez ičega da idem, ona je mala, ona će da traži sok...

EksPLICITNO izražavanje nezadovoljstva: „[...] negde u suštini nisam zadovoljna svojim životom, celokupnim, nisam negde u dubini zadovoljna nekim stvarima i što nisam sebe ostvarila u nečemu i što nisam uspela [...]“ ukazuje na frustriranost zbog osećanja neostvarenosti. S jedne strane, ova osećanja proizlaze iz doživljaja neuspešnosti da ispuni anticipirana roditeljska očekivanja od njene biografije – da zasnuje porodicu, kao i neuspeha u ispunjavanju očekivanja rodnog identiteta – udate žene i majke. S druge strane, budući da je nezaposlena ili povremeno zaposlena, ne doživljava sebe kao delatnog aktera koji doprinosi materijalnoj sigurnosti vlastite porodice. Poslednje je snažan podsticaj za dejstvenost usmerenu na zapošljavanje. U vreme sprovođenja intervjua, Branka je prolazila testiranje za posao u vojsci, gde radi i njen otac. Njeno promišljanje kao deo dejstvenosti i odluke da traži stalno zaposlenje motivisano je potrebom da se ostvari materijalna sigurnost, koju potencijalno pruža taj posao, pre nego profesionalnim aspiracijama.

Zato što mi je to najbolje... Mislim na dalje, zbog mog života, jer ja ne znam da li ću se ja udati, neću tako da razmišljam. Osloniću se samo na sebe i sutra šta god da bude, da ja imam tom detetu mom da pružim [...] ono što ja mislim... To kad krene u školu i tako te stvari.

Rodni identitet, ali i klasni habitus, usmeravaju i njene aspiracije za budućnost koje kombinuju odgovornost i ljubav – stabilno zaposlenje i porodični život, odnosno materijalnu sigurnost i afektivnost i brigu: „Jako mi je važna ljubav, neću da lažem, to mi je jako bitno, pošto sam provalila, u stvari, meni je to u životu najviše upečatljivo, zato što sam ja... Takva sam osoba i meni to uvek treba, pažnja nečija, da se osetim da nekom značim, da neko meni znači, da nekom trebam, da o nekom brinem i to.“ Shodno tome, njen „pogled u budućnost“ uključuje oba za nju ključna aspekta.

Volela bih da se udam, da osnujem porodicu, to bih jako volela, sa ovim dečkom sada. Volela bih da imam neki dobar posao, eto, taj u vojsci, na primer. Da budem vojnik i [...] nekako da se sredim, malo više da se sredim i [...] da ne budem nezadovoljna nekim stvarima, već da budem zadovoljna.

Ključni aspekt u konstrukciji Brankine biografije je relacionalni domen koji je izvor njenog zadovoljstva i osećaja kompetencije, te fokus njene dejstvenosti. Kada se dejstvenost kontekstualizuje u okviru socijalne biografije, vidi se da je u Brankinom slučaju ona određena prvenstveno odnosima s važnim drugima (Aarseth *et al.*, 2016). Dejstvenost ishoduje iz habitusa porodice koji potencira međusobnu brigu članova, kao i usvojenog rodnog identiteta odgovorne sestre, ćerke, majke, koji se temelji na brizi o drugima. Pa je tako njena dejstvenost u svim fazama njene biografije okrenuta ka brizi o drugima – o mlađoj sestri kada je bila devojčica, o svim članovima porodice kada je bila devojka, o detetu i drugim bliskim osobama sada kada je mlada žena. Subjektivitet zasnovan na opažanju vlastite kompetencije u domenu brige i nege proizvodi osećanje zadovoljstva sobom. Diskrepancija se javlja tek kod majčinskog identiteta, koji je zasnovan na identifikaciji s njenim roditeljima kao parom, čime je ujedno podržan i dominantan normativ harmonične bračne porodice. Brankin subjektivitet kao majke je podeljen između iskustva majčinskih praksi u kojima se oseća dobro, te svesti o vanbračnom statusu, koja proizvodi loša osećanja usled njenog doživljaja da je razočarala roditelje. Pošto je njen rodni identitet povezan s normativom „prave“ porodice, lično iskustvo je glavni izvor njenog nezadovoljstva, ali istovremeno i podsticaj za dejstvenost.

Brankina socijalna biografija jasno pokazuje značaj porodičnih odnosa za inicijativnost mlade osobe (Adkins, 2005; Nielsen, 2017), što se najizrazitije vidi u odlučivanju u majčinstvu, jer njega ne bi bilo da nije bilo podrške njenih roditelja. Odnosi s roditeljima, posebno uticaj oca koji se očitava kao dominantan roditelj, značajan su podsticaj za zapošljavanje i projektovanje budućnosti.

Brankina dejstvenost i refleksivnost su takođe određene njenim društveno-ekonomskim položajem i rodnom (Farrugia, 2013) – pored obezbeđivanja zaposlenja i materijalne stabilnosti, one su usmerene ka jačanju podrške koja bi vodila konvencionalnom obliku porodičnog života i rekonstrukciji rodnog normativa brižne i odgovorne majke.

6. Nevena: „Slobodna! [...] Ja sam putnik.“

Nevenini roditelji su stručnjaci koji su se tokom studija doselili u Beograd iz manjih gradova u Srbiji i zasnovali porodicu u centralnoj gradskoj opštini. Analizom tri intervjua s Nevenom, dva s oba roditelja i jednog s majkom, kao centralne teme izdvojile su se individualizam i inostranstvo, koje se prepliću u svim periodima Nevenine biografije.

Nevenina tročlana porodica je živela harmonično u samostalnom domaćinstvu tokom prvog talasa istraživanja 1994. godine. Oba roditelja potiču iz porodica stručnjaka, koje su im dale znatnu podršku – materijalnu pre svega, za osamostaljivanje i zasnivanje porodice. Kuća koju su kupili uz pomoć roditelja je i po kvadraturi i po sobnosti odgovarajuća za tročlanu porodicu, mada su priželjkivali veću kuću s većim (a ne zajedničkim) dvorištem. Iako je otac imao nešto tradicionalnije poglede na roditeljske uloge, a oboje imali zamerke na vlastito roditeljstvo u smislu nedostatka vremena, nije postojao konflikt u vreme prvog talasa intervjuisanja. Planirali su još jedno ili dvoje dece. Oboje su bili fokusirani na dete, ali i na posao i druženje. Tokom celog ispitivanog dvadesetogodišnjeg perioda izvor ekonomskog kapitala u porodici su primanja koju u državnoj službi ostvaruju roditelji, a u poslednjem periodu i Nevena prihoduje kroz stabilno zaposlenje. Uglavnom su bili zadovoljni svojim materijalnim standardom, jer su mogli da priušte normalan život i letovanja u svakom periodu, a nisu se bavili dodatnim radom za zaradu.

Tokom drugog intervjuisanja, 2000. godine, atmosfera između roditelja je bila napeta i konfliktna, a nisu krili da su u veoma lošim odnosima. Dezintegracioni proces kroz koji je porodica prolazila, otac je racionalizovao sledećim rečima:

Čitav taj period prolazimo kroz neki ciklus, bilo je perioda kad ja nisam bio zadovoljan, bilo je perioda kad ona nije bila zadovoljna, u principu, svi živimo u uslovima koji su jako loši, mora da bude sloboda da bi moglo da se opstane. Sva naša nezadovoljstva najčešće mi projektujemo na najbliže oko sebe. Ne nezadovoljstvo tom osobom, nego ukupno nezadovoljstvo projektujete na najbližeg oko sebe. Sve što niste uspjeli i što ste hteli. I onda to tako ide, ako se ne razumeju ljudi, ako to ne može da se shvati, vodi u krizu. (2000)

Prema zapažanjima i analizi intervjua iz 2000. godine, Nevena je opažala konflikt roditelja, verovatno su svađe bile učestale, ali se povlačila u sebe – govorila je da nema kome da se poveri i bila je fokusirana na kućnog ljubimca – psa.

N: Nekad kažem šta mislim i da se svađaju zbog gluposti, a nekad ih pustim da se malo isvađaju i odem u svoju sobu i tako.

I: Šta si mislila pod tim da imaš najviše poverenja u kuće?

N: Ne znam, njemu mogu da kažem sve šta hoću, a on neće reći nikome, a ipak sam nešto nekome rekla. (2000)

Nevenin odgovor je u skladu s nalazima istraživanja o perspektivi deteta na razvod i tranziciju u jednoroditeljsku porodicu, koja ukazuju na to da je jedan od najvećih problema koji deca doživljavaju u tom procesu nedostatak informacija o tome šta se dešava, kao i da se neka deca u iznalaženju izvora podrške, ukoliko nemaju bliske osobe za poveravanje, okreću intenzivnijem odnosu s kućnim ljubimcem (Robins *et al.*, 2003).

Nakon intervjua 2000. godine, kada je Nevena imala 12 godina, usledio je razvod, što se može označiti kao „kritični“ trenutak u njenoj biografiji u tom periodu. Nevena je ostala s majkom u istoj kući, a otac se odselio i kasnije oženio i dobio decu. Prvih godina odnosi su bili napeti: majka besna, Nevena je optuživala, otac bio distanciran. Nakon prvog perioda nerazumevanja, besa i optuživanja, Nevena je razumela i prihvatila situaciju i promenu, pa su odnosi nanovo integrirani između

nje i oca, između nje i majke i između bivših supružnika. O tom periodu majka svedoči:

Govorila sam joj: 'Sve što meni kažeš, sve apsolutno možeš i tati. To što se među nama desilo ti je između nas, to nema nikakve veze sa tobom.' Mislim da sam to odigrala sasvim OK. Mislim da tome u prilog govori da mi sad imamo sasvim korektan odnos. (2007)

S njenom procenom se slaže i Nevena, kada s vremenskom distancom od 14 godina rekonstruiše taj period.

Mislim, u principu, 2000. sam ja bila mala, tako da se baš i ne sećam toliko tog perioda. To je nešto ovako što se zaboravlja, nije to baš nešto najsrećnije što se desi u detinjstvu. Mislim da su se potrudili jedno i drugo da to meni ne bude toliko tabu tema i nešto strašno. Jer sad, recimo, gledam sad, sad mi je sasvim OK. Mislim da su dobro odradili posao. Mada tada ja nisam znala ni u situaciju, pa sam dolazila sa mamom u konflikte onako češće. (2014)

Odnos s ocem opisuje kao dobar, podržavajući, ali distanciran, s nerazrešenim pitanjima koja se još uvek ne otvaraju kao teme.

Tu je on za sve neke ključne stvari i za savete, podrška i sve ostalo. Ali u odrastanju neke stvari koje su emotivne, koje nisu, recimo, upisivanje fakulteta i to, u tim stvarima je bilo nedostataka. [...] Recimo, s tatom nisam pričala o razvodu, nismo pričali o tim osećanjima. Sad tokom vremena je to, da kažem zaraslo je, ali mislim da je to tema o kojoj treba da razgovaramo jednom u budućnosti. Ništa se neće promeniti, ali čisto ja da kažem... Mislim da mi je to prilično bolna tema koju s njim nisam ispričala, s mamom jesam. Ne znam ima li svrhe o tome pričati, ali dobro bi bilo da to izbacim iz sebe. Mislim, to je sad mirno more, ali kad bi se čačnulo mislim da bi se tu svašta rasplamsalo. (2014)

Odnos između majke i ćerke se tokom vremena učvrstio, postao recipročniji i pun obostranog razumevanja. Na određeni način, korist od krizne porodične situacije ogleda se u Neveninom sazrevanju i u odnosima s roditeljima, posebno s majkom.

Pa, to je jedan roditeljsko-prijateljski odnos. U smislu da mogu za sve da joj se obratim. Naravno, ima stvari koje joj ne pričam,

ne treba mama sve da zna, ali normalan, jedan sasvim normalan odnos. Ništa ja tu ne bih menjala. (2014)

Etos porodice je činilo investiranje u dete, pre svega kroz dodatne obrazovne aktivnosti, a roditelji su bili orijentisani na razvijanje ličnih karijera – ulagali su u sebe kroz dodatna usavršavanja, otac i u inostranstvu, pa je ostvario veći napredak u karijeri. Obrazovanje se implicitno shvata kao deo habitusa srednje klase iz koje roditelji potiču i čiju reprodukciju smatraju neophodnom, kao što se vidi iz očevošk iskaza kada je Nevena imala šest godina: „Šta god izabere, da je usmerim ka tome da dobije visoko obrazovanje“ (1994). U Nevenino obrazovanje se uvek polagalo: školski uspeh je bio podstican, a bavila se i dodatnim aktivnostima, uglavnom učenjem jezika i sportom. Iz tog razloga je razvila specifičan odnos prema značaju dodatnog obrazovanja, koji vidi kao „širenje vidika“, a gde se i iz iskaza kada je imala dvanaest godina naslućuje druga značajna tema njene biografije – orijentacija ka inostranstvu, o kojoj će biti više reči kasnije.

Pa, idem na engleski sada privatno. To mi je super, to mi je onako veselo društvo. Svi su malo mlađi od mene, ali su onako zanimljivi. I zanimljivo mi je da tako, pošto su u toj školi svi predavači iz Amerike, Engleske i tako to [...] jer nam je zanimljivo kad ubace neke svoje životne priče, šta se dešavalo i to. Zanimaju me tako strani ljudi, kulture i ostalo. Pošto smo mi ovde nekako u Srbiji, čini mi se sve je homogeno. Svi smo beli, svi smo hrišćani, svi smo... Ne znam, klasični smo. Ja bih nešto što nije klasično. (2007)

Tema individualnosti provlači se u roditeljskim narativima od predškolskog uzrasta, pa tako otac 1994. godine ističe da individualnost deteta treba da se neguje: „Dobro dete nije apsolutno poslušno dete – mora da ima svoju ličnu crtu, mora da pokaže svoju volju.“ Individualnost šestogodišnje ćerke opaža i majka: „Inadžija, tvrdoglava, ali ima granice, zna kad mora da popusti, onda se trudi da na drugi način dobije šta hoće.“ U intervjuu 2000. godine roditelji u svojim opažanjima dvanaestogodišnje Nevene potenciraju njenu samostalnost: „Sad ju je čak i sramota da pita nešto, i sve sama radi, i kad je pitamo da li joj treba pomoć, ‘ma šta me vi gnjavite, znam ja to sama da uradim‘“ (otac, 2000), kao i organizovanost: „Ja mislim da je ona sada svoje vreme savršeno isplanirala, svesno i planski“ (otac,

2000), a čak ističu i da „mnogo teži perfekcionizmu“ (majka, 2000). Roditelji su i u ovom periodu i uzrastu podsticali njenu individualnu dejstvenost kroz odlučivanje.

Tata: Ma, najbitnije je da bude zadovoljna sobom i svojim poslom. Nikad ne može da bude savršeno zadovoljna, ali da istera, da se oseti da je isterala samoj sebi, šta god da odluči. I da bude sposobna da odlučuje za samu sebe, a ne da traži pokroviteljstvo.

Mama: Mislim da je sasvim odgovorna i svesna da radi to što treba. (2000)

Nevenina determinisanost je delom odlika ličnosti, a delom je autonomnost negovana od osnovnoškolskog uzrasta, kada je stekla poverenje roditelja da može i hoće samostalno da napreduje. Podsticana je u učenju, odlučivanju, izlascima, učenju vožnje od strane oba roditelja, a posebno majke, s kojom živi. Kada je imala 19 godina, majka ju je u svemu podržavala i potencirala njenu nezavisnost: „Ja njoj trebam baš za to, kad je nekad, kad njoj nekad dođu žute minute da se isprazni ili da se posavetuje u vezi nečega. Sve ostalo može sama. Ja komotno mogu da je ostavim i da ne razmišljam – samostalna je“ (2007).

I Nevena je sebe doživljavala kao *tvrdoglavu* i bila je i ostala veoma određena, organizovana i uporna: „Hoću da imam sve petice. Volela bi' da budem veterinar ili farmaceut“ – govorila je za sebe s dvanaest godina. Samostalnost kao vrednost koju su potencirali roditelji usvojila je kao crtu karaktera i deo identiteta i doživljaja sebe, o čemu govori s 19 godina.

Čak sam i, znači, samostalna, ne bi' imala problema da živim sama. To i ja mislim i mama misli, tata ne znam koliko zna, mada ja mislim da i on to misli. Prilično sam samostalna, mislim da mi ne treba niko. (2007)

Njena prva veća samostalna odluka i delanje bila je promena srednje škole, što su roditelji podržali. Prvo izraženije ispoljavanje dejstvenosti u Neveninoj biografiji desilo se oko izbora studija, jednog od „produženih trenutaka“ vezanih za obrazovne prelaze, koji inicira dejstvenost i refleksivnost (Jeffrey, 2012). Njen elaboriran narativ o ovoj temi prikazuje autonomnu motivaciju i kompetentnost u sagledavanju različitih aspekata. Proces promišljanja i odlučivanja, koji je trajao

par godina, uključivao je konsultovanje stručnjaka kroz testiranje profesionalne orijentacije, koje je izdvojilo menadžment, a potom promišljanje afiniteta – „jedino što ja volim jeste da putujem“ – što ju je usmerilo ka turizmu, a na kraju analizu programa studija i samo donošenje odluke.

Ja otvorim, ovaj, Beogradski univerzitet – spisak fakulteta i krenem, ovo neću, arhitektura ko će da crta, ne zanima me, veterina, to sam htela kad sam bila mala, u međuvremenu sam shvatila da ja to previše emotivno shvatam sa životinjama i da to ne bi bilo najbolje za mene, medicinu kao neću, i tako sam ja nekako sužavala spisak i došla do prava, ekonomije i FON-a. Prava, ajde, kao mnogo se buba, neću, ekonomija ili FON. I kao i jedno i drugo ima menadžment, a turizam za FON ne znam, ali ekonomija ima taj smer, pa kao ajd ja to da upišem, mislim nešto od ta dva, pa ću se pronaći kasnije. (2014)

Nevenina rekonstrukcija obrazovno-karijerne putanje u njenoj biografiji nanovo pokazuje kompetentnost u sagledavanju različitih aspekata i strategija korišćenja raspoloživih resursa: znanja i veština, uključujući veštine promišljanja i upravljanja odnosima s drugima tokom studentske profesionalne prakse u turističkoj agenciji i rada u dve firme nakon završetka studija, kao i socijalnog kapitala iz porodice – zapošljavanje preko očevih kontakata.

Išla sam na par intervjuva levo-desno, ono, regularno, preko oglasa, ali tu se ništa nije dešavalo. I onda mi je tata našao posao u ovoj prvoj firmi. A našao mi je posao i u ovoj drugoj firmi. I eto, to je to.

Važna tema u Neveninoj biografiji je orijentacija ka inostranstvu, ka putovanjima van zemlje na koja je često i na duže odlazila sama tokom srednje škole, da bi se pri kraju školovanja javilo promišljanje o trajnijem odlasku.

Ja sam inače htela da idem negde u inostranstvo. Ta ideja stoji od moje druge godine za četvrtu. A kad je došla ta četvrta, nije nešto kao... U principu, ja želim da idem, prvenstveno zato što mi nije ovde OK. [...] Ali što bi' ja iz nekog prilično ovako lagodnog života išla negde da se mučim ako baš nema potrebe? A, sa druge strane, opet bi' otišla. Pa sam malo rastrzana između toga. Pa sam htela fakultet u inostranstvu, pa, eto, kao sad se spremam ovde, pa kao, ajde, prvu godinu ovde sad pa sledeću, tako. (2007)

Određenija prilika za život izvan domovine pojavila se tokom studija, kada je saznala za program *Work and travel*, koji je ocenila kao adekvatnu opciju za taj period njenog života: „Valjda sam imala želju za nekom promenom. Možda sam želela da doživim tu dimenziju da živim sama i da studiram.“ Nove informacije i saznanje o mogućnostima pokrenuli su Neveninu dejstvenost.

I sve je to išlo nekim svojom tokom, išle smo na neke intervjuje, i ja jedina dobijem posao u tom prvom krugu, za taj prvi... Pošto smo htele da bude kazino, ova žena nam je to preporučila, rekla je: 'To je super, naročito za devojke, dobre su pare, nije težak posao u smislu da guraš kolica na pedeset stepeni...' Tako da smo mi na to krenule i ja prva tad dobijem posao, niko drugi nije dobio, tu se nas dve smorimo što nismo zajedno, ali ja sam to zacrtala kao svoju ideju, ja idem, sama, snači ću se. Malo sam tvrdoglava kad nešto umislim, to mora da se desi makar crkla. (2014)

Kada rekonstruiše taj period, Nevena nanovo otkriva podršku roditelja i poverenje u njenu autonomiju, što se pojavljuje kao stalni motiv tokom cele njene biografije.

Nisu moji roditelji strepeli u smislu da nisam samostalna, da se neću snaći. Posle mi je mama rekla: 'Ja nijednog trenutka nisam sumnjala da ćeš se ti snaći, prosto plašila sam se, ideš negde tamo, ne znaš ni gde, ni kako, ni s kim.' (2014)

Samostalni boravak i rad u Americi Nevena opisuje kroz veoma pozitivna osećanja kao jedan od najznačajnijih momenata njene biografije.

I snašla sam se. Da l' je to bio sklop srećnih okolnosti, snalažljivosti ili čega, ja sam tamo imala 'time of my life', što bi rekli oni. Bilo je to stvarno upečatljivih pet meseci. Divno iskustvo! Žao mi je što posle svake godine fakulteta tamo nisam išla.

Pa, meni je, pre svega, bilo lepo. Značilo mi je što sam se ja tamo zaljubila posle sto godina. Ali, baš sam odlepila, posle sam patila i patila... Malo me je prodrimalo u tom emotivnom smislu, jer dugo tu nije bilo nikog posebnog. Tako da je to jedna dimenzija. Drugo, toliko sam patila da sam shvatila da ne treba toliko patiti. A shvatila sam i da mi treba da se bacam u vatru. Ja sam tamo otišla i snašla se, imala sam stan,

posao, društvo, dečka, kola, sve što u tom trenutku u Srbiji nisam imala.

Kombinacija ostvarenja vlastitih aspiracija da živi i radi samostalno u inostranstvu i pozitivnog emotivnog iskustva učinila je da taj boravak sama određuje kao ključni događaj tokom školovanja: „Ono što mi se ističe su ta putovanja i Amerika prvenstveno. Znači, neke stvari koje su totalno van fakulteta.“

Povratak je teško doživela i zbog izneverenih očekivanja za nastavak emotivne veze.

Povratak je bio strašan, i zbog te emocije, tog dečka, verovatno 80% zbog toga, i zbog toga što sam se tamo uklopila, snašla, imala sam puno para, radila sam tri-četiri dana nedeljno... Bilo je puno putovanja. Baš sam, onako, sve imala. Bilo mi je teško kad sam se vratila.

Upravo tu krizu koju je iskusila nakon povratka Nevena je pretvorila u podsticaj za novu dejstvenost.

U svakom slučaju, ja sam se vratila i krenula sam udarnički na taj fakultet. Posle petnaest dana dala sam prvi ispit. Tako sam to doživela, sedam ispita, jedan mesečno, ako nemam šta drugo da radim, daj da završavam taj fakultet. Nisam dovodila to u pitanje, bilo je kao, bila si, odradila si šta si htela, 'ajd sad vrati se u svoj stvaran život, završi ono što si počela, i tako...

Nakon ovog ključnog „produženog trenutka“ (Jeffrey, 2012) usledio je period sazrevanja, koji uključuje rad, zapošljavanje, ostvarivanje finansijske samostalnosti, što je iniciralo pregovaranje s majkom o odnosima u domaćinstvu.

Sad smo u pregovorima. [...] Svesna sam ja da je to potpuno normalna stvar i da tako i treba da bude, ali onaj neki mali deo razmažene mene bio je u fazonu, eto, ti ćeš meni sad da uvedeš da u rođenoj kući plaćam kiriju. Preuzela sam ponešto, plaćam svoj telefon, plaćam internet, i u principu sve svoje troškove snosim sama. Da, plaćam i kreditnu karticu, to plaćamo zajedno pola-pola. [...] Kažem, doprinosim ja što donosim tu neku hranu, drugo, ja sam jako malo kod kuće, plaćam, eto, te neke stvari. Ne učestvujem u svim tim kućnim troškovima pedeset-pedeset, možda bi trebalo, ali snosim si-gurno tridesetak posto.

S obzirom na to da je ostvarila finansijsku samostalnost, Nevena je u tom periodu promišljala da se stambeno osamostali. Između posla i emotivne veze, malo vremena je provodila zajedno u stanu s majkom, koja je vikendom odlazila kod svog partnera. Stoga odseljenje za Nevenu nije bilo pitanje nužnosti, pa ga je zato više sagledavala kao probu ostvarenja svoje slobode.

Meni se rodila ideja još otkako sam se vratila iz Amerike da se selim. Samo što tad nije bilo sredstava, sad ih ima i sad pregovaram za neki stančić, ovde baš u ulici, malo dole... Da iznajmim. Nisam ja neki fan kredita, meni je to suviše obavezujuće. Ne volim te neke stege. Volim da se osećam slobodno. [...] Nije da meni nešto baš treba da se selim, ali ispala je super neka opcija s drugaricom s tim nekim stanom za pristojne pare ovde u ulici, tako da ćemo mi preko leta verovatno otići malo tamo. Pa, eto, da probamo. Pa, ako nam bude dobro, nastavićemo, ako ne, nikom ništa, svaka pokupi koferče i vrati se kući.

Individualizam kao deo Neveninog identiteta, ispoljen kao nezavisnost i samodovoljnost u nekim trenucima u njenoj biografiji, pojavljivao se paralelno s otežanim ostvarivanjem društvenih kontakata, što se prepoznaje u različitim iskazima tokom njenog odrastanja. Pa tako, još u predškolskom uzrastu, prema iskazima roditelja, ona „stoji sa strane i posmatra, teško prihvata nove ljude“. Rezervisanost i opreznost u ostvarivanju novih kontakata opažaju i u osnovnoškolskom uzrastu, što potvrđuje i dvanaestogodišnja Nevena kada opisuje sebe: „Malo tvrdoglava, mali namćor, da ne volim baš mnogo da upoznam nove drugove, ali kad ih upoznam, da volim da se družim sa njima“ (2000). Kao devetnaestogodišnjakinja Nevena nanovo potencira individualnost: „[...] kad mi je loše, onda mi je najbolje da sam sama. I, u principu, mislim malo teže ostvarujem kontakt sa ljudima“ (2007). Tek u poslednjem intervjuu pominje socijabilnost kao osobinu, pa tako, kada opisuje kako doživljava sebe, kaže da je: „Vredna, odgovorna ako govorimo o nekom poslu, a, s druge strane, radoznala... Volim da izlazim, da upoznam ljude, da se družim, druželjubiva...“ (2014).

Kosmopolitizam je značajna odlika Neveninog identiteta, znatno više izražen nego vezanost za lokalni i za nacionalni kontekst. On je u njenom subjektivitetu kombinovan s osećanjem

nepripadanja sredini, što se takođe provlači u različitim periodima njene biografije. Nacionalni kontekst doživljava kao suviše homogen, jednoličan.

Sameravanje iskustva s putovanja sa životom u lokalnom kontekstu pojavljuje se u uzrastu od 19 godina kao podsticaj za emigraciju.

Otići ću jednog dana, ako ništa na poslediplomske studije. Volela bi malo da idem da vidim kako se živi drugde. Jer kad putujem i vratim se ovde potpuno mi drugačija slika o svemu. I nekako mi malo izgleda ova Srbija, jadna i bedna i sve to i eto. (2007)

Nakon veoma pozitivnog iskustva kratkotrajnog života u inostranstvu, ona i dalje promišlja želju da emigrira, sameravajući je s načinom života koji vodi.

Ovde u Srbiji je druga neka dimenzija, kol'ko-tol'ko smo ušušskani svi mi koji ovde živimo. Ja pripadam, da kažem, nekoj srednjoj klasi, znači, nije ti ni loše nije ti ni super. I onda uvek možeš da razmišljaš, što bi' se toliko mučio kad već imam, a s druge strane si nezadovoljan jer znaš da bi mogao da imaš mnogo više. I onda si na nekoj klackalici. Tamo nemaš ništa, bacili su te, snađi se, bori se... (2014)

Vrednost slobode, koju u nekom vidu obezbeđuju putovanja i upoznavanja nepoznatog, inkorporirana je u Nevenin doživljaj sebe.

I: *Kad bi nekom trebalo da kažeš ko si ti, šta bi rekla? Ja sam...*
N: *Slobodna! Možda pustolov, nemam pojma... Ja sam putnik.*

Ličnu slobodu kao način ispoljavanja individualnosti Nevena par puta u svojoj biografiji protivstavlja obavezivanju koje podrazumeva emotivna veza. Tako se u toku intervjua kada je imala devetnaest godina pokazuje da ona postavlja značaj individualne slobode iznad emotivnog odnosa. To je predstavljalo problem za održavanje jedine prethodne emotivne veze, koju je doživljavala kao ograničenje slobode.

Mislim, imala sam potrebu da izlazim, da se zezam, sa društvom više malo, onako, kao neku vrstu slobode. A on, naravno, me je malo tu sputavao. (2007)

U tom periodu Nevena nema emocionalnu vezu i ne oseća se kompetentno u relacionom domenu: „Sad nemam, sad sam

u haosu. [...] smatram da sad nisam najpodesnija osoba da voli i da bude voljena“ (2007).

I njeno anticipiranje relacionog domena u budućnosti isključuje sve što bi postavljalo prepreke njenoj slobodi:

Sad sam u fazi da se do dvadeset osme izživljam kako valja sve to, da me ne sputava ništa. Ne volim tako nešto decu sada. Valjda nisam sazrela na tom planu nekom. Ali sve to jednog dana da. (2007)

U periodu poslednjeg intervjua, dvadesetšestogodišnja Nevena je bila u emotivnoj vezi za koju je govorila da je „ne drma“ kao ona koja se odvijala u Americi. Njene refleksije predstavljaju sameravanje svojih osećanja u odnosu na ono što naziva „realna ljubav“ – svesna je da je zaljubljenost u opuštenom kontekstu života u Americi, bez obavezivanja i planova, nešto što je daleko od „realne ljubavi“.

Sad kad gledam, ovo je neka mnogo realnija priča. Ali, eto, emotivno je ipak bila ta Amerika. Iz kojih razloga, ne znam.

U intervjuu kad je Nevenu imala devetnaest godina, majka je za nju govorila da je „pametna, emancipovana mlada žena“ (majka, 2007). Da Nevena sebe vidi kao emancipovanu i da su samostalnost, sloboda i nezavisnost značajan deo njenog rod-nog identiteta, može se prepoznati iz sledećeg izvoda iz posled-njeg intervjua, gde govori o tome zašto ne planira zajedničko stanovanje s tadašnjim partnerom.

On je možda i razmišljao o našem zajedničkom životu, al' ja nisam, jer ja možda još uvek bežim od tih stega. Ja sebe ne vi-dim u toj ozbiljnijoj priči, gde ja u kuhinji kuvam ručak i tako te neke stvari. Mnogo mi je prihvatljivija bila ta opcija života preko leta s drugaricom, ja sam mogla i njega da zovem, ali nisam. [...] Manje-više kuvanje, pranje, peglanje, to nije pro-blem... Nego što sutra, ako odlučim da mi je dosadio samosta-lan život, ne daje mi se više dvesta evra, ja ću da kažem dru-garici, ne mogu više, svaka svojoj kući il' će ona da nađe nekog drugog i to je to. I nema nikakve drame... Ništa nije moranje. A ovo bi verovatno drugačije bilo shvaćeno kad bih ja njemu posle dva meseca rekla: 'Ej, slušaj, meni ovo ipak ne odgovara, odoh ja kući'. (2014)

Detradicionalizacija rodnog identiteta i subjektiviteta pokazuje kontinuitet u Neveninoj biografiji i kroz refleksije na aktuelne i prošle partnerske odnose i emocionalne veze, gde se apostrofira viđenje sebe kao slobodne i nezavisne žene, a implicitno odbacuju tipične odlike femininosti kao što su briga za drugog i posvećenost relacijom domenu – partnerskom odnosu i porodici. Da detradicionalizacija rodnog identiteta kod Nevene ima izvesne granice vidljivo je u njenim refleksijama o idealnom partneru: „Volim da to bude neko ko radi, ko zarađuje. Moja neka vizija je da to bude neko ko je uspešniji od mene, ne puno, ali uspešniji.“ Takvo promišljanje je verovatno odraz porodične psihodinamike i identifikacije, jer je otac i objektivno uspešniji u karijeri i doživljava se kao pružalac materijalne sigurnosti, dok je majka, s kojom je emotivno bliža, manje uspešna u istoj profesiji, a doživljava se kao brižnija.

Detradicionalizacija rodnog identiteta vidi se i kroz Nevenine prospektivne refleksije o budućnosti. Na uzrastu od devetnaest godina, ona je sebe u budućnosti videla kao uspešnu, samostalnu, nezavisnu ženu, koja je više orijentisana ka karijeri i zadovoljenju svojih potreba – materijalnih dobara i putovanja, nego ka zasnivanju porodice, majčinstvu i vođenju domaćinstva.

E sad, sa 30 ću verovatno imati nekog momka, možda i muža, neku sigurno dužu vezu. To znači sa 35, znači, muž prvi ili drugi, videćemo. Radiću u nekoj velikoj firmi, nekoj kompaniji, međunarodnoj, inostranoj, gde se putuje, gde se nešto dinamično dešava. Ne bi' volela da se baš zabavljam ovde u Srbiji. Gde ću biti to je pitanje. Možda bi i moglo muž da mi bude neki tako stranac, pošto ne bi mogao biti Srbin, nikad ne reci nikad. I, da, zaboravila sam decu, verovatno ću imati jedno, dvoje dece. Nadam se do 35 već da imam, da sam obezbedila sebi više nego što sada meni moji roditelji. Da sam svojoj deci obezbedila više nego meni moji roditelji sad. Onako volim novac. To mi je trenutno razmišljanje, kako zaraditi pare. Ali ne pare da bi' ja zaradila novac, nego to više kao sredstvo za ostvarenje nekih drugih ciljeva. Prvenstveno putovanja. To je nešto što bi' ja volela, da mogu, recimo bez razmišljanja da odem na letovanje, zimovanje, negde da putujem kad mi se ide. To prvenstveno. Sebi da priuštim kola bez nekog kredita. Možda i kredit, ali jednostavno, da ne razmišljam o novcu puno. (2007)

Slična anticipacija profesionalnog i emotivnog života pojavljuje se u zamišljanju budućnosti dvadesetšestogodišnje Nevene.

Ne vidim sebe ovde, u Srbiji, definitivno se ne vidim, ne vidim se već duže vreme, mislim da je to osnovni problem. Ovaj... Vidim se negde u inostranstvu, na nekoj finoj menadžerskoj poziciji, ne nešto visoko, ali srazmerno napredovanju u narednih sedam godina, nekoj realnoj putanji... Kol'ko ću tad imati? Pa, dosta. Vidim se bar s jednim detetom i mužem po mogućstvu, i onako, šta znam, neka fina kola, lepa kućica, kuće i tako te neke stvari. (2014)

Kontinuitet u prospektivnim iskazima vidi se u njenom stavljanju većeg fokusa na karijernu putanju i emigraciju, dok porodica ostaje neodređena kao skica. U poslednjem iskazu, slika buduće zamišljene porodice prikazana je kao forma i više kao simbol statusa, dok sadržaji odnosa i osećanja izostaju iz opisa.

Neveninine refleksije o zadovoljstvu životom pokazuju da je njen subjektivitet uravnotežen s onim kako vidi i doživljava sebe, a da impuls za promenom i napretkom, koja jeste deo njenog identiteta, vidi i kao problem, koji joj unosi nemir.

Kad pogledam, meni je u svim aspektima života super. Imam dobar posao, dobre pare, za Srbiju odlične, imam dečka i putujem i sve, ali nekako imam utisak [...] možda sam ja takva osoba [...] ne živim u sadašnjosti nego non-stop nešto ja u budućnosti čekam, onda dođem dotle, onda čekam nešto sledeće. S te strane možda mi fali nekog fokusa. [...] Poslom sam, 'ajde, trenutno zadovoljna, tek sam ga promenila, pa kao, još se uhodavam. I s dečkom, eto, ima svoje prednosti i mane, ali kao generalno, dobro je. Sveopšta ocena neka bude osam od deset. (2014)

Kroz Neveninu ispričanu ličnu istoriju sagledavamo biografiju mlade osobe koja je individualistički orijentisana ka postignuću i samoostvarenju, a u toj orijentaciji je refleksivna, dejstvena i delatna. Takva biografija je delimično rezultat konstantnog roditeljskog podsticanja samostalnosti i poverenja, kao i odnosa razumevanja i podrške koje je dobijala i dobija od roditelja, posebno od majke. U njoj se izrazito vidi značaj porodičnih odnosa za snalažljivost i dejstvenost mlade osobe (Adkins, 2005).

Nevenina dejstvenost nije bila inicirana niti motivisana onim što bi akter spolja, kao što je istraživač, odredio kao „kritični trenutak“, a to je razvod roditelja. Njena dejstvenost i s njom povezana refleksivnost je kontekstualizovana u periode „produženih trenutaka“ u biografiji, tranzicije u obrazovanju i radu (izgradnji karijere), a povezana je i s drugom važnom temom, pokretačem njene biografije – s putovanjima.

Stil života koji su Nevena i njeni roditelji potencirali tokom odrastanja bio je fokusiran na obrazovanje, što je *par excellence* klasni habitus ostvarenja „subjekta srednje klase“ (Walkerdine, Lucey, Melody, 2001). U smislu klasnog određenja njene dejstvenosti i refleksivnosti, ona je „subjekt srednje klase“ što se tiče obrazovanja, a kasnije ostvarenja statusa i napredovanja u karijeri. Nevenina promišljanja i refleksivnost jesu u tom smislu klasno, ali nisu rodno određeni (Farrugia, 2013), jer ona ne prihvata tipičan feminin identitet. Njena normativna opredeljenja, aspiracije i planovi povezani su kako s materijalističkim, kao što su novac i karijera, tako i s postmaterijalističkim težnjama, kao što su putovanja, usavršavanja i uživanja.

Nevenin identitet je dominantno individualistički – ona je više okrenuta ka sebi nego odnosima s drugima, ka napredovanju i sticanju, ali i ka uživanjima. Shodno tome što nije relaciono orijentisana, odnosno ka brizi i razvijanju odnosa, ne prihvata odlike tipične femininosti u okviru rodnog identiteta. Refleksije o idealnom partneru, međutim, ukazuju na to da se nije potpuno emancipovala od rodnih stereotipa, posebno maskulinosti, koji podrazumeva profesionlano i materijalno dominantnog muškarca.

Njena biografija je materijalistički orijentisana ka postignuću i napretku, te otvorenija ka percepciji budućnosti – ona kalkuliše s različitim opcijama u budućem profesionalnom (više) i privatnom (manje) životu, ne napuštajući opredeljenje ka postmaterijalističkim aspektima stila života kao što su putovanja, upoznavanja novog i uživanja. U anticipaciji budućnosti, bračna porodica s decom stoji kao heteronormativ, ali nije značajna za njen identitet.

7. Mirko: „Umem da se snađem.“

Mirko je odrastao u porodici druge generacije radnika, koju čine njegovi roditelji i dve mlađe sestre, a duže vreme su činili i očevi roditelji, s kojima su živeli u njihovom malom dvosobnom stanu u radničkom naselju u Beogradu. Na početku je petočlana porodica spavala u jednoj sobi, a očevi roditelji u drugoj, da bi se kasnije oni povukli u kuću na selu i povremeno dolazili.

U periodu između 1993. i 2000. godine, uporedo s propadanjem ekonomskog sektora društva, dolazi do pauperizacije i prekarizacije radničke klase, uključujući onaj deo koji se ranije smatrao „elitnim“ (*blue collar elite*) – kao što su visokokvalifikovani majstori dotle visokoproduktivne mašinske industrije. Već u prvom intervjuu 1993. godine, Mirkovi roditelji primećuju lošiji životni standard, da bi sedam godina kasnije ukazivali na to da drastičan pad prihoda zahteva odricanje, odnosno smanjenje obima potreba, kao novu socio-ekonomsku stvarnost i strategiju domaćinstva. Kao što opisuje Mirkova majka, prvo se lišavaju prevoza i putovanja.

Auto smo imali, sad ga nemamo, mnogo čega se odričemo, ali opet, ne žalim se. Sve je to skromno, ali takva je situacija. [...] Ne znam kad smo poslednji put išli, izuzev deca što imaju tu priliku da odu na rekreativnu i malo kod bake i deke na selo, i kod moje mame. (2000)

Iako je mašinska industrija tokom devedesetih u nekom pogledu bila zaštićena, zbog forsiranja takozvanih prinudnih

odmora i bez otpuštanja radnika, u iskazima roditelja pojavljuje se osećanje nezadovoljstva zbog rastuće nemaštine i nezvesnosti.

Za mene lično, novac je da se troši, nikad nisam štekovao, jednostavno da imam neki novac koji je zarađen, da sam komotan, za sladoled, čokoladu, bioskop, a ne ono, da idemo u bioskop, pa čekaj, pa ono, nemamo sad tih 200 dinara za karte. Jednostavno, da imamo tih para da živim komotno mesec dana. [...] Ja sam primao platu u Industriji 12. i 28. akontacija, a ne ono nema danas, nema sutra [...]. Jednostavno, neka sigurnost, jer mi bukvalno jurimo, da li skače marka, juri po ulje, ima li mleka. Koja je to sigurnost, koji je to život? (Mirkov otac, 2000)

Druga dominantna socio-ekonomska strategija, koju počinju da primenjuju početkom devedesetih godina, jeste kombinovanje dve vrste rada – formalnog zaposlenja i neformalnog dodatnog rada odraslih članova domaćinstva. Mirkov otac je tokom devedesetih pored manje-više fiktivnog, odnosno često neplaćenog rada u mašinskoj industriji, bio prinuđen da radi dodatne poslove, što je uticalo na njegovo psihofizičko stanje.

Pojedem nešto, popijem kafu i odem na posao. Ja sam premoren psihički, jer radim non-stop. [...] Bukvalno se foliram, pa i ako sam besan, da ne iskalim taj bes ovde, kad dođem ljut sa posla, da se ne derem na decu i ženu. U takvoj sam situaciji da je moja firma propala, pa stečaj, nema para, pa radim u kockarnici, svakakvi dolaze, nervozni, i ja se iznerviram (Mirkov otac, 2000)

Strategija dvostruke zaposlenosti roditelja se nastavlja tokom dve decenije sprovođenja istraživanja: majka je sve vreme do penzionisanja radila kao spremačica u vrtiću i dodatno čisteći kancelarijske prostore i druga domaćinstva, a otac je, pored rada u mašinskoj industriji u stečaju, radio noću kao čuvar u različitim preduzećima.

Radi, uklapa se nekako, uspeo je da uklopi smene i to. Male su plate, i to strašno. Oni su jedan deo kao u stečaju. Jednostavno – koji su bili pred penziju, njih su poslali u penziju. Ljudi su nešto dobili para. E sada, on se nada ako bi se firma skroz

prodala – zato ne želi sâm da daje otkaz – ako bi se prodala firma, da izvuče nešto. Posle, eto, šta bude. Mislim ovako nešto – što se snašao. I možda dođe do neke promene, ali uglavnom tu je. (Mirkova majka, 2007)

Nezadovoljstvo postaje izrazitije, posebno u poređenju s pređašnjim periodom, kada su jedna plata i prekovremeni rad obezbeđivali pristojan standard porodičnom domaćinstvu.

M: Da, i pre 10 godina smo još bolje živeli. A pre 7 godina je isto bilo bolje, živeli smo samo sa njegovom platom, ja onda nisam radila.

T: U ono vreme radio sam u firmi, kad mi je trebalo para, radio sam prekovremeno. Normalno, bilo mi je teško, ali sam uzimao lepe pare. I znao sam svoje radno vreme, dođem kući u 3 sata, slobodan sam i niko ne može da me cima, dođi ovamo, dođi onamo. Svaki vikend bio mi je slobodan, mogao sam sebi da priuštim mnogo bolje i više, više smo trošili. (Mirkovi roditelji, 2000)

Treća dominantna i trajna strategija snalaženja u domaćinstvu je udruživanje resursa i intergeneracijska solidarnost. Pored pomenutog zajedničkog stambenog prostora, Mirkovi baba i deda su pomagali i materijalno – namirnicama i finansijski.

Imaju svoje penzije, nešto se pomogne, neko pile, oni su uglavnom na selu. Kad su tu, udruže se pare, niti se oni izdvajaju, niti mi, niti možemo, nisu to dva odvojena domaćinstva, ispo-mažemo se. (Mirkova majka, 2000)

Mirko je zbog porodične krize i usloznavanja situacije, o čemu će više reći biti kasnije, počeo da radi od svoje šesnaeste godine i da doprinosi budžetu domaćinstva. Majčini i njegovi iskazi tokom intervjua 2007. i 2014. godine svedoče da je njegovo davanje u budžet domaćinstva od pomoćnog – pripomaganja, prešlo u značajan doprinos, paralelno s tim kako se menjao njegov simbolički položaj u porodici, o čemu će kasnije biti više reći.

Baš se trudim da ga ne opterećujem ni sa našim budžetom i sestrama, eto, da dotira. Kad nekad, desi se, mislim, ono, bude situacija da mi njemu pomognemo i on nama i tako. Ali ga u suštini ne opterećujemo. (Mirkova majka, 2007)

Pa, da, mislim ono, dobijem platu ocenim koliko je potrebno za kuću i ovamo privatno, kad treba znači nešto. Onda hiljadu, dve, ništa, deset, pet, kako kad. (Mirko, 2007)

To je sve individualno, nekad se dà više nekad manje. Generalno, ne baš da dam celu, nekad dam dve trećine, nekad jednu trećinu, nekad ako treba nešto da se uradi oko stana ne dam ništa, ali platim te radove. Sad, skoro, kupatilo smo renovirali komplet, pa je to bilo veće ulaganje, tako da sam veći deo ja to izregulisao, malo je tu tata pomogao. Tako da, oni su razumeli da nisam imao odakle da dam i za kuću. (Mirko, 2014)

Strategija intergeneracijske solidarnosti je u skladu s porodičnim habitusom u kome porodica ima posebnu vrednost, dominantnu u odnosu na individualne potrebe i aspiracije njenih članova. Familistička vrednosna orijentacija eksplicitno je izražena u rečima roditeljima da je njima najvažnija „sloga i zdravlje“ (2000), a implicitno se vidi kroz podržavanje tradicionalnih vrednosti i patrijarhalne podele uloga u porodici: dobar otac je u intervjuima iz 1993. određen kao hranilac, a majka kao brižna negovateljica. U istom intervjuu, kada je Mirko bio u predškolskom uzrastu, oba roditelja su podržavala konformističke osobine u vaspitanju deteta prema Konovom testu (Tomanović Mihajlović, 1997). Dok otac vidi Mirka kao „dobro, vaspitano, poslušno, zadovoljno dete“ s kojim ima „drugarski odnos“, dotle majka daje znatno razvijeniji i detaljniji iskaz, pa je dečak opisan kao „netašan, radoznao, pomalo naivan, strašno je poverljiv, veruje u sve i svakome, društven, sa sekama kako-kad: voli ih mada je ponekad ljubomoran, voli on da vodi igru (pogotovo u kući), voli da se mazi, da fantazira, izmišlja“, a pored toga: „slobodan je, zadovoljan za sada, mnoge želje su mu ispunjene“. Oba roditelja već na ovom uzrastu opažaju njegovu sklonost prema košarci, koja je jedna od centralnih tema Mirkove biografije, što ću kasnije detaljnije prikazati i tumačiti.

U intervjuu iz 2000. godine, kada je Mirko imao 14 godina, njegovi roditelji imaju značajno različita očekivanja od njega u budućnosti. Očeva vizija je pragmatična i više materijalistički orijentisana.

Hoće li nešto veliko da završi, ne patim od toga, samo od ove situacije zavisi, mi smo takav mentalitet naroda, država je propala, stavljaju se svoji ljudi, a ne oni koji vrede. Kod mene u

firmi je čovek fizikalac, sa dva fakulteta. A pametniji je od svih nas. Čisto ga teram da ne bio glup, da ima neke informacije, iz istorije, geografije, da bude obavešten. [...] Došlo je takvo vreme, ko je kriv, ja ne znam. Da sad nešto grdimo decu što neće da uče, oni preživljavaju neke stvari, ja nemam uslova da mu pružim nikakvo zadovoljstvo, ako imam uslova da mu kupim patike od 100 maraka, mi nećemo moći u kući da jedemo. Znači, mora da nosi patike od 20 maraka. Mirko nikad ne može da ima biciklu što sam ja imao. Ide i raspust, godišnji odmor, mene su otac i majka vodili i na more i u planinu, gde sam hteo, a ja to ne mogu. Imam tri đaka, svakog moram da obezbedim, ako jedno pustim, drugo pita 'a zašto ja ne idem'. Ne mogu da im kažem da ne mogu da idu na ekskurziju, znači stegni zube, ženo, kuvaj klot pasulj bez mesa, a vas troje 'ajte na ekskurziju. Zašto? Kad jednostavno deca treba da nas vole, da ne kažu danas sutra meni moj otac ništa nije dao. Tako deca razmišljaju. (Mirkov otac, 2000)

Iz ovog iskaza Mirkovog oca jasno je vidljiva njegova frustracija zbog internalizovane slike o sebi kao nedovoljno dobrom roditelju, nastala iz nemogućnosti da ostvari rodni očinski identitet koji podržava, a koji u patrijarhalnoj matrici podrazumeva da se dobar otac realizuje (i voli) kroz uspešno ostvarenu ulogu hranioca porodice. Zato on za svog sina ima pragmatičnu materijalističku viziju budućnosti, koja podrazumeva i amoralni familizam, korišćenje veza i uticaja, podmićivanje („Svaki roditelj će, ako treba, i malo podmititi, sad je tako“), pa i legitimaciju nelegalnih praksi korupcije u obavljanju zanimanja.

Gledaćemo da upiše prostu školu, a da ima najviše para, šta sad da tu nešto pametujemo, foliramo se, lično ja ću to tražiti, zašto bi radio za neke male pare kad može da mazne tamo gde ima para. Zašto da uči ko budala, ko ja što sam učio, mogao sam da završim tu carinsku školu, da budem carinik, neki kurs na carini. Pa dve flaše viskija, pa dva boksa Marlbor... (Mirkov otac, 2000)

Majčina očekivanja od Mirka u budućnosti u svim segmentima se razlikuju od očevih: ona nisu specifična niti kontekstualizovana u anomičnu društvenu stvarnost, već su više izraz podrške njegovim ličnim aspiracijama, kao i odraz vrednosnog opredeljenja ka poštenju i marljivosti.

Ne očekujem nešto posebno, njegove te želje vezane za sport, pa kol'ko budemo mogli da ga podstičemo i da mu zadovoljimo, trudićemo se. Očekujemo da bude neki prosečan, pošten čovek, da se ne uhvati nekog društva, da mu ne bude u prvom planu samo novac, a da nije bitno odakle taj novac, nego čisto da svojom pameću i radom dođe do nekog novca, do zarade i do posla. Videćemo, ja se iskreno nadam da će nešto postići i da će biti nešto od njega. (Mirkova majka, 2000)

Analiza intervjua s roditeljima od Mirkovog predškolskog uzrasta do kasne adolescencije, kao i tri intervjua s njim, pokazala je da se izdvajaju dve centralne teme oko kojih se fokusira njegova biografija: jedna je košarka, a druga odnos prema porodici. Te dve preokupacije, koje se u kasnijim fazama međusobno prepliću, oblikuju različite segmente njegove biografije: dejstvenost, refleksivnost, aspiracije, identitet i subjektivitet.

Afinitet i talenat za košarku Mirko je ispoljio još kao predškolac, prema opažanjima njegovih roditelja, a sâm sa 14 godina opisuje kako je počeo da trenira u ranom uzrastu.

Pored škole, treniram košarku. Ja sam sam odlučio, video sam da je to dobar sport, gledao sam ga preko TV, imao sam tad 7-8 godina. I počeo sam da treniram sa 9 godina, u klubu, prvo sam bio petlić, sad sam u pionirima. [Voleo bih] da budem košarkaš, šanse su mi dobre. Nije potrebno toliko talenta, kol'ko volje i čežnje za tim sportom koji voliš. Imam preduslove za to. Mogla bi da me spreči neka veća povreda ruke ili noge. (2000)

Tokom celog istraživanog perioda, Mirko je imao stalnu podršku roditelja za svoj afinitet i aspiracije, a sâm je kontinuirano naglašavao veliki značaj koji za njega ima košarka.

Zadovoljni smo, jer je to njegova želja, sâm je počeo, kao mali je pitao koju školu da završi da bude košarkaš. (Mirkova majka, 2000)

Sve sam dao košarci. Košarku volim više od svega i baviću se, lupam, i kad budem imao 60 godina. (Mirko, 2007)

Tokom vremena se kao značajan faktor koji utiče na oblikovanje njegove socijalne biografije, delom iniciran turbulentnom porodičnom dinamikom, pojavljuju porodični odnosi, preciznije briga za porodicu. Porodična kriza nastaje nakon

drugog talasa istraživanja, mada se njeni nagoveštaji primećuju u intervjuu iz 2000. godine, naročito u iskazima roditelja u kojima govore o očevom udaljavanju od porodice.

Izgubio sam osećaj za lepe stvari. Ne znam više šta da razgovaram sa decom. Jednostavno, nisam u toku. Bilo bi drugačije da sam sa njima svaki dan, onda bi' znao o čemu pričaju. Sa njom [majkom] provode više vremena i sa njom razgovaraju. Kada se probudim, oni su ili u školi ili su izašli napolje. Ponekad ne vidim dete po nekoliko dana. (Mirkov otac, 2000)

Iako majka primećuje očevu udaljavanje, ona ga u tom periodu racionalizuje, podržavajući time sliku stabilne patrijarhalne porodice u kojoj otac ima važnu ulogu u socijalizaciji sina.

Neki malo veći jaz, nije to ni jaz, nije to baš kao drug sa drugom, s ocem se ozbiljnije ponaša, dok sa mnom zna i da se našali, ispriča neku glupost, dok je sa tatom odmereniji. Tata nije za neku strogoću i ne stigne ni da izigrava, za mene je to sasvim neki normalan i prirodan odnos. Vremenom će oni imati više priče i više zajedničkog vremena samo njih dvojica, dok je bio manji više vremena je bio sa mnom, uz mene i više se meni poveravao, sad postoje neke teme u koje sa on više s ocem upušta. Zasad je sve odgovarajuće i zadovoljavajuće. (Mirkova majka, 2000)

U toku narednog intervjua s majkom saznala sam da je Mirkova porodica prošla kroz višegodišnju krizu počevši od 2002. godine – otac ih je napustio, otišao da živi s drugom ženom, ostavio ih bez novca i podneo zahtev za razvod. Majka je bila veoma potresena dok je opisivala težak period kroz koji su prošli, ali nije pokušavala da sakrije ništa u vezi s događajima koji su izazvali krizu porodice (Tomanović, 2010).

Pa, dosta velike promene, ali, dobro, to je sad došlo na svoje. Deca su tu malo više podlegla da kažem. Pa, tako, od 2000, 2002. do pre dve godine. Tako neki period od 5 godina. Tako da ovaj sad je dobro, malo pomoć familije malo stručne pomoći, najviše ja. [...] Jeste, on je podneo za razvod braka, međutim, to je bilo... Eto, uspeli smo da stopiramo. Najviše taj prijatelj nam je pomogao jedan koji je, eto, stvarno učinio. [...] Pa i ubedio i razgovarao sa njim, i što je malo bilo i drugoj strani i priprećeno i tako mislim. To je tako nešto bilo banalno,

a na kraju je ispalo ozbiljno. [...] Mnoga deca baš tako iz tih kritičnih problema i situacija ostanu na ulici, postanu problem. To sam, eto, mislim ja, mislim da sam ja najzaslužnija. Može neko drugi da misli da je on. Ipak sam se trudila da ih držim na okupu da ostanu zdravi i normalni i tako. (Mirkova majka, 2000)

Majka je opisala kako je turbulentna porodična situacija uticala na to da Mirkove sestre značajno popuste u školi, a on je prešao na vanredno završavanje srednje škole, jer je odlučio da se zaposli. Nakon toga su se odnosi naizgled normalizovali, ali je utisak nakon trećeg intervjua da je ostala distanca između roditelja, a Mirko je postao zatvoreniji u odnosu na njih. Majka otkriva da nije znala njegove planove, da je učio vožnju i polagao vozački ispit, da ne zna kada će završiti srednju školu.

Pravo da Vam kažem, jako malo priča. Ali kad nešto uradi onda tek. Eto, i vožnju je sad maltene. Mi nismo ni znali. Kažem Vam, jako malo priča, kaže mi da ne brinem. Ja sam isto, baš mi je teško. Reko je da ne brinem. Da to je njegova briga da će on to završiti. Tako da ga... (Mirkova majka, 2007)

U toku tog intervjua, dvadesetjednogodišnji Mirko nije bio spreman da govori o porodičnim odnosima u prethodnom kriznom periodu. Potvrdio je majčino opažanje da s porodicom ne deli šta mu se dešava u životu i koji su mu planovi, kao i strategiju da im saopšti tek kada je nešto ostvario, na primer da je završio srednju školu, kao iznenađenje „iako su svi digli ruke“.

Znam da bi zaista bili sretni da ja to završim, samo sam se izleteo, bio je drug, tata je to čuo i iznenadio se prijatno... Mama ne zna – ne bez razloga. U julu je njen rođendan, pa ostavim da, pošto je ona digla ruke. Kao, mnogo puta mi je govorila: 'Završi tu srednju školu nije teško, malo se uozbilji', pošto sam dosta neozbiljan. (Mirko, 2007)

Košarka, koji je centralna preokupacija u Mirkovoj biografiji od predškolskog uzrasta, određivala je i njegov odnos prema obrazovanju, a nakon kritičnog trenutka morao je da uključi i rad i zaposlenje u kombinaciju promišljanja, dejstvenosti, aspiracija i planova. Nasuprot očevim vizijama o „lakoj školi“, Mirko je upravo zbog treniranja i buduće sportske karijere

izabrao da upiše sportsku gimnaziju. Redovno je pohađao prve dve godine, ali je u 16. godini, usled porodične krize, odlučio da pređe na vanredno školovanje i počne da radi. Kao što smo videli, u 21. godini je završio srednju školu, a njegove refleksije o daljem školovanju otkrivaju koliko mu je teško da pomiri ono što je aspiracija – sport, te ono što je nužnost – rad.

Pa, ne znam, razmišljao sam, iskreno, možda nešto upišem. Ali možda. Kao što činjenice govore, teško sam završio i ovo, ne što sam glup, nego što ništa od obaveza nisam uspevao. [...] Opet, nije samo to izgovor, sve se može kad se hoće, nekako baš me možda i ne privlači. Opet bi' voleo da završim nešto, ali opet ne znam kako da Vam objasnim, trenutno me interesuje košarka. Možda kasnije shvatim da može da se desi, ne daj bože, povreda neka i moram da ostavim košarku i onda moram da se opredelim svom zanimanju, nekoj profesiji koju sam završio. (Mirko, 2007)

O teškoćama „kormilarenja“ između rada, školovanja i aktivnog treniranja, kao i ograničenjima koja su prepreka za razvoj profesionalne sportske karijere, govorila je i Mirkova majka kada je imao 21 godinu.

On je upisao gimnaziju sportsku, a, kažem, još nije završio to nešto vanredno, i tako i u poslu je sad. Prestao je da igra aktivno košarku. Tako iz razloga što se zaposlio i mislim što ne može bukvalno na sve strane. Ali, kad bi bila neka šansa negde, bilo bi to. Za njega bi to bilo najbolje. I onda ovaj mali drugar u Zvezdi što igra. Oni se zaista družu, on mu nije uzor, ali stimulacija i podrška da će i on jednog dana negde zaigrati, ali svuda su finansije u pitanju, tako da ne znam koliko ćemo uspeti. [...] I trebaju veze i vezice. Pa, da li je to svuda, da li je normalno ne znam. Ali sad ako uspe negde – uspe, ako ne – biće mu to neostvoreni san. Neka gradi karijeru nekako drugačije, ne znam ni ja. (Mirkova majka, 2007)

Analiza narativa u različitim fazama njegove biografije pokazuje da Mirko u svojim promišljanjima konstantno doživljava košarku kao profesionalno opredeljenje, a rad za novac kao nužnost.

I: *Pa, koji bi posao radio ovako za platu i to od ta dva?*

M: *Pa, košarku definitivno.*

I: *A kakve su ti šanse da od toga živiš?*

M: *Pa, velike su šanse, samo treba da se pruži sve više i više truda. Neki put ne odem na trening, ostanem na poslu. Ali, ovaj, može da se živi od košarke, samo da si uporan i istrajan.* (2007)

Zaposlenje, kao rezultat nužnosti, uvek je u svojim promišljanjima sameravao s mogućnostima koji posao daje da se uz njega intenzivno trenira. Prvi posao gde je radio kao radnik i vozač u privatnoj firmi svog rođaka, pružao mu je dosta mogućnosti da kombinuje rad i treniranje, što je posebno uzimao u obzir kada je donosio odluku da ga promeni.

Imao sam njihovo razumevanje, pa sam i ja dao svoje razumevanje da, eto, ostanem što duže, iako možda neko nezadovoljstvo, ne firmom, nego opisom posla, nije se kod mene ispunjavalo na neki lep način nego na negativan, tako da sam u tom nekom kompromisu ostao toliko koliko sam ostao. Pauzu sam iskoristio da se lepo odmorim, malo i razmislim, i da se vratim fizičkim aktivnostima dok nisam odlučio da se zaposlim kod zeta, on se bavi voćem, veleprodajom, tako da sam sad trenutno kod njih. I lepo mi je. Isto se mnogo radi, ali lepo se plaća. (2014)

Analize intervjua pokazuju da Mirko nema sumnju u vlastite potencijale kao igrača, ali je realistično svestan strukturalnih ograničenja koja mu stoje na putu u oblikovanju profesionalne karijere sportiste – to što mora da radi i ne može u potpunosti da se posveti treniranju i utakmicama, te što nema dovoljno kontakata i materijalnih mogućnosti za napredovanje u bolje klubove. I pored toga, Mirko ne odustaje od svojih aspiracija u vezi s košarkom.

I: *A što se posla tiče, ti bi prestao da radiš i nameravaš da se posvetiš košarci?*

M: *Znači, da kažem u ovoj godini, eventualno sledeće ću znati na čemu sam – ili ću se baviti košarkom ili ne. Ako želim da se bavim košarkom, onda ću morati da prestanem da radim i da se baš posvetim tome. I onda ću znati šta će biti.* (2007)

Iako je u ovom iskazu svoje planove ograničio na naredne dve godine, Mirko nije prestao da radi, pa slična promišljanja,

aspiracije i planove iznosi i u posljednjem intervjuu, sprovedenom sedam godina kasnije.

Trenutno je u pitanju druga liga. Sad ima nešto u planu, neka ponudica, videćemo. Neki ljudi su voljni da mi pomognu. To su poznanici mojih prijatelja. Poznaju i mene slabije, ali znaju moju situaciju i, 'ajde, što da ne, mogli bismo da probamo, da vidimo šta možemo, koliko možemo. [...] Da odem napo- lje, neka proba će biti u svakom slučaju, pa ako se pokažem... (2014)

Pored ove trajne aspiracije, te planova i dejstvenosti u vezi s njom, Mirko na uporednom planu razvija strategije koje bi bile alternativa ukoliko ne uspe da ostvari profesionalnu sport- sku karijeru. Jedna od strategija podrazumeva ulaganje u fa- kultetsko obrazovanje, manje zbog samog znanja, a više zbog anticipirane veće sigurnosti egzistencije.

Završio sam srednju, upisao fakultet, ali sam tu stao, i još uvek stojim, ali ne baš zbog drugih planova nego zbog porodičnih obaveza, oko porodice, sestara, svojih nekih obaveza, tu sam malo stagnirao, tako da sam se više fokusirao na treninge, sport i na posao.

I: Ne odustaješ od toga da završiš fakultet?

M: Ne odustajem. Sad, da l' će biti za dve-tri, il' će biti za pet- šest... Iako bih želeo sebi da zacrtam neki cilj, i možda postoji negde kod mene u podsvesti, nije realno u ovom trenutku da bilo šta očekujem od toga. [...] Okej, u tako nekoj zemlji živi- mo da bez neke preporuke dobre svojih prijatelja ne može da se nađe neki posao, govorim konkretno o privatnom sektoru, o državnom neću ni da pričam, to je tek posebna priča, pre- poruka i veza. Tako da bi fakultet sigurno doneo mnogo toga, lakši posao, verovatno neki kancelarijski. Znači, odvojen si od fizičkog rada, lakši posao, verovatno i bolja zarada, fiksno neko radno vreme, mogućnost da se usavršavaš i napreduješ, kako sa znanjem tako i sa pozicijama, edukacijom nekom da širiš svoje znanje, možda u smislu jezika i opšteg znanja oko tog posla. [...] Nisam mogao da budem sto posto posvećen, a, opet, hteo sam da studiram da bi mi bilo lakše u egzistenciji, poslu i tako dalje, i tako dalje. Ali, eto, nadam se da ću za tri-četri godine završiti. (2014)

Drugi pomoćni plan podrazumeva prelazak s rada za drugog na rad za sebe, odnosno preduzetništvo, ali to još ostaje na nivou želja.

U principu, neke velike planove nemam. Sad sam zadovoljan tim poslom koji radim i kako sam plaćen i ljudima oko sebe, celom tom situacijom. Imam neke svoje ideje i planove, da bih voleo, znači, nešto svoje sutra da otvorim. Sad, videćemo da l' će to biti neko voće, da l' veleprodaja, maloprodaja ili neki fast-fud, videćemo. Imam neke svoje planove koje bih želeo da realizujem. Da li će do njih doći, i kako će doći, videćemo, ne znam da preciziram. (2014)

U Mirkovim refleksijama o budućnosti vidljiva je razlika između različitih kategorija u kojima se ona anticipira (Devadson, 2008; Nilsen, 1999). Jedan deo njegovih narativa je na nivou apstraktnih razmišljanja i vaganja *push and pull* faktora povezanih s promišljanjem emigracije.

To se nikad ne zna. Možda i neću biti ovde. Nekako mi se ovde čini da taj sistem se stvara za neki uspeh i da jednostavno se ne ceni koliko si ti vredan, kreativan, ne mogu da kažem pametan, ali snalažljiv. Mislim da se u zemljama Zapadne Evrope ceni taj neki rad, snalažljivost. Ali, voleo bih da ostanem ovde, patriota sam, volim Srbiju, volim ovaj grad, Beograd, tu sam rođen, tu mi je sve, i roditelji i rodbina, i prijatelji, sve... Da, jesam, kažem, razmišljao sam da bih sebi pod znacima navoda mogao da priuštim više, da odvojim svoje vreme, tri-četiri godine, da odem u inostranstvo, i zbog edukacije i zbog jezika i zbog posla, mislim da bih mogao da odvojim jedno tri-četiri godine života, ako je to luksuz, onda i luksuz sebi da priuštim. [...] Pa, veliki bi broj u procentima bio da bih se sigurno vratio. Ciljevi uvek postoje, ali su uvek sa strane, u pozadini, dok se ne realizuje neki kapital gde bi ti mogao to da realizuješ. Ali, uglavnom ideje i neka vizija postoje. [...] Pa, kažem Vam, voleo bih da ovde zarađujem taj kapital. Ali ako se neke kockice spoje možda budem preko, a možda budem ovde ceo život. (2014)

Pored ovih maglovitih razmišljanja koja se mogu nazvati „snovima“, u Mirkovim anticipacijama budućnosti prepoznaju se želje ili „nadanja“ – kakav je još uvek poslovni plan, potom završetak obrazovanja, kao i aspiracije ka profesionalnoj sportskoj

karijeri, što su nejasni ciljevi, ali ipak povezani s njegovom sadašnjom situacijom (Nilsen, 1999). Pojavljuju se potom i ciljevi kontekstualizovani u mestu i vremenu (Ibid.), koji se mogu tumačiti kao zasnovani precizni planovi (Devadason, 2008). Jedan od takvih planova se odnosi na stanovanje, odnosno stambeno osamostaljevanje.

Ne bih voleo da žirim kao podstanar. Radim sve na tome da obezbedim svoj krov nad glavom, makar to bilo trideset kvadrata... Pa, u principu, dosta sam ja... Imam neku svoju ušteđevinu, i uz neku pozajmicu ili kredit, i ako prodam auto koji trenutno vozim, mogao bih da kupim neku garsonjericu negde u širem delu grada. Tako da, bez neke pomoći sa strane ili kredita, danas je teško kupiti sebi... Ne bih voleo u zajednici. Ja bih više voleo da budemo sami... Da, mislim, ja na tome radim. Ja ću sigurno to realizovati u nekom trenutku, to je sto posto. Da li će to da bude neka pozajmica od drugara, ili od moje uštedevine, ili sve to zajedno, ili neki kredit, u svakom slučaju, to će, siguran sam, siguran sam, biti na kraju, što kažu, moje. (2014)

Najnoviji planovi za odseljenje od roditelja drugačiji su od ranijih, kada je Mirko zamišljao da će se život njegove nove porodice odvijati u zajedničkom domaćinstvu s njegovim roditeljima, jer, kako je govorio 2007. godine: „Jednostavno, kad pogledate, živeti u nekom iznajmljenom stanu, a ne provoditi vreme tamo je besmisleno. Bolje je živeti sa roditeljima, pa provoditi vreme sa njima.“ Nova perspektiva je verovatno inicirana njegovim uzrastom – poznim dvadesetim godinama, ali i iskustvom tada aktuelne stabilne emotivne veze. S druge strane, Mirko nije sklon da naročito promišlja svoj emotivni život, govoreći da ne bi izdvojio neko emotivno iskustvo kao posebno, jer: „Sve je to nekako ostalo u glavi, u podsvesti, i datum upoznavanja, kad je veza započela, neki periodi u bilo kojoj od te tri veze. Tako da sve to ostaje u glavi ceo život.“ Dok izražava zadovoljstvo, on i svoju aktuelnu emotivnu vezu opisuje prilično racionalno.

Ali, ova je nekako devojka, baš ono što meni i treba i odgovara. Prvenstveno, ona je iz normalne porodice. Stvarno je lepo vaspitana, skromna, puna razumevanja, podrške. Tako da kažem, malo traži, a dosta pruža. Razume sve moje potrebe, da,

ne znam, puno radim, da nemam vremena da je vidim, ili ako se vidimo da sam ja možda umoran. Vredna je... (2014)

Normativ normalne ili „zdrave“ porodice, koji se povremeno javlja u Mirkovim narativima, predstavlja odraz porodičnog habitusa zasnovanog na familističkim i kolektivističkim vrednostima. Sledstveno, sebe u budućnosti vidi „kao ostvarenog čoveka, da sam u jednoj zdravoj porodici kakva je bila moja“ (podvukla S. T.).¹⁷ Za ono što mu je u životu najvažnije kaže: „Porodica, trenutno sad moja, s kojom živim. Sutra neka moja buduća koju ću imati. Bez dobre i zdrave porodice ništa se ne može“ (2014).

Porodični odnosi su jedna od centralnih tema Mirko-ve biografije, činilac koji od adolescencije usmerava njegovu dejstvenost, aspiracije i promišljanja sadašnjosti i budućnosti, kao i identitet i subjektivitet. Kao što sam napomenula, kada je imao 21 godinu, u intervjuu nakon perioda porodične krize, nije bio spreman da opširnije govori o odnosima s roditeljima i sestrama. Delovao je povučeno i rezervisano, a i majka je govorila da nerado govori o onome što radi za sebe i za porodicu, kao i o svojim planovima. To se promenilo tokom sedam godina, pa je postao sigurniji i samopouzdaniji, te je u poslednjem intervjuu otvoreno iznosio svoje refleksije na sve teme. Tako odnos s roditeljima opisuje kao „super“ i „sujan“, jer:

Nemam ja problem ni sa jednim od njih dvoje. [...] Imam i jedno i drugo tu iza mene, koji me dosta toga i razumeju i podržavaju i žele da pomognu koliko god je to u njihovoj moći. I kad ne mogu, znam da im je teško što ne mogu da mi pomognu. Nijednu moju odluku nisu osudili niti su nešto negativno rekli, nego su samo možda kroz iste ili slične situacije prošli, pa su me savetovali da ne radim to tako. (2014)

U poslednjem intervjuu je prvi put govorio, i to elaborirano, o odnosu s mlađim sestrama, opisujući ga kao posebnu povezanost, podršku i brižnost.

17 Možemo da razmišljamo o tome da li je Mirkova upotreba prošlog vremena na ovom mestu lapsus, nostalgični govor kojim se otkriva da je idealna porodica ona kakva je bila njegova roditeljska pre porodične krize, ili je namerno izgovoreno, ili je samo upotreba prošlog vremena u govoru o budućnosti.

Pa, to je nešto više od drugara, od drugova i drugarica, od brata i sestre, nešto stvarno što... Mislim da smo mnogo tu jedno za drugo. I uvek smo i podrška i pomoć. [...] Iz komentara se čuje taj glas, da brinu i da im nije svejedno, i voleo bih da to nestane, ali to je nemoguće. (2014)

Mirko nikada nije kritikovao oca, uprkos tome što je svestan njegove uloge u porodičnoj krizi, što se vidi iz iskaza u kome, opisujući kako uplaćuje životno osiguranje i za sebe i za majku, kaže:

[...] uzeo sam malo, baš zato da bih kad to prođe nekako njoj ostavio taj novac i, koliko bude mogla, da uživa u njemu. Život je nije mazio i pazio, pa, eto, da joj se malo poboljšaju uspomene i da uživa malo sa tim novcem... (2014)

Mada nikada nije otvoreno doveo u pitanje očevu poziciju, jer jaka patrijarhalna matrica radi iz pozadine habitusa i identiteta, Mirko je, nakon što se otac pokazao nepouzdanim, preuzeo ulogu muške glave koja se brine o materijalnom obezbeđenju porodice. Iako se na planu dejstvenosti i delanja ova promena rodnog identiteta ka ulozu opsrkrbljivača porodice desila još pre njegove 20. godine, kada je napustio školovanje i počeo da radi da bi finansijski pomagao, nije je eksplicirao do poslednjeg intervjua.

Zbog svega toga što se oko mene dešava, oko porodice i finansijske situacije, da kažem životne egzistencije i svoje i moje porodice, sestre, tako da, ne znam zašto, ali preuzeo sam na sebe da je, ono, možda ja tu budem malo oštećen, u smislu da već nisam završio fakultet a trebao sam, po tu cenu da, eto, na kraju ostanem bez tog završenog fakulteta, da bi moja porodica koliko-toliko bolje i lepše živela. (2014)

Prihvatanje maskulinog identiteta zasnovanog na etici obezbeđivanja i osećanju odgovornosti, te požrtvovanost za porodicu predstavljaju osnov i njegovog subjektiviteta – zadovoljstva sobom, uprkos tome što je, kao što vidimo u prethodnom iskazu, svestan da je morao da žrtvuje svoje obrazovne, a sigurno i profesionalne ambicije u sportu.

Ja mislim da je čovek u nekoj situaciji nezasićen, da uvek mu je, šta god, malo. Tako i meni, uvek ima nešto što bih hteo da

priuštim, prvenstveno drugima, sestri, majci, drugoj sestri, deci njenoj. To mi je stvarno... Kad ih vidim, kad mi potrče u zagrljaj: 'Ujka, ujka', posle ne možeš da ne dođeš a da nešto im ne kupiš, makar sitnicu od sto-dvesta dinara. Tako da generalno jesam zadovoljan trenutno svojim životom, prvenstveno što sam ono, hvala bogu, i živ i zdrav... (2014)

Dejstvenost koju je iskazao kroz izbore i odluke u različitim oblastima svog života čini da sebe doživljava kao radnu i uspešnu osobu i da bude zadovoljan sobom.

Zadovoljan sam svojim životom. Znači, samo mogu još više, manje ne mogu. (2007)

Ja generalno nikad ne osećam krizu. Zato što umem da se snađem i da zaradim za sebe. Osetio sam više možda time što me neko drugi povuče da mu pomognem, pa onda osetim i shvatim da nije toliko sjajno i bajno. Ali, za sebe nikad nisam brinuo, niti ću. (2014)

Požrtvovanost kroz brigu o drugom kao deo Mirkovog maskulinog identiteta izražena je i kroz muška prijateljstva, koja su se pokazivala kao značajan aspekt njegove biografije tokom celog istraživanja – i u detinjstvu i u kasnijoj adolescenciji.

Znači, dao bi' sve za prijatelje. Niti gore niti dole. Sve bi' učinio za prijatelje, bukvalno sve. Jer prijatelji su tu kad ostali nisu, kad ostali ne mogu i kad ostali neće. (2007)

Odnosi, prvenstveno porodični, a potom i prijateljski, izvor su njegovog osećanja zadovoljstva:

Zadovoljan sam, ne mogu da kažem jako zadovoljan, ali zadovoljan sam. Imam zdravu porodicu koja je uvek tu uz mene, otac, majka, sestre, prijatelji. Ne želim sebe da poredim s drugima, ali ima i lošijih situacija od moje, ima i boljih, ali stvarno se nikad nisam obazirao na tuđ život, niti sam gledao u tuđe dvorište. (2014)

Čini se da potiskivanje individualnih aspiracija u drugi plan, posebno onih vezanih za sportsku karijeru, ne dovodi do konflikta između identiteta i subjektiviteta, već briga o drugome postaje supstitut i osnov njegovog identiteta i subjektiviteta. Shodno tome, ne gradi identitet preko statusa:

Još uvek nemam neko zvanje koje bih mogao da kažem ako je to bitno, meni recimo nije, da l' je neko završio neki fakultet ili nije, ne delim ljude na to. [...] Ne delim ljude po obrazovanju, tako da nikad ne bih isticao svoju profesiju, ja sam ekonomista, ja sam pravnik, ja sam košarkaš, ne, ja sam [ime i prezime], drago mi je da smo se upoznali. Ako bi me neko pitao čime se bavim, rekao bih čime se bavim. (2014)

Sebe opisuje kao dobru osobu, koja mnogo veruje ljudima „možda i previše“, takođe nekonfliktnu, koja svoja razočaranja čuva za sebe.

Mogu dosta toga da razumem, i da istrpim, i da prećutim, ali imam neku svoju granicu pucanja, ali nikad je nisam iskazao ni pokazao. Čak i ako puknem, pobegnem u stranu, sâm to izbacim, nekako na treningu ili ne znam ni ja na koji način. I ako sam negde nekad imao nešto protiv nekoga od svojih bližnjih ili prijatelja, samo kažem da to nije u redu ili nešto slično, nikad nisam pukao na tako nekoga. Generalno nisam u životu imao takvih situacija da mi se sve skupi, ali je bilo tih, eto, situacija gde sam se uvredio time što ljudi nisu ljudi nekad. (2014)

Mirko je mladi muškarac koji kontinuirano ispoljava dejstvenost kontekstualizovanu u različite periode njegove biografije. Može se reći da je odluka da trenira košarku bila prva koju je samostalno doneo, o čemu svedoče njegova sećanja na period kasnog detinjstva i na to kako se opredelio za taj sport. Sledeća važna odluka u kojoj je ispoljio dejstvenost i refleksivnost vezana je za „produženi trenutak“ obrazovnog prelaza u srednju školu, kada je odabrao sportsku gimnaziju kao najadekvatniju za svoje aspiracije u sportu. Naredna faza njegove biografije proizvela je dejstvenost vezanu za porodičnu krizu. Period u kome se odvijala porodična kriza ne može se odrediti kao samo jedan događaj – „kritični trenutak“, već pre kao dezintegrativni proces u porodici, koji čini „produženi trenutak“ Mirkove biografije. On je tada ispoljio dejstvenost i realizovao se kroz izbore i delanje – napuštanje škole i zapošljavanje. Dejstvenost i delanje je sigurno pratila refleksivnost, ali Mirko nije bio spreman da rekonstruiše svoj doživljaj u intervjuu koji je obavljen nakon tog perioda. U poslednjem intervjuu, u uzrastu od 28 godina, Mirko elaborirano rekonstruiše sedmogodišnji

period u kome je promišljao i delao u domenu obrazovanja – upisivanje studija, studiranje, kao i razmišljanja o nastavku studija, i u domenu rada i zaposlenja – promena posla, kao i planovi za dalji rad. Dejstvenost i refleksivnost u odnosu na njegovu životnu aspiraciju – košarku, prisutne su na nivou donošenja odluka u vezi sa zapošljavanjem, školovanjem, percepcijom budućnosti tokom većeg dela biografije, počevši od adolescencije.

Kada tumačimo Mirkovu biografiju kao refleksivno upravljanje životom, vidimo isprepletanost i međudejstvo različitih elemenata: struktura, dejstvenosti, refleksivnosti, identiteta i subjektiviteta. Mirkova dejstvenost je uklopljena u različite strukturalne kontekste njegove biografije. Strukturna ograničenja u vidu nedostatnih resursa – ekonomskog i socijalnog kapitala, pojavljuju se u Mirkovoj biografiji kao pokretač za dejstvenost, za stalno promišljanje i pravljenje izbora. Na taj način se razvija individualizovana biografija gde je mnoštvo izbora rezultat nedostatka resursa (Woodman, 2009). Mirkova biografija se oblikuje kroz refleksivno upravljanje životom nalik „kormilarenju“ (Du Bois Reymond, 2009) između različitih opcija da bi se pomirile aspiracije ka košarci, radu i obrazovanju. Obrazovanje je aspiracija kojom se anticipira sticanje ekonomskog kapitala, odnosno boljeg položaja i sigurnosti egzistencije, pre nego simboličkog i kulturnog kapitala.

Uticao mikrostruktura – habitusa, može se pratiti preko usvajanja porodičnih vrednosti – superiornosti porodice kao entiteta u odnosu na njene članove i značaja požrtvovanosti za porodicu, što diskurzivno i kroz delanje posebno potencira Mirkova majka. Pored toga, iz analiza narativa iz Mirkovih intervju na različitim uzrastima, jasno je da je on usvojio majčinu vaspitnu filozofiju, te da zasniva životna opredeljenja na vrednostima poštenja, radinosti i solidarnosti s onima koji imaju manje. To nas upućuje na značaj psiholoških i afektivnih resursa (Adkins, 2005) za dejstvenost i za biografiju mlade osobe.

Pored tih vrednosti, Mirko je i etiku brige inkorporirao u svoju dejstvenost i identitet. Zbog takve internalizacije, dejstvenost koja nije realizovana kroz profesionalnu karijeru sportiste ne izaziva osećanje frustriranosti (Adams, 2006), već se kompenzuje ulogom hranioca – opskrbljivača porodice, koja ima

veliki simbolički značaj. Mirkova reflektivnost – o čemu promišlja, kako stvara aspiracije i planove, predstavlja „subjektivni odgovor na lokalne strukturalne uslove“ (Farrugia, 2013) klasno određene nedostatkom materijalnih i socijalnih resursa, ali i habitusom tradicionalne radničke porodice.

Biografizacija dejstvenosti, njeno povezivanje i davanje značenja u odnosu na njegov identitet i subjektivitet u različitim fazama životnog toka, pokazuje da Mirkova biografija jeste izrazito individualizovana, ali nije individualistička. U njoj je individualno utopljeno u kolektivitet, u porodični kontekst, a relacioni domen ima veći značaj od individualnog postignuća. U dinamici formiranja Mirkovog identiteta i subjektiviteta prepoznaje se međudejstvo klase – preko habitusa tradicionalne porodice, roda, u smislu izražene maskuliniteti u relacionom domenu, i porodičnih odnosa i dinamike (Bjerrum Nielsen, 2017).

8. Bojan – „Biti isti, biti poseban, biti slobodan, biti samo svoj!“

Bojanovu porodicu pored njega čine roditelji i osam godina stariji brat. Porodica od zasnivanja samostalno živi u nasleđenom stanu u vlasništvu u centru grada. Stan je pretesan za potrebe četvoročlane porodice, dnevna soba je kombinovana sa spavaćom, a često se u njoj i radi, dok sinovi dele neveliku sobu. Roditelji su zakupljivali, a potom i otkupili omanji poslovni prostor u susedstvu u kome su radnja i radni prostor (za crtanje).

Oba roditelja su Beograđani: otac je s više kulturnog kapitala – njegovi roditelji su završili više škole a on poslediplomske studije – od majke, čiji su roditelji imali radnička zanimanja, a koja je završila srednju stručnu školu. Iako su svi u porodici opredeljeni za istu oblast – primenjenu umetnost, postoji asimetrija u rodnim ulogama u profesionalnom domenu – otac i stariji sin, a kasnije i Bojan, opredelili su se za izgrađivanje karijere, dok je majka preuzela da vodi mali porodični posao, koji je značajan i stalni izvor prihoda porodice.

Ekonomski kapital porodice potiče od kombinacije plata iz državnog sektora obrazovanja – otac, pa potom i oba sina, od malog privatnog posla – uslužne delatnosti, koji vodi majka, i stalnih honorarnih poslova, kojima se bave otac i oba sina. Svoj

standard su opisivali kao solidan, osim početkom devedesetih, kada su se žalili na njegov pad. Nedostaje im, međutim, „nagodgradnja“ – putovanja u inostranstvo i stručna usavršavanja.

Putovanja, to nam najviše nedostaje, pre smo živeli punim plućima, nije nam cilj da se preko dana dobro najedemo i da to ispuni neki naš život. Voleli smo i skijanje i more, a sada moramo da biramo. Odričemo se života i ovo što sada živimo po meni nije život. (Bojanova majka, 2000)

Vrhunac nezadovoljstva zbog neispunjenog željenog kvaliteta života iskazao se, kao i u drugim porodicama, u proleće 2000. godine, dok su još trajale međunarodne sankcije prema Srbiji, a Bojanova majka ga prepoznaje kao uzrok krize u porodičnim odnosima.

[...] Svi troje [roditelji i stariji sin, S. T.] želimo da nam se život ne završi ovde, da budemo tu, želimo da putujemo i to je veliko nezadovoljstvo i to je taj psihički umor i kod supruga i kod mene. To je nešto što nas opterećuje i nismo zadovoljni i verovatno to nezadovoljstvo nesvesno prenosi na celu porodicu, vrlo često u zadnje vreme, jer je to nezadovoljstvo sve veće i sve ga teže prevazilazimo. (Bojanova majka, 2000)

Roditeljske uloge u Bojanovoj porodici su asimetrično komplementarne na tradicionalan način: otac je smatrao da njegova obaveza da materijalno obezbedi porodicu – „da što manje osete sankcije“, a da majka treba „da se posveti deci, da bude neumorna sa njima“. To je normativno i u praksi prihvatila majka, koja je od porodice, dece i njihovog školovanja stvorila centar svog bivstvovanja.

Pa, znate šta, ja nekako, možda to je sad malo čudno, ja sam što se tiče porodice, to je moje gnezdo. Znači ja sam isto dosta svoja. Ali sve što tražim to je u krugu porodice. Znači, bez obzira što imam puno prijatelja nikada se ne otvaram. [...] Znači, samo oni. Ni majka ni sestra. Niko drugi. Oni su taj neki centar. I stalno imam potrebu da ih štitim. Zašto, ne znam, ali to je jače od mene. (Bojanova majka, 2007)

Po njenim rečima tokom intervjua u Bojanovom predškolskom uzrastu, majka je primarni roditelj: „Dobra majka treba da provede puno vremena u razgovoru, ali ne u maženju, ja

sam protiv maženja. Dobar otac je pre svega za druženje, majka je za ozbiljne stvari“ (1994). U prvom intervjuu, otac je eksplicitno izjavio da za njega roditeljstvo u nekoj meri predstavlja opterećenje zato što je mnogo zauzet poslom, koji mu je „i hobi i najveća ljubav, pa po ceo dan radim“. Po njemu je dobro dete ono koje on može da ne primeti, da može da radi, „da nema mnogo hirova, da je što sličnije odraslima“. Manju posvećenost roditeljstvu pokazao je, između ostalog time što je učestvovao samo u prvom od tri intervjuja, pritom, prema beleškama nakon intervjuja, izražavajući izvestan prezir prema temi, dok je naredne razgovore izbegao.

Iz analize tri intervjuja s roditeljima i tri s Bojanom pokazalo se da su centralne teme njegove biografije postignuće, individualnost i kreativnost.

Bojanova porodica je porodica izrazitih individualaca, čiji etos čini nekoliko različitih ciljeva: individualno postignuće članova („da se trudom uspe“), u čemu postoji konsenzus svih članova, zatim materijalno obezbeđenje, što je posebno značajno ocu, i porodično zajedništvo, na čemu posebno insistira majka.

I: Šta vam je u porodici najvažnije?

M: Pre svega druženje i pažnja, dodiri, da deca odnesu iz kuće ono najbolje, što će pamtiti, lepi rođendani, ukusno aranžirano za ručak, da se smejemo, da svi četvoro stanemo u vozilic i skaćemo po kući. [...] On [suprug, S. T.] smatra, kao glava porodice, da je glavno da porodica bude materijalno obezbeđena, on najviše o tome razmišlja. Ja smatram da je potrebno da budemo što više zajedno, ali puno je bitna i ta materijalna podloga. (Bojanova majka, 2000)

Majčino nastojanje na participativnom odnosu u porodici – da postoji zajedništvo u radu i aktivnostima, prihvaćeno je od svih članova: „sve radimo zajedno“, dok ona potencira:

Svi četvoro učestvujemo, nemamo direktno da je moje kuvanje ili nešto, nego svi učestvujemo u tome. Stariji sin i suprug isto znaju da kuvaju. Ustaljene su to navike, ne određujemo ko će šta da uradi nego teče samo po sebi. (Bojanova majka, 2007)

Zajedništvo i participativnost majka je strateški razvijala time što je sinove od ranog uzrasta postepeno uključivala u

domaće aktivnosti i nagrađivala time što su „zarađivali“ radeći kućne poslove.

Oni nemaju džeparac nego im dajem platu kad nešto urade u kući, od pranja sudova do usisavanja, oni za to dobiju platu. Pričala sam Vam i ranije, kad odemo na pijac i pustim Bojana, još kad je imao 2–3 godine, da sâm bira paradajz, i kad shvati kako je truo, on sad zna da kupi dobar paradajz, i s puno poverenja ga pošaljem da ide da kupi paradajz. Znači, potpuno učestvuje u organizaciji života u kući, sve što se dešava, sve treba da zna. (Bojanova majka, 2000)

Samostalnost sinova se negovala, između ostalog, i roditeljskim opredeljenjem da je džeparac potrebno zaraditi. „Spre-
mim celu kuću pa dobijem platu, pa onda štedim. Jednom sam kupio patike, rolere sam dobio pa sam prodao, pa sam kupio patike, i tako. Kupio sam jednom Ekšn mena, igračku“ – govorio je Bojan s dvanaest godina, a s devetnaest je izražavao zadovoljstvo stilom vaspitanja koji razvija finansijsku samostalnost i odgovornost.

Uglavnom su me vaspitali – radio sam po kući dok sam mali bio – za džeparac. To je zato da bi kasnije bilo lakše u životu da se snađem. Mislim, već sam navikao na to. Bolje to, nego da me razmaze. [...] Nemam uopšte džeparac, šta zaradim sâm – to je to. Jedino sad ovo, tako, uglavnom mi brat pomaže oko finansija. [...] Pa da, to – stolarija, to sam radio. Ali i ovako, ako ispadne neki posao. Neke kompjutere sam umrežavao. Svašta čujem, odem da pomognem, pa naučim sve što može da bude korisno u životu. [...] Uglavnom sam novac koristio za polaganje vozačkog ispita. Ne znam, ulagao sam u neke stvari koje će mi biti korisne, nisam se razbacivao. (2007)

Bojanov stav prema učestvovanju u radu i aktivnostima vezanim za domaćinstvo i porodičnom zajedništvu menjao se tokom vremena. Kao devetnaestogodišnjak svedoči da je veoma angažovan: „Uvek nešto pomognem ili u radnji ili u nedelju vozim brata na stanicu kad treba da putuje. Ne znam sad, uvek nešto ispadne“, kao i da je zajedničko odlučivanje legitimna porodična praksa: „Svi se pitamo, svi se dogovaramo zajedno. [...] Bolje da se konsultujete sa svima nego svojom glavom“ (2007). Kao mlad odrastao, s 26 godina, Bojan je promenio gledište o

tome koliko je neophodno da učestvuje u kućnom radu i razvio pristup kojim strateški teži da više uključi majku, koja tada nije radila van kuće.

Ja pomalo i bojkotujem za neke stvari... Kako da kažem... Nekako se to promenilo. Pošto sam ja bio najmlađi, uvek je dosta toga na mene spadalo, dosta su me koristili. I onda, kad sam shvatio da sam ja tu jako vredan a da nismo svi isto vredni, onda sam krenuo ja na njih da prebacujem. Pošto znam da me majka neće poslušati tako direktno, onda pasivno gledam da neke stvari... Namerno neke stvari ostavim da ona uradi da bi imala angažovanja. Mene ne mrzi, nije mi ništa teško. Gledam makar sa strane da neke stvari ispravljam, iako neko nije sve-tan toga da to radim. (2014)

Majka je takođe nastojala da razvija zajedništvo u partnerskim odnosima: tokom drugog talasa istraživanja, bilo je očigledno da se otac udaljava, bio je nezainteresovan, povremeno besan, izlazio je sâm i slično, a dalo se naslutiti da je u toku bračna kriza. Kriza je prevaziđena prvenstveno majčini nastojanjem da supruga zainteresuje za zajedničke aktivnosti i izlaske. Tu napetost i konflikte je opažao i dvanaestogodišnji Bojan.

Najviše me nervira kad se posvađa sa tatom, ko je u pravu, a kod tate me nervira kad je stalno nešto besan, uvek kad ga nešto pitam on je besan, nije ko drugi roditelji [...]. Mislim da mi se sviđa moj tata, ali stalno je nešto ljut. [...] Oni se posvađaju ako tata ide s prijateljima u kafanu i ode, a mama ne ide, pa se ona ljuti, svađaju se nešto, a ja se bavim da probam da ih smirim. Pokušavam da se ne svađaju, da ih malo razdrmam. (Bojan, 2000)

Prethodni, ali i sledeći Bojanovi iskazi ukazuju na specifičnu porodičnu interegeneracijsku psihodinamiku. S jedne strane, Bojan pokazuje izvestan pokroviteljski zaštitinički odnos prema majci.

Sa majkom, kakav odnos možemo sa majkom da imamo, uvek je tu nešto problematično. Šalim se. I tu je dosta napredovao odnos. Zameram joj dosta stvari, mislim i ja i brat to zameramo... Što slabo nas poslušaju. Zna ona kad smo u pravu, mal-tene smo uvek u pravu. Ne dajemo savet ako nismo sto posto

sigurni. Slabo se kreće, i sad ima nekih problema sa leđima i to će samo da se pojačava. Ja, na primer, cigare mrzim, ona konzumira ih. I tako, neće nikad poslušati taj savet, tvrdoglava je, tera svoje, i to je neka barijera. Inače, smatram da nas jako vole roditelji, iako nismo porodica koja priča o tome niti to sad nešto specijalno pokazuje. Vidim od ljudi sa strane da oni vide tu suštinu i da smo u stvari dosta bliski. (2014)

S druge strane, odnos s ocem je dvostruko napet – u odnosu na to što je otac za njega profesionalni autoritet, pošto je iz iste profesije, pa je bio predavač sinu na univerzitetu, ali i na to da je osoba teškog karaktera, što je sve značajno za Bojanovu dejstvenost u profesionalnom domenu, a i subjektivitet, o čemu će više reći biti kasnije.

Sa ocem je uvek bilo... On lošu komunikaciju ima, generalno, dosta stvari ne ume da kaže, to smo mu uvek svi zamerali što drži u sebi, a onda, na kraju, izleti se. I onda smo tako kroz taj rad... Ja volim da ispravljam stvari, onda sam dosta puta neke stvari rekao, čoveče, kako-tako, ali probaj da kažeš. Nešto sam probao tu da ispravim. I dosta smo imali tu nekih nesuglasica u poslednje vreme baš zbog toga. I sad smo, obustavili smo rad. Rekao sam da dok neke stvari ne ispravi, ne želim uopšte da se nerviram. [...] Ali, generalno, dobar odnos imamo. [...] Ali, za vreme studija, nekako slabiju smo komunikaciju imali. I što kaži drugi, meni je bilo lakše. Nije, ni u jednom trenutku mi nije bilo lakše. Baš zato što su to mislili, imali su velika očekivanja, ne samo roditelji, nego i poznanici koji su iz iste branše, tako da sam, u stvari, imao veći pritisak nego što je trebalo.

Kao deo porodičnog habitusa, vaspitne filozofije koju je posebno forsirala majka, obrazovanje se shvata specifično, kao mnogo šire od školovanja, i u njega se ulagalo kao u kulturni kapital kroz dodatne aktivnosti koje imaju veze s umetnošću, posete kulturnim ustanovama, kupovinu knjiga i slično.

Vrlo malo važnosti pridajem školi kao takvoj i smatram, da nije osnovne škole, da bi' ja imala još najmanje dvoje dece, jer ja jako volim decu, mislim da je škola vrlo primitivna i ne insistiram na učenju. Više volim ta njegova interesovanja, da otvori enciklopediju i da traži neke stvari nego škola. Vrlo velika interesovanja ima, vrlo je obrazovan, ja sam prezadovoljna njime. (Bojanova mama, 2000)

Osobine na kojima su roditelji insistirali kao na ciljevima vaspitanja reflektovale su se kroz Konov test u predškolskom uzrastu (Tomanović Mihajlović, 1997), gde oba roditelja izdvajaju da dete treba „da se jako trudi da uspe“, majka ceni i intelektualnu radoznalost, a otac razumnost. Od predškolskog uzrasta, Bojan je opisivao kao izuzetna ličnost s mnoštvom dobrih osobina; otac je govorio da je on „maltene savršen“ i da je „nenadmašan u tome da se trudi da uspe“, a majka da je „vaspitano i srećno i zadovoljno dete; pričalica, radoznao, uredan, pedantan, voli da se igra sâm, stabilan i iskren“.

U intervjuu kad je Bojan imao 12 godina, majka konstatuje da su osobine ostale iste i da on brzo sazreva „gradi se i jača svakim danom i postaje zaista fantastična ličnost“, čime je ona veoma zadovoljna, jer joj se čini da je u starijeg sina mnogo više ulagala – „gradila ga“, a da mlađi „u sebi ima te dobre osobine i gradi ih u sebi“.

On je fantastično dete, vrlo je konstruktivan, organizovan, velika su mu interesovanja, puno radi na kompjuteru, voli da radi i sa starijim sinom zadatke sa fakulteta. Njegova interesovanja su se svela na ono što mi radimo, puno je u tome. Vrlo sam zadovoljna njegovim obrazovanjem i odrastanjem i ne insistiram mnogo na učenju u školi. Sve svoje obaveze sâm izvršava, bez mog uči, uči i više ga ne pitam šta ima novo u školi. [...] Vrlo je razuman i odgovoran, ja ga nekad malo kritikujem da se malo više potruđi u školi, ali pošto ja ne smatram da ta škola vredi, onda ne delujem iskreno. (Bojanova mama, 2000)

Izražena Bojanova osobina je težnja za uspehom, majčinih rečima: „On teži ka tome da uvek bude u vrhu, vrlo lako to postiže, vredan je i ambiciozan“ (2000). Kao dvanaestogodišnjak, Bojan je iskreno i otvoreno odgovarao u intervjuu, izražavao je radoznalost, svestranost i samopouzdanje, pa tako navodi da se bavi plesom i osvaja medalje, a ranije je trenirao tenis i aikido „i sve mi je super išlo i u svemu sam bio najbolji. [...] od Lego kocki svašta pravim, voleo bi’ da znam koliko zarađuju ljudi što prave te kocke, pa se onda to proizvodi. Ja bi’ mogao svašta da zamislim, jer ja od njih svašta radim, svi mi kažu da sam duplo bolji u svemu od svih, to mi svi kažu“ (2000).

Kao takav, on nije bio sasvim prihvaćen od strane vršnjaka, prema majčinom svedočenju, a neprihvaćenost tokom rane adolescencije je očigledno ostavila negativna sećanja na odrastanje, što se vidi iz jednog Bojanovog iskaza:

To je prestalo kad sam krenuo u srednju školu. To su neki prelazi. Ne, bio sam klinac. Nisam bio svestan ničega i mnogo sam se nervirao zbog gluposti. Sad vidim da ništa nema svrhu nerviranja. Sad uglavnom sve pretvaram u smeh. (2007)

U intervjuima sprovedenim kada je Bojan imao 19 i 26 godina, on se pokazuje kao ozbiljan, ali duhovit, veoma zreo u opažanjima, realan u očekivanjima, uravnotežen mladić. Kao ispitanik, saradljiv je, elokventan, ali nije preterano pričljiv.

Izbor srednje škole za njega je delom bilo nastavljjanje porodične tradicije, delom zadovoljavanje motivacije za kreativnim izražavanjem kroz formalno obrazovanje, kao i refleksija majčinog gledišta o ograničenom značaju formalnog obrazovanja u školskom sistemu.

Svi u porodici su završili umetničku školu, pratio sam taj tok. To me je najviše zanimalo. [...] Zadovoljan sam, mislim da ne bi bila nijedna škola koju bi' ovako lako podneo. Da se sad ja tu pronađem. [...] Nije da nema poentu ali čemu sad sve, čemu. Čemu škola? Idemo u školu da bi učili, posle nađemo neki posao. Kad ćemo posle ceo život da radimo. Nema nekih preterano lepih stvari tu. Gledam da ubacim nešto zanimljivo tu. Uglavnom svi idu u gimnaziju i tamo ne može da bude zanimljivo. Ovde uglavnom kroz crtanje i nešto kreativno, da se promeni sve to monotono. (2007)

Nakon završenih studija u oblasti koja je zajednička svim članovima porodice, Bojan izražava zadovoljstvo odabirom, jer su mu omogućile da samostalno kreativno napreduje.

Uspešno je proteklo, upisao sam, bio sam pri vrhu liste. Bio je konstantan uspon, konstantan napredak. Trudio sam se da to održim. Sad kad pogledam, u osnovnoj školi nisam mnogo učio, u srednjoj znatno više, i na fakultetu najviše. Radio sam sve što volim i na kraju je bio prosek 9,0. [...] Pa, najviše sam postigao sâm. Znači, ono što sam zaključio sâm. Mislim, to je više bilo da mi kroz projekte, da nas nešto tera da radimo, da

idemo napred, ali sam najviše zaključaka sâm doneo. Ima dosta stvari koje sam tamo saznao. Pošto sam voleo makete da pravim, tu se u materiji najviše vidi, najviše se kroz to nauči. Zato sam i sad nastavio da pravim unikatan nameštaj za neke klijente, i dosta se dobro to pokazalo. (2014)

Tokom srednje škole i tokom studiranja, slobodno vreme je koristio da paralelno radi s ocem i na taj način se usavršava.

Uglavnom, ja sam najmlađi potrčko na neki način i onda svima pomažem nešto. Ovde ja najviše naučim. Pomalo stolarija to sam učio, pa malo pomažem oko kola, pa šareno. [...] Sa ocem mojim sam krenuo da radim. Pa onda čujem tako kad neko renovira stan, onda se ubacim pitam da li treba nešto. Treba plakar i onda napravim i tako. (2007)

Ne znam da l' sam prošli put spominjao kad sam počeo, ali od pločastih materijala radio sam neki nameštaj. Pošto nemam mašine da bih pravio sad od punog drveta... Čak, to nam je sad nekako hobi. Kad nekom treba, pravimo kuhinje, plakare, ali je to na visokom nivou, jer smo previše pedantni, ne može da se živi od toga ako se tako radi. To je onako za uživanje, za smirivanje živaca. (2014)

Prethodni iskazi ukazuju na Bojanovu dejstvenost i refleksivnost u domenu obrazovanja i profesionalnog razvoja. Kao i u drugim oblastima, i ovde su ključne teme individualnost i samostalnost. Da bi ih ostvario, morao je da ostvari separaciju i diferencijaciju u odnosu na prvenstveno očev uticaj i autoritet, a potom i bratovljev, pošto svi stvaraju u istom profesionalnom polju.

Ključno je bilo, mislim... I otac i brat su nekako bili uvek vodilje. Tamo negde na početku fakulteta trudio sam se da se odvojim malo, da što više budem samostalan. Nije da su oni mene nešto vukli, jednostavno sam video da se oslanjam na neke stvari, i hteo sam da to odvojim, da nisam vezan za to. Posao koji sam malopre pomenuo, poslednji, bio je ključni zato što sam sve to sâm radio, bez... Nisam nikoga pitao ni za kakav savet, sve sam radio sâm... (2014)

Odnos s ocem, kao predavačem na fakultetu, bio je posebno složen.

Pre svega, bio je problem što su drugi mislili da je meni lakše zbog toga, a imao sam uglavnom poteškoće. Jer, on je prilično težak čovek... Nije on meni ništa sad... Malo onako čudan odnos. Ni u jednom trenutku nisam ja od njega čuo, uzmi uradi ovo ili ono, nego obično su to kritike ili pohvale stizale sa strane. Neko od prijatelja, ili neko samo kaže 'dobro si uradio ono'. I onda tako znam da l' je dobro ili loše. Ali, ovaj, problem je što nisam dobijao te pohvale i onda ni ja sebe nisam hvalio, nego sam gledao da što više napredujem. [...] Nije se osećala razlika, prema svima je bio jednak. Ali, video sam ja da je od mene više očekivao. Znao je koliko znam i hteo je da što više napredujem. (2014)

U vreme poslednjeg intervjua, Bojan je završio pripravnički staž kao predavač u školi koju je i sâm završio. U refleksijama na svoj profesionalni život, Bojan iskazuje da mu je pored samostalnosti veoma važno da kombinuje rad i uživanje, pa samo deo slobodnog vremena koje mu omogućava rad u školi koristi za honorarni rad na samostalnim projektima.

Pročuo se ne preterano, jer sam ja rekao da ne mogu da postignem više, a i ne želim da me posao pojede. Želim da imam vremena i malo za sport i za neko uživanje. Volim da gledam filmove, volim... Ne moram da imam mnogo vremena za sebe, ali čisto da čovek ne pukne. Nekad, kad primetim veći umor, odložim te stvari i ne stavljam ih kao prioritet. Stavljam sebe kao prioritet, odnosno zdravlje. I trudim se da mi se nešto ne smuči, da mi sve bude zanimljivo. I tako često ne odbijam poslove iako ne zvuče nešto primamljivo, volim da naučim nove stvari. Eto, skoro sam postavljao neki laminat u izlogu, gde se dobro pokazalo što sam precizan, to sam isto precizno odradio. Prvi put sam radio, ispalo je ono fabrički, i opet sam dobio tu neke pohvale, i, eto, možda ću još nekad to raditi. Ne gledam to kao da li je dobro plaćeno, nego gledam kao nešto novo naučeno, kao novo iskustvo, i odmorio sam mozak.

U odnosu na slobodno vreme takođe je tokom biografije izražavao dejstvenost, trudeći se da ga osmisli da ne bude monotono, da nešto novo nauči, da sazna i ovlada novim veštinama, da u dokolici kreativno uživa. Tako je osmišljavao s grupom prijatelja tokom adolescencije:

Shvatili smo neke stvari pre vremena, da nema to toliko poentu i treba uživati u životu što više. Ne treba raditi kao konj i onda na kraju da umremo, a to mora da se desi kad-tad. Šta ja znam. Ne znam kako baš da objasnim. [...] Shvatili smo da nema baš poentu. Ali ne treba gubiti nadu, treba nešto pronaći zanimljivo. (2007)

Ta postmaterijalistička orijentacija – samorealizacija kroz uživanje i saznavanje novog, sumira se u aktivnostima kao što su putovanja: „Putujem kad god mogu... Melem za dušu. To je ostavljanje svih problema, obaveza iza sebe. Smatram da čovek uvek nešto novo otkrije kod sebe kad otputuje. I kod sebe i kod drugih...“, ili speleologija: „Volim tako neke elitnije stvari, što nisu... Ne bavi se mnogo ljudi time. Ne volim ono što se stalno ponavlja, što se stalno čuje. Ovo nije ni mnogo poznato, nit se mnogo priča o tome, a opet je tehnički zahtevno dosta, treba da se razmišlja i volim te stvari koje održavaju mozak aktivnim“ (2014). U navedenom se takođe vidi težnja ka distinkciji, posebnosti i elitizmu.

Njegova promišljanja o stanovanju takođe pokazuju same-ravanje dobitaka i gubitaka, potrebe da se bude samostalan, a da se ne ugrozi kvalitet života.

Jedno vreme sa prethodnom devojkom sam iznajmio stan i krenuli smo u samostalni život. To je bilo u periodu kada sam završio fakultet. Nije dugo trajalo, tri meseca. Ali, video sam da mi mnogo znači da sam osamostaljen. Sad trenutno se ne bih upuštao u to zato što su veliki troškovi, a smatram da su to pare koje uzaludno idu, ovako bar da se otplaćuje kredit ili nešto, to bi mi bilo bolje. [...] Sa ovom platom ne bih mogao da živim sâm. Sa svim angažovanjima koja radim, imam dovoljno primanja za to, ali sa jednim poslom nemam. Ja pored ovoga, trenutno imam još projekat, i te pripreme. Konstantno, na primer, tri stvari radim, tako da sam većinu vremena zauzet. I s tim primanjima mogao bih da živim sâm, ali jako sam angažovan.... (2014)

Tema samostalnosti se prepliće s temom partnerskih odnosa u kontekstu emotivnih veza – jedne pređašnje i jedne aktuelne u trenutku poslednjeg intervjua. U relacionom domenu

se pojavljuje polje napetosti između želje za bliskošću i pripadanjem i težnje da se održe sloboda i individualnost.

Očekujem da, ako se nešto ne poklapa, napravićemo balans. Sad, na primer, fali mi malo tog vremena. Ovako ostavljam utisak kao da sam nezainteresovan, ali nije to u pitanju... Imam samo problem što sad ne mogu da ostvarim to slobodno vreme. Deluje samoživo kada ja tražim svoje vreme, a nije uopšte iz loših namera. Jednostavno, shvatio sam da mi treba i želim sebi uvek da priuštim to vreme i za razmišljanje i za sve.

Bojanovo zamišljanje budućnosti je takođe individualističko, a ne relaciono orijentisano.

Ne pravim planove. Uopšte ne planiram zajednički život. Planiram da imam svoj prostor i da uvek možemo tu da budemo zajedno. Smatram da taj život uguši stvari. [...] Pa, smatram da je važno. Dugo ja imam neko takvo osećanje. Samo sad sve što se desilo u životu mi je potvrdilo da mi to treba. I kasnije ću verovatno to promeniti. Treba imati porodicu, decu, sve, samo u svoje vreme. Ne bih želeo da ulazim ni u šta slično dok ne obezbedim potrebna sredstva. Da na nekom ostanu krediti ili tako neke stvari, to ne želim. Želim čistu situaciju. (2014)

Bojanova dejstvenost je konstantno i kontinuirano povezana s njegovim identitetom, što sumarno prikazuje sledeći njegov iskaz:

Pa, smatram da je uvek sve u našoj moći. Znači, koliko se mi trudimo, toliko ćemo dobiti. Ako je tu neko ko može da nam pomogne, treba to na neki način da iskoristimo, ali uvek je to do nas samih. I kol'ko god sam se za neke stvari trudio, mislim da sam toliko i dobio. (2014)

Njegova određenost, samostalnost i odgovornost prepoznata je od strane roditelja u najranijem uzrastu, a inicijativnost za dejstvenost konstantno podržavana. Analiza iskaza iz intervjua ukazuje na to da je to kako ga roditelji vide u saglasju s tim kako sâm sebe doživljava: teži ka uspehu, uspešan je u svemu, nastoji da bude samostalan, kreativan, slobodan i poseban.

Bitno mi je da ostanem svoj. Da me sve okolnosti koje se dešavaju, da me ne promene. Ne bih želeo pod uticajem stvari oko sebe da se promenim. Trudim se da to održim uvek. (2014)

Pomenuta napetost između njegovog subjektiviteta i identiteta, između težnje za samosvojnošću i težnje da bude prihvaćen kao onaj koji drugima čini dobro, prikazuje se kao bojazan da ne postane „težak čovek“, kako opisuje i oca, kao i u aspiracijama za budućnost.

Kad se uporedim sa ljudima oko sebe, smatram da činim dobro. Trudim se da to radim. I smatram da ono o čemu razmišljamo, i na kakav način razmišljamo, da tome težimo i da je veća verovatnoća da će tako nešto da se desi. Al' opet smatram da postajem težak čovek... U smislu, što više stvari znamo, više smo svesni nekih stvari oko sebe, i dosta je toga negativnog oko nas... Sebe doživljavam da postajem težak... Ne podnosim ljudsku glupost. Znači, ako vidim da neko radi nešto glupo, da insistira dosta ovako, moraću da mu objasnim da nije to tako, da će to da se prevari. (2014)

Vidim se u svom prostoru, vidim se da imam neki mir, da sam u treningu, da sam fit, da se nisam opustio, da sam zadržao dobar odnos i bolji sa ljudima sa kojima sad imam dobar odnos. I da zadržim neku toleranciju, da ne postanem teži. (2014)

Analiza i interpretacija Bojanove socijalne biografije otkriva odsustvo prelomnih događaja, *sudbonosnih* ili *kritičnih trenutaka* koji bi inicirali njegovu dejstvenost. Nasuprot tome, pokazuje se kontinuitet dejstvenosti kojoj prethodi promišljanje, a koja nije kontekstualizovana ni u „produžene trenutke“ (Jeffrey, 2012) povezane s periodima prelaza, već je generiše sama njegova ličnost, a inicirana je motivom stalnog napredovanja i iskazivanja samostalnosti. Bojan je još jedna od mladih osoba u čijoj biografiji se vidi izrazit značaj porodičnih odnosa za inicijativnost u dejstvenosti (Adkins, 2005). Na oblikovanje njegove biografije snažno je uticao etos njegove porodice kao deo njenog klasnog habitusa, koji podstiče individualnost i postignuće, ali i podršku i saradnju. Pored toga, Bojanova socijalna biografija se formirala u kontekstu dostatnih kapitala porodice: ekonomskog, socijalnog i, posebno, kulturnog, na kome se insistiralo. U oblikovanju vlastite životne putanje on delatno koristi strukturalne mogućnosti koje mu omogućava nastavljajanje porodične profesije, čime reprodukuje klasni habitus. Deo njegovog identiteta kao uspešnog stručnjaka i umetnika koji se

ostvaruje kroz kreativnu profesiju takođe je povezan s klasnim habitusom porodice. Za formiranje profesionalnog dela Bojanovog identiteta značajna je složena psihodinamika odnosa s ocem i donekle s bratom, od čijeg je uticaja morao da izvrši separaciju da bi diferencirao vlastitu kreativnost. U paternalističkom odnosu prema majci prepoznaje se maskulina uloga zaštitnika. Iako ne naglašava maskulinitet, Bojanov identitet je urođen i kroz insistiranje na uspešnosti i orijentaciji na materijalno obezbeđenje, pre nego što preuzme očekivanu rodnu ulogu oca porodice.

Individualizacija Bojanove životne putanje vidi se i kroz njegovu postmaterijalističku orijentaciju ka samorealizaciji kroz uživanje i stvaranje. Izrazito individualistički, a ne relacionalo orijentisana, dejstvenost proizvodi napetost u identitetu i subjektivitetu, što je vidljivo u njegovim refleksijama o emotivnim vezama, kao i u inače vrlo egocentričnoj anticipaciji budućnosti, kao konflikt između težnje za slobodom i prihvaćenošću od strane značajnih drugih.

III deo:
SINTEZE

9. Socijalne biografije kao promišljena upravljanja životima

Proučavanje promišljenog (refleksivnog) upravljanja životom u okviru socijalne biografije podrazumeva kombinaciju metodološkog pristupa životnih istorija i teorijskog pristupa strukturisane individualizacije. Interpretacija životnih istorija teži da nam pruži ubedljivu sliku aktera i njegovih promena tokom vremena, njegove dejstvenosti i odnosa unutar događaja koji se odvijaju na određeni način (Thomson, 2007). Ključne odlike pristupa jesu naglasak na procesualnosti, kontekstualnosti i značenjima koja akter pripisuje biografskim sekvencama, događajima i procesima. Shodno izabranom pristupu, deskriptivni ciljevi istraživanja bili su da se prikažu i protumače promene i kontinuiteti u kontekstima, u dejstvenosti i delanju, u identitetima i subjektivnosti, te da se pokaže kako se ti aspekti socijalne biografije prepliću u međuzavisnosti. Eksploratorni cilj istraživanja bila je i interpretacija dejstvenosti kao uklopljene u socijalnu biografiju, putem njene kontekstualizacije i biografizacije.

Biografije su interpretirane kao samostalne i pojedinačno, hermeneutičkom analizom za njih značajnih biografskih tema i „propuštanjem“ kroz analitičku matricu pojmova koji čine konceptualni okvir istraživanja. Svako poglavlje se završava zaključkom o specifičnosti refleksivnog upravljanja životom u

socijalnoj biografiji ispitanice ili ispitanika kroz centralni analitički pojam – dejstvenost, i njegovim stavljanjem u međuodnos s drugim analitičkim dimenzijama: strukturama, identitetom i temporalnošću. U ovom delu studije ću pokušati da problematski sintetizujem nalaze istraživanja sledeći njegove osnovne ciljeve i stavljajući ih u polemički odnos s nekim teorijskim stanovištima i debatama. Pri tome sam potpuno svesna da se ovakvim sintezama, nakon analitičko-interpretativnog dela koji je bogatiji sadržajima, dodatno „osiromašuje“ uvid u „ispričane živote“ mojih ispitanika.

Kontekstualizacija dejstvenosti: društvena omeđenost strukturnim kontekstima

Analize biografija mladih osoba koje su predmet ovog istraživanja pokazale su da je dejstvenost opravdano tumačiti kao „omeđenu“ strukturnim kontekstima i „uklopljenu“ u biografske kontekste. Kada tumačim dejstvenost kao društveno omeđenu, ne mislim pri tome da je ona samo osujećena strukturama, kao što tvrde kritičari koncepta *društveno omeđene dejstvenosti* (*socially bounded agency*; Farrugia, Coffey, 2012), već da je pod uticajem konteksta i omeđena mogućnostima, ali i izazvana mogućnostima ili njihovim odsustvom, pa se tako strukturni kontekst hronične društvene krize ili nedovoljnost porodičnih resursa kod nekih aktera javljaju kao izazov za dejstvenost – za snalaženje, prilagođavanje, promene.

Postoji nekoliko vidova strukturne kontekstualizacije dejstvenosti: ona je omeđena strukturama makrodruštvenog konteksta, potom resursima i habitusom porodice mlade osobe, kao strukturama na grupnom i individualnom nivou.

Da makrostrukturni kontekst hronične društvene krize (Vigh, 2009) utiče na dejstvenost, refleksivnost i anticipaciju budućnosti vidljivo je implicitno kod svih mladih čije su biografije ovde analizirane, ali izrazitije kod onih čiji su porodični resursi ograničeni i ne obezbeđuju mogućnost da mlada osoba duže ostane u „čekaonici“ i eksperimentiše sa životnim strategijama i planovima, a oni su iz radničkih porodica. To se pre svega odnosi na aspekt zapošljavanja i finansijske samostalnosti

ili doprinosa porodici od strane mlade osobe. Nerazvijeno i neregulisano tržište rada proizvodi prekarnu zaposlenost (povremene i privremene poslove, često ispod kvalifikacija, bez osiguranih radnih prava), a svi mladi, koji nisu nužno ali jesu češće iz radničkih porodica, koji jače osećaju finansijski pritisak prinuđeni su da privremeno ili trajno prihvate takav tip rada i prihodovanja. Prekarna zaposlenost je prisutna i kod nekih mladih iz porodica stručnjaka, ali ne kao nužnost, već kao vid eksperimentisanja i osvajanja samostalnosti na vlastitoj životnoj putanji, kao u Savinoj biografiji. Za prikaz uticaja ograničenja makrokonteksta važno je pomenuti da niko od interpretiranih šest studija slučaja nije koristio nikakve državne mere podrške i pomoći. Pored toga, niko od njih ne živi samostalno, a analize iskaza pokazuju da je stambena zavisnost od roditelja normalizovana, te da joj se nalaze različite racionalizacije.

Ograničenja iz makrostruktura hronične društvene krize najizrazitije se prelamaju u Slavičinoj biografiji kroz nemogućnost da se zaposli i ostvari u profesiji za koju se školovala, u šta su uloženi znatni resursi, njeni lični i porodični. S jedne strane, ona primenjuje strategiju „hlađenja“ svojih planova u domenu profesije i preusmerava dejstvenost na relacioni domen. Iako je zadovoljna što je „postigla nešto za sebe“, ona se istovremeno oseća „izgubljeno“, jer pritisak „individualizacije vremena“ (Bunting, 2004, prema Devadason, 2008) kod nje proizvodi osećanje da vreme prolazi, a da ona ne čini dovoljno da se probije na profesionalnom planu, upadajući tako u zamku „epistemološke zablude kasne modernosti“ (Furlong, Cartmel, 2007) – da je sama odgovorna za vlastitu sudbinu.

Na Mirkovu biografiju može se primeniti jedna od metafora u studijama mladih (Du Bois Raymond, 2009) – „kormilarenje“, stalno promišljanje i dejstvenost koji su usmereni na stvaranje mogućnosti usled nedostatka resursa (ekonomskog i socijalnog kapitala), ali i iz nastojanja da pomiri aspiracije (ka profesionalnoj karijeri sportiste i obrazovanju) i stvarnost (nužnost rada i prihodovanja). Dejstvenost koja je konstantno inicirana ograničenim mogućnostima čini Mirkovu biografiju individualizovanom, jer je mnoštvo izbora koje pravi rezultat nedostatka resursa (Woodman, 2009). Njegovo „snalaženje“ podrazumeva napuštanje redovnog školovanja, nalaženje poslova

preko socijalnih kontakata koji obezbeđuju prihode i neku materijalnu stabilnost, vanredno doškolovavanje i studiranje, paralelno treniranje i nastojanje da se obezbede materijalni i socijalni resursi da bi se ostvarila aspiracija ka profesiji sportiste. Prekarnost je inkorporirana u njegovu socijalnu biografiju.

Kod Branke se ukrštaju ograničene strukturne mogućnosti iz oskudnih porodičnih i ličnih resursa (nedostatak znanja i kvalifikacija) s njenim subjektivitetom, koji obeležava frustriranost zbog osećanja neostvarenosti. Taj osećaj, nastao usled doživljaja neuspešnosti da ispuni anticipirana roditeljska očekivanja i da doprinese materijalnoj sigurnosti vlastite porodice, zajedno s manjkom strukturnih mogućnosti, stvara podsticaj za dejstvenost usmerenu ka zapošljavanju i jačanju relacionog potencijala.

S druge strane, zahvaljujući dostatnim resursima roditelja, Sava je u privilegovanoj poziciji da može da usmeri svoju dejstvenost ka eksperimentisanju s obrazovnim i profesionalnim mogućnostima, što je činio u prošlosti, te čini u planiranju budućnosti. Nevena iskazuje svoju dejstvenost kroz strateško planiranje kojim koristi i kapitalizuje porodične ekonomske i socijalne resurse. Slično njoj, Bojan u svojoj dejstvenosti koristi strukturne mogućnosti koje mu omogućava nastavljajanje porodične profesije.

Porodični habitus se i u ovom istraživanju ispoljio kao „generativni princip“ (Burdije, 1999) – pounutrašena strukturišuća struktura koja proizvodi različite oblike dejstvenosti i refleksivnosti. Analiza je pokazala da se podela između dva tipa porodičnog habitusa poklapa s podelom na porodice radnika i porodice stručnjaka. Tako je u radničkim porodicama dominantan habitus koji vrednuje porodicu, porodične odnose i brigu o bližnjima, što je postalo centralno opredeljenje troje mladih iz tih porodica – Slavice, Branke i Mirka. Takav kolektivistički i familistički habitus reprodukuje rodne habituse i „urodnjene“ identitete, o kojima će biti više reči kasnije.¹⁸ S

18 U intervjuima s roditeljima postoje narativi koji nose odlike „laičke normativnosti“ ili „klasnog moralisanja“ (Sayer, 2005), na primer, o poštenju i marljivosti kao odlikama radništva (Slavićini i Brankini roditelji), kao i distinktivnosti ukusa i praksi viših srednjih slojeva (kod Savinih roditelja). Takvo postavljanje klasnih simboličkih granica nije

druge strane, u porodicama stručnjaka dominantan je habitus opredeljenja ka individualnom postignuću, vidljiv u promišljanjima i dejstvenosti Save, Nevene i Bojana. Kroz opredeljenje ka individualnom postignuću u porodicama stručnjaka reprodukuje se habitus srednje klase, delimično kroz motivaciju za sticanje univerzitetskog obrazovanja, a više kroz aspiraciju za profesionalni razvoj i napredovanje. Analiza je takođe potvrdila da su razlike u sadržaju refleksivnosti, s jedne strane, „odgovor na lokalne strukturne uslove“ (Farrugia, 2013: 690), a s druge strane, pod uticajem klasnog (više porodičnog) i rodnog habitusa. Habitus i refleksivnost se međusobno impliciraju proizvodeći različite životne aspiracije koje pokreću dejstvenost ispitivanih mladih osoba.

Sledeći aspekt koji želim da naglasim jeste značaj psiholoških i afektivnih resursa (Adkins, 2005) čiji se uticaj na dejstvenost kao podrška prepoznaje u svih šest analiziranih biografija, dok se odnos podsticanja autonomnosti prepoznaje kao značajan resurs za dejstvenost Slavice, Nevene i Bojana. Uticaj roditeljskog odnosa i stila vaspitanja na socijalne biografije ovih mladih prepoznala sam i dokumentovala i u prethodnoj studiji (Tomanović, 2010), a on je drugačijom metodologijom i kvantitativnim analizama dokumentovan i na reprezentativnom uzorku mladih u Srbiji (Dragišić Labaš, 2012; Ljubičić, 2012). Pored toga, istraživanje je potvrdilo da je za tumačenje dejstvenosti važno prepoznati njen relacioni aspekt, jer je ona uvek uklopljena u odnose u nekom periodu biografije pojedinca koji čini određeni biografski kontekst.

Biografska uklopljenost dejstvenosti: refleksivnost, identiteti i subjektiviteti

Dejstvenost je na dvostruki način uklopljena u biografiju: u životne kontekste i u dinamiku identiteta, kroz njenu biografizaciju. Životni konteksti koji iniciraju dejstvenost mogu biti povezani s nekim ključnim događajima – „kritičnim

diskurzivno prikazano u intervjuima s mladima, mada se može implicitno očitati kao refleksija porodičnog habitusa o poštenom i marljivom radu (Mirko) ili vlastitoj distinktivnosti (Sava, Bojan).

trenucima“ (Thomson *et al.*, 2002), kao što su porodična kriza (Mirko), emotivni raskid (Sava), vanbračna trudnoća (Branka), ili značajnim periodima – „produženim trenucima“ (Jeffrey, 2012) – u obrazovanju i zapošljavanju (Slavica, Nevena, Bojan, Mirko, Sava). Pod biografizacijom dejstvenosti podrazumevam reflektivno promišljanje situacija i događaja i njihovo povezivanje s identitetom koji se menja, čime se stvara „biografski sklop između spoljnih (ekonomskih, institucionalnih, vršnjačkih) zahteva i mogućnosti i unutrašnjih potreba, želja i interesa“ (Walther *et al.*, 2009: 105), što ću pokušati da pokažem kroz prikaze dinamike identiteta i subjektiviteta mojih ispitanika.

Identitet i subjektivitet se u studiji sagledavaju prevashodno u odnosu na dejstvenost – kao relativno stabilni aspekti sopstva generisani međudejstvom porodičnog (klasnog) i rod-nog habitusa, preko očekivanja od mlade osobe koje ona internalizuje, a koja generišu i usmeravaju dejstvenost. Povratno, dejstvenost se može razumeti kao proces kroz koji se neprekidno nanovo stvara subjektivnost. Intervjui pokazuju da je proces formiranja identiteta i subjektiviteta protkan reflektivnošću, posebno u trenucima diskrepancije između onoga što osoba želi da bude (identitet), onoga kako doživljava sebe (subjektivitet) i materijalnih i društvenih mogućnosti koje joj stoje na raspolaganju. U analizu sam takođe uvela osećanja kao emocionalni aspekt značenja, oslanjajući se na koncept „osećanja roda“ koji koristi Harijet Bjerum Nilsen da bi označila „plutajuću granicu između rodnih identiteta i urodjenih subjektiviteta“ (Bjerrum Nielsen, 2017: 11). Osećanje zadovoljstva i nezadovoljstva takođe ukazuje na prisustvo ili odsustvo sukoba između identiteta i subjektiviteta, ali i šire na ono što Dajana Rej naziva „psihičkim okruženjem društvene klase“ (Reay, 2005), koji uključuje osećanje ostvarenosti ili frustriranosti, moći ili nemoći. Ta osećanja su povezana s mogućnošću da se reflektivnost i dejstvenost realizuju kroz ostvarenje aspiracija kao „postrefleksivni izbor“, kako ga naziva Adams (2006: 522).

Dinamika složene igre struktura, klasnog i rodnog identiteta i subjektiviteta možda se najizrazitije vidi u Slavičinoj biografiji. Značajan deo njenog identiteta bila je orijentacija ka obrazovanju i potom karijeri, što bi vodilo promeni klasnog habitusa. Suočena sa strukturalnim ograničenjem, nemogućnošću

da se zaposli u profesiji i ostvari karijeru za koju se obrazovala, ona kreće ka pomeranju fokusa dejstvenosti s profesionalnog na relaciono, koje prati proces pomeranja identiteta ka relacionom, što predstavlja njegovo delimično „urodnjavanje“. U nastojanju da pomiri rodni identitet koji se zasniva na normativnoj femininosti i neodustajanje od profesionalnog identiteta, koji stavlja „na čekanje“, njen subjektivitet boje osećanja nezadovoljstva i frustriranosti, jer njena reflektivnost ne ishoduje željenim već iznudenim izborima (Adams, 2006; Threadgold, 2011).

Savin identitet obeležava orijentacija ka profesionalnom uspehu u kombinaciji s maskulinim identitetom uspešnog muškarca, profesionalno ostvarenog i hranioca porodice. Neuspeh da ostvari očekivanja iz habitusa srednje klase – uspešno studiranje, doveo je u pitanje njegov rodni identitet odgovornog odraslog muškarca. Njegov subjektivitet neuspešne realizacije rodnog identiteta karakteriše frustracija i osećanje nesigurnosti u svoj maskulinitet. Pod uticajem porodičnog habitusa, a naročito identifikacije s ocem, nakon dečačkog i adolescentskog otpora hetronormnim zahtevima roditelja, usmerava svoju dejstvenost, na nivou reflektivnosti, ka postignuću i samoaktualizaciji kroz obrazovanje i karijeru, nastojeći time da ojača svoj identitet i maskulini subjektivitet.

Nevenin identitet je okrenut ka individualnom postignuću i samoostvarenju kroz putovanja, a odlikuju ga individualizam i kosmopolitizam. Detradicionalizacija rodnog identiteta i subjektiviteta vidljiva je u njenom viđenju sebe kao nezavisne i slobodne žene i odbacivanju tradicionalnog feminiteta koji vrednuje relacioni domen, brigu za drugog i posvećenost partnerskom odnosu i porodici. Kod Nevene ne postoji sukob unutar i između identiteta i subjektiviteta, te je njena dejstvenost – orijentisana ka samoaktualizaciji kroz obrazovanje, profesiju i putovanja – uvek bila u skladu s njenim identitetom i subjektivitetom.

Deo Bojanovog identiteta je povezan s habitusom srednje klase, jer on sebe vidi kao uspešnog stručnjaka i umetnika koji se ostvaruje kroz kreativnu profesiju, te je njegova dejstvenost kontinuirano usmerena takvim poimanjem sebe. Postmaterijalistička orijentacija ka samoostvarenju kroz usavršavanja, saznavanja i putovanja može se, nalik Neveninoj, tumačiti kao faza mladosti koja je opisana konceptom „nastajuće odraslosti“

(*emerging adulthood*; Arnett, 2000; Tanner, Arnett, 2009). Bojanov maskulini individualistički identitet odbacuje relacioni domen, mada implicitno sebe vidi kao hranioca i zaštitinika. Upravo se između individualnog i relacionog javlja sukob unutar njegovog subjektiviteta.

Značaj klasnog u habitusu je vidljiviji kod onih mladih čiji su identiteti orijentisani ka individualnom postignuću i samostvarenju. Pokazuje se da su univerzitetske studije i profesionalna karijera značajni aspekti identiteta troje mladih iz porodica stručnjaka, a ti aspekti su u literaturi prepoznati kao simboličke granice za oblikovanje klasnog identiteta pripadnika srednje klase (Stokes, Aaltonen, Coffey, 2015; Walkerdine, Lucey, Melody, 2001; Tomanović, 2008). Dok su univerzitetske studije nužan, one nisu i dovoljan uslov za habitus i identitet srednje klase, već njihov distinktivni činilac predstavlja internalizovana aspiracija ka samoaktualizaciji kroz profesionalnu karijeru. Kod Slavice, kao mlade žene koja je univerzitetskim obrazovanjem počela da napušta tradicionalni relacioni habitus radničke porodice da bi mu se kasnije vratila, vidi se fragmentisani habitus (Silva, 2016), čiji su fragmenti u sukobu (Aarseth *et al.*, 2016).

S druge strane, porodični habitus koji je fokusiran oko nadređenosti kolektivnog – porodice, nad individualnim težnjama značajno je uticao na formiranje identiteta dvoje mladih iz radničkih porodica. Srž Brankinog identiteta je feminina etika brige i uloga brižne negovateljice, koju je, shodno habitusu roditeljske porodice, negovala od detinjstva, brinuci se o mlađoj sestri, ostalim članovima porodice, a potom i svojoj ćerki. Kod nje je vidljiv sukob između rodnog identiteta – želje da bude udata žena i majka, i dela subjektiviteta – doživljaja nezadovoljstva statusom vanbračne majke koji je u sukobu s heteronormativnim rodnim identitetom koji podržava. Deo njenog rodnog i majčinskog subjektiviteta – osećanje zadovoljstva sobom, proističe iz opažanja vlastite kompetencije u domenu brige i nege. Sukobe unutar identiteta i subjektiviteta Branka teži da reši dejstvenošću usmerenom na jačanje relacionog potencijala koji bi je doveo do željenog identiteta – zaposlene i udate majke.

Mirko je uspeo da razreši sukob u identitetu između težnje za individualnim postignućem kroz razvoj karijere profe-

sionalnog sportiste i ograničenja koja potiču iz strukturalnog konteksta – nedostatka porodičnih resursa, preuzimajući drugi maskulini identitet – hranioca i zaštitinika porodice. Fokus na etiku materijalnog obezbeđivanja porodice, gde se oseća kompetentno, koji refokusira i njegovu dejstvenost, proizvodi mu subjektivni osećaj uspešnosti i zadovoljstva, tako da se on, za razliku od Slavice, ne oseća frustrirano dok svoje individualne aspiracije u budućnosti stavlja „na čekanje“. U ovoj fazi biografije, Mirko vrednuje sve što je vezano za relaciono, kolektivno i lokalno – porodicu, prijateljstva, susedstvo, domovinu – nasuprot individualizmu i kosmopolitizmu.

Analiza dinamike identiteta u istraživanim biografijama pokazuje da u kritičnim periodima, zajedno s refokusiranjem dejstvenosti, dolazi do promene identiteta – aktivacijom njegovog habitualnog dela. Habitualni deo identiteta je povezan s porodičnim habitusom i čini koherentan deo identiteta koji mu omogućava kontinuitet (Roza, 2019: 289). Tako u periodima biografskih kriza Branka i Mirko aktiviraju urodnjene identitete brige za druge, koji su deo porodičnog habitusa, a koji generišu dejstvenost i prakse brige (nege i materijalnog obezbeđenja). Slavičin identitet je u previranju i krizi, jer bi njegovo „urodnjavanje“ ka relacijom kao habitualnom delu identiteta značilo odustajanje od dela ličnog identiteta koji je vezan za profesionalnu samoaktualizaciju. U periodu emotivne krize, Nevena aktivira habitualni deo njenog identiteta koji se tiče samostalnog postignuća i usmerava dejstvenost ka polju obrazovanja i profesije. Kod Bojana su postignuće, posebnost i kreativnost koherentni i kontinuirani delovi identiteta i subjektiviteta. Savina kriza subjektiviteta potiče iz neostvarenosti njegovog habitualnog dela identiteta – distinktivnog, obrazovanog i profesionalno ostvarenog subjekta srednje klase.

Prema nalazima ovog istraživanja, možemo da govorimo o više ili manje detradicionalizovanim rodnim identitetima u smislu njihove „odrodnjenosti“ od tipičnih (ili tradicionalnih) odlika feminiteta ili maskuliniteta. Skala rodnih identiteta se kreće od izrazito „urodnjenih“, kao što su Brankin i Mirkov, pa i Savin, preko onih koji su u većoj ili manjoj meri u transformaciji ka detradicionalizaciji – kod Slavice, Bojana i Nevene. U različitim kontekstima svoje biografije, Slavica iskazuje tendenciju

ka detradicionalizovanom ženskom identitetu u orijentaciji ka profesionalnom, a potom refleksivnom balansiranjem relacionog i profesionalnog. Kao u većoj meri „odrodnjeni“ i detradicionalizovani javljaju se identiteti Nevene i Bojana, koji su izrazito individualistički orijentisani, te koji odstupaju od tradicionalnih (tipičnih) normativa femininosti, odnosno maskulinosti.

Analize su potvrdile početno stanovište da je za razumevanje identiteta kao situiranog, relacionog i interseksionalno – preko uticaja porodice, klase, roda, lokacije (McLeod, 2015) – neophodno smestiti ga unutar društvenih odnosa. Jedan od značajnih odnosa – činilaca za formiranje i klasnog i rodnog identiteta i subjektiviteta, koji je često zanemaren u sociološkom pristupu, jeste intergeneracijska psihodinamika (Bjerrum Nielsen, 2017). Pored još nekih biografija (Tomanić, 2020b), ovde predstavljene analize pokazale su da dinamika odnosa s roditeljem istog ili suprotnog pola ima značajan uticaj na to kako osoba sebe vidi i razume, doživljava i ispoljava, kroz identitet, subjektivitet i dejstvenost, a to se posebno primećuje u životnim pričama troje mladih. Savin klasni i rodni identitet proizlazi iz identifikacije s ocem, a donekle i Bojanov, koji svoj profesionalni identitet razvija diferencijacijom u odnosu na oca, a subjektivitet – ispoljavanje sebe kao muškarca – nastoji da razvije u opoziciji s očevim karakterom koji doživljava kao težak. Za oblikovanje Brankinog rodnog i majčinskog identiteta i subjektiviteta ključna je identifikacija s roditeljima kao bračnim parom i njihovo, a posebno očevo, prihvatanje njenog majčinstva.

Biografsko vreme

Dejstvenost u vremenskoj dimenziji – „biografskom vremenu“, odlikuju kontinuiteti i promene, koji se različito ispoljavaju u analiziranim socijalnim biografijama. Kod nekih mladih osoba, kao što su Nevena i Bojan, postoji kontinuitet dejstvenosti, jer je ona povezana s njihovim ličnim osobinama, internalizovanim habitusom i individualističkim identitetskim opredeljenjem. Kod onih mladih koji su doživeli neke ključne promene („kritične trenutke“), vezane za lične (Branka) ili porodične događaje

(Mirko), lične emotivne (Sava) ili profesionalne (Slavica) krize, dejstvenost je potencirana u procesu reflektivnog upravljanja biografijom u tim periodima („produženim trenucima“), bilo da je pojačana ili preusmerena na novi domen ili polje.

U prospektivnoj perspektivi promišljanja budućnosti, većina mojih ispitanika nema jasne drugoročne planove, u smislu precizno definisanih ciljeva zasnovanih na okolnostima u sadašnjem trenutku (Nilsen, 1999; Devadason, 2008), već kratkoročne u domenu „produžene sadašnjosti“ (Brannen, Nilsen, 2002). Kod nekih postoji doživljaj protoka vremena kao da je budućnost „na čekanju“ (sadašnjost se ponavlja, kao „dan mrmota“), a istovremeno imaju utisak da nešto „mora da se uradi“ da se situacija promeni (Slavica), pa ta „individualizacija vremena“ (Bunting, 2004, prema Devadason, 2008) proizvodi osećanje neadekvatnosti i frustriranosti u biografizaciji (vremena). U ovom slučaju se radi o „epistemološkoj zabludi kasne modernosti“ (Furlong, Cartmel, 2007), internalizovanom normativu individualizacije da je pojedinac prevashodno odgovoran za kreiranje svoje životne putanje, koji zamagljuje svest o strukturalnim preprekama. Ni drugi ispitanici nisu imali razvijene životne planove zbog internalizovane „svesti o kontigentnosti“ (Roza, 2019) okruženja u kome žive, pa se u promišljanju budućnosti „upravljaju prema onome što je na vidiku“ (Leccardi, 2014: 41). Delom je to rezultat svesti o tome da su dekonstruisane standardne biografije iz generacije njihovih roditelja koje su garantovale stabilnost i predvidivost životnog toka. U zaključnom delu ću se vratiti na ovu ukalkulisanu neizvesnost u promišljanju vremena, polemišući da je ona generisana drugačijim vrstama rizika nego što plediraju teoretičari koji se naslanjaju na teorije reflektivne modernizacije, kao što je, na primer, Rozina teza o „ubrzanom društvu“ (Rosa, 2003; 2013; Roza, 2019).

U promišljanju i zamišljanju budućnosti, kod mojih ispitanika se prepoznaju njihove želje i aspiracije (Brannen, Nilsen, 2007), značajno povezane s njihovim opisanim individualistički ili relaciono orijentisanim identitetima. Razlike među ispitivanim mladim osobama takođe se pojavljuju u odnosu na viđenje sebe u budućnosti, zavisno od ličnog osećanja kompetencije i vlastite nadležnosti nad svojom sudbinom, što je opet povezano s njihovom subjektivnošću i osećanjem sebe.

10. Zaključna razmatranja

Metodološke pouke

Kao metodološki cilj istraživanja postavila sam razvijanje i kritičko preispitivanje metoda longitudinalnog kvalitativnog istraživanja. U poglavlju posvećenom metodologiji detaljno sam opisala i problemski interpretirala proces razvoja metoda ukazujući na ključne dileme i probleme s kojima sam se suočavala u dugogodišnjem istraživanju, te na rešenja koja sam iznalazila da ih rešim. U ovom, završnom, delu sumarno ću izneti zaključke o prednostima i ograničenjima LKI na osnovu sopstvene istraživačke prakse.

Privilegija da mogu da sprovedim istraživanje duže od četvrt veka donela mi je uvide u saznajne i interpretativne prednosti i ograničenja longitudinalnog kvalitativnog metoda. Posebna prednost longitudinalnog pristupa je mogućnost vraćanja na prethodni empirijski materijal i *post hoc* razumevanje događaja od strane istraživača i ispitanika. Tumačenje događaja ili biografskih sekvenci sprovodi se njihovom kontekstualizacijom, odnosno smeštanjem u društveni i biografski kontekst. Na taj način i situaciona ograničenja konteksta istraživanja postaju sastavni deo analize i interpretacije kvalitativnih podataka. Pored toga, LKI mi omogućava da sprovedem kontekstualizaciju nalaza putem njihove biografizacije – uklapanje u biografski kontekst u narativima i metanarativima otkriva subjektivna značenja koja ispitanici pripisuju događajima stavljajući ih u odnos sa svojim identitetom koji se menja. Njihovi narativi su „ispričani životi“ – stvarnost kao doživljeno iskustvo. Akumulacija

narativa iz različitih faza LKI otkriva kontradikcije, neusaglašenosti, kao i teme koje traju i ponavljaju se. Ona takođe daje istraživaču mogućnost da sagleda iza „ispričanih života“ i stekne uvid u „življen život“, mogućnosti koje su postojale, ali se nisu ostvarile (Holland, Thomson, 2009: 453), kao i aspiracije, planove, želje, maštanja od kojih se odustalo. To su saznanja koja su istraživaču značajna za interpretativnu rekonstrukciju socijalne biografije.

Kao iskustva drugih istraživača, i moje istraživačko iskustvo je pokazalo da longitudinalna perspektiva s naknadnim uvidima u događaje i procese omogućava preispitivanje primenljivosti teorijskih koncepata, kao što je, na primer, Gidensov „sudbonosni trenutak“ i njegova operacionalizacija kroz koncept „kritičnog trenutka“ (Holland, Thomson, 2009, Thomson, Holland, 2015). Odbacivanje i modifikacija, prvobitno u analizi i interpretaciji korišćenih koncepata (Tomanović, 2010), leži u osnovi adaptivnog pristupa odnosu teorije i istraživanja koji sam primenila.

Moje longitudinalno istraživanje je specifično po sedmogodišnjim periodima između faza istraživanja, što ima svoje prednosti i ograničenja kada je cilj proučavanja rekonstrukcija socijalnih biografija. Prednosti su detaljno iznesene u metodološkom poglavlju, a sumarno se odnose na jednu celovitiju perspektivu na nečiju životnu priču. Najveće ograničenje ili nedostatak dugih vremenskih razmaka između talasa intervjuisanja jesu manje detaljni iskazi, koji bi dali iznijansiranija tumačenja značenja određenih situacija i odgovora mladih ljudi na te situacije. Kao što je rečeno, sama percepcija i tumačenja se menjaju tokom vremena, pa se neka značenja gube u sećanjima, što se samo delimično može kompenzovati tumačenjem kroz širu kontekstualizovanu sliku.

Jedna od teškoća proističe iz činjenice da je ovaj tip istraživanja u pravom smislu proces, i to zahtevan, jer traži znatnu posvećenost kako ispitanika tako i istraživača, od koga se očekuje da nalazi nove perspektive i tumačenja kako dolaze novi podaci. Istraživač mora da prilagođava svoje interpretacije promenama konteksta i značenja (McLeod, 2003). Pored toga, istraživač mora stalno da refleksivno preispituje svoj odnos s ispitanicima i kakvu će poziciju zauzeti u odnosu na njih, jer

ispitanici različito opažaju njegovu ulogu, a taj doživljaj se tokom vremena i s promenama konteksta i sâm menja – u mom slučaju od stručne savetnice, udaljene porodične prijateljice, nastavnice, do osobe od koje se traži pomoć i podrška.

Longitudinalno kvalitativno istraživanje je dragoceno za razumevanje složenih međuodnosa različitih aspekata i nijansi značenja u nečijoj životnoj priči. Ono omogućava dinamički pristup složenom međudejstvu struktura, dejstvenosti, refleksivnosti i identiteta (Nilsen, Brannen, 2002). Uklapanje vremenske dimenzije koja se fokusira na proces a ne na rezultat promene, kao i pristup rekonstrukcije biografskih sekvenci („biografija unazad“), omogućili su mi da kroz LKI steknem uvid u procese kao što su donošenje odluka, prilagođavanje, otpor i snalaženje, te u procese njihovog promišljanja i tumačenja u odnosu na vlastitu subjektivnost koji im prethode i/ili sledeju. Sve pomenuto ukazuje na značajne saznanje prednosti LKI u primeni na rekonstrukciju socijalne biografije kao promišljenog upravljanja životom.

Uobičajeno je da se ovakvom tipu studija postavlja pitanje uopštivosti (generalizacije) rezultata na osnovu ograničenog broja studija slučaja i reprezentativnosti izabranih životnih istorija za populaciju kojoj pripadaju. Od samog početka, epistemološki cilj ovog LKI je bio razumevanje, a ne objašnjenje pitanja kako se društveni uslovi i činoci u vremenskom toku prelamaju na individualne biografije jedne grupe dece i mladih koji nisu, ali mogu i biti, reprezentanti jedne generacije. „Gusti opis“ kojim ishoduju kvalitativne analize iz LKI kao što je ovo mogu biti validan osnov za razumevanje „iznutra“ širih društvenih procesa i odnosa aktera, struktura i sistema.

Empirija u dijalogu s teorijom

U ovom delu pokušaću da argumentujem tezu da je iz perspektive određenog društvenog konteksta neophodno preispitati uvrežene koncepte koji su derivati iz teorija refleksivne modernizacije. Namera mi je da pokažem kako kontekst društva Srbije koji ima odlike „hronične društvene krize“, kako je opisano na početku studije, i „hibridne modernosti“ (Tomić

Koludrović, 2015) proizvodi drugačije vrste rizika, odnosa prema budućnosti, individualizacije i identiteta, u odnosu na ono što plediraju pomenute teorije.

Kakvi rizici i kontingentnosti?

Specifični makro strukturni rizici u društvu Srbije – neregulisano tržište rada, nezaposlenost, podzaposlenost, prekarna zaposlenost, nepostojanje institucionalne podrške obrazovanju i tranziciji od obrazovanja do zaposlenja, „amoralni familizam“ i klijentelizam, subprotektivni (familistički) poredak koji se temelji na očekivanoj porodičnoj podršci tranziciji u odraslost (Walter, 2006) – u kombinaciji s nedostatnim resursima koji potiču iz porodice, stvaraju značajne strukturne prepreke u socijalnim biografijama mladih. Ovo kvalitativno istraživanje je preko individualnih socijalnih biografija pokazalo na koji način ovi specifični rizici otežavaju vertikalnu pokretljivost, a doprinose međugeneracijskoj reprodukciji socio-ekonomskih položaja, kao što su pokazala i brojna domaća istraživanja (vidi npr. Stanojević, 2017; Cvejić, 2019). Nalazi ovog istraživanja daju kvalitativni doprinos u prilog argumentima brojnih istraživanja u sociologiji omladine koja su empirijski pokazala u kojoj meri i na koji način su strukturni činioci i dalje značajni u oblikovanju životnih putanja i/ili biografija mladih (npr. Brannen, Nilsen, 2005; Furlong, Cartmel 2007; Stokes *et al.*, 2015), dovodeći u pitanje tezu o samoproizvedenim (DIY) životnim projektima (Bek, 2001) ili „biografijama izbora“ (Du Bois Reymond, 1998).

Kada je u pitanju odnos prema budućnosti, kratkoročno planiranje (ili život u „produženoj sadašnjosti“; Brannen, Nilsen, 2002), koje je dominantno kod mojih ispitanika, može da podseća na situaciju karakterističnu za „ubrzano društvo“ kasne moderne, koje odlikuje „vremenska i životna praksa momentno-situacionih odluka ili ‘povremenjenja vremena’“ (Roza, 2019: 292). Na osnovu interpretiranih biografija, međutim, mogu da tvrdim da takav vid odnosa prema vremenu predstavlja oblik inkorporirane neizvesnosti, ili „svest o kontingentnosti“ budućnosti, nastao iz drugačije vrste iskustva života u rizičnom društvu drugačijem nego što je „društvo akce-

leracije“ (Rosa, 2013). Po mom mišljenju, nepouzdan i rizični kontekst hronične društvene krize na drugačiji način ugrožava stabilnost, predvidivost i kontinuitet i generiše drugačije oblike kontigentnosti i egzistencijalne nesigurnosti. Kao što je Hervig Reiter konstatovao, nezaposlenost predstavlja jedan od strukturno indukovanih biografskih rizika, koji u postkomunističkim društvima daje neizvesnosti posebno značenje (Reiter, 2010). I ovo istraživanje je pokazalo da nezaposlenost i prekarna zaposlenost predstavljaju specifične rizike, posebno u biografijama mladih iz radničke klase, a ta vrsta neizvesnosti je ukalkulisana u projekcije budućnosti. Slično zaključuje i Devadsonova, koja smatra da odnos prema budućnosti zavisi od društvenog konteksta i institucionalne podrške (Devadason, 2008). U analizama percepcije i doživljaja protoka vremena kod mojih ispitanika takođe se pojavljuje sindrom „čekanja na odraslost“ (Cuzzocrea, 2019).

Svest o neizvesnosti i nepouzdanosti društvenog sistema i njegovih institucija, koja delom potiče iz javnog diskursa, a delom iz ličnog i porodičnog iskustva, opredeljuje mlade da u svojoj dejstvenosti, strategijama i promišljanju budućnosti uzimaju u obzir faktore u koje su sigurni: vlastitu snalažljivost i stečene (lične) i pripisane (porodične) resurse koji su im na raspolaganju.¹⁹ Analize socijalnih biografija su pokazale da specifičnost društvenog konteksta generiše posebne strategije snalaženja koje uključuju različite oblike socijalnog kapitala. Naime, i kod mladih iz radničkih porodica i iz porodica stručnjaka postoji diskurzivno iskazana svest o značaju neformalnih kanala ostvarenja individualnih interesa i njihova normalizacija i u percepciji i u praksama – aktiviranju kontakta i veza koji potiču iz primarnih odnosa: od roditelja (Nevena, Sava, Boris), srodničkih odnosa i mreža (Slavica, Mirko, Branka), bliskih prijateljstava. S obzirom na to da nijedan/na od mojih ispitanika/ca nije politički aktivan/a, kod njih ne postoji artikulisan politički klijentelizam. S druge strane, može se potvrditi zaključak domaćih i regionalnih istraživanja o normalizaciji „amoralnog

19 Do zaključka da mladi razvijaju individualne atomizovane strategije delanja došli smo i na osnovu anketnog istraživanja na reprezentativnom uzorku mladih od 18 do 35 godina sprovedenog 2011. godine (Tomanić, Stanojević, 2012).

familizma“ (Woolcock, 1998) i klijentelizma (vidi npr. Tomanović, 2008b; Lavrič, Tomanović, Jusić, 2019). Kao što je ranije navedeno, situacija prekarne zaposlenosti je takođe normalizovana i prihvaćena kao deo sadašnjosti i inkorporirana u promišljanje budućnosti.

Drugi aspekt polemike kojim ovo istraživanje može da doprinese korpusu saznanja u sociologiji omladine, pa i šireg sociološkog, tiče se značenja i sadržaja pojma *individualizacija* i poimanja *identiteta* u savremenom globalnom društvu.

Kakva individualizacija?

Individualizacija i autonomija se opažaju kao novi normativi kasne modernosti (Roza, 2019), a kritikuju kao idealnotipski modeli koji su nedovoljno kontekstualizovani i povezani s empirijom (Brannen, Nilsen, 2005). Kao što sam napred argumentovala, nalazi ovog istraživanja dovode u pitanje stanovište da individualizacija pretpostavlja detradicionalizaciju u strukturalnom smislu, umanjen značaj strukturnih činilaca (resursa i habitusa) u oblikovanju biografije izbora. Istraživanje je pokazalo specifičnost „strukturisane individualizacije“ (Roberts *et al.*, 1994) smeštene u strukture društvenog konteksta „hronične društvene krize“ i porodične kontekste i habituse koji su klasno određeni kako u smislu dejstvenosti tako i u smislu oblikovanja identiteta.

Moje je stanovište da se različiti vidovi individualizacije mogu prepoznati u svim istraživanim biografijama u meri u kojoj mlade osobe prave izbore i donose odluke. Ono potvrđuje tezu, koja se u polemikama iznosi u „odbranu“ Bekove teorije individualizacije, da pravljenje izbora u kreiranju životnog puta nije samo privilegija aktera u doba refleksivne modernosti, već i nužnost u društvu rizika, koja više individualizovanim čini upravo biografije mladih s manje resursa (Woodman, 2009).

Pored toga, na ovaj način shvaćena individualizacija nije suprotstavljena relacionom, naprotiv, ona je podržana za mladu osobu značajnim odnosima. Početna teza istraživanja, koja je potkrepljena njegovim nalazima, jeste da je dejstvenost relaciona – uklopljena u odnose u nekom periodu biografije pojedinca koji čini određeni biografski kontekst. Time se i koncepti

individualizacije i dejstvenosti pomeraju od forme i sadržaja – ka odnosima i povezivanju, pa na značaju dobijaju koncepti kao što su *povezanost* (*relatedness* – Jallinoya, Widmer 2011), *pripadanje* (*belonging* – May, 2011), fenomenologija odnosa (Atkinson, 2007; 2010b).

Kakav identitet?

Nalazi ovog istraživanja, zasnovanog na interpretativnoj rekonstrukciji socijalne biografije, demantuju pomenuta stano- višta o detradicionalizaciji identiteta i ukazuju na značaj po- rodičnog (klasnog) i, posebno, rodnog habitusa za identitet. U biografskim kontekstima ispitanika, identiteti se oblikuju kao samorefleksivni (Giddens, 1991), ali pod značajnim utica- jem habitusa, dajući osnov da se podrži teza o refleksivnosti uklopljenoj (*embedded*) u habitus (McNay, 1999; Adkins, 2003; Sweetman, 2003) i o tome da se savremeni identitet može ra- zumeti kao „hibrid habitusa i refleksivnosti“ (Adams, 2006). Refleksivnost je tako aspekt individualizacije, koja se pojačava u trenucima krize i preobražaja. S druge strane, habitualno je osnov kontinuiteta koherentnosti identiteta u promenljivim ži- votnim kontekstima, posebno u „produženim trenucima“, kada je potrebna reorijentacija u biografiji. Ovo istraživanje donosi na empirijskim nalazima zasnovanu kritiku teze o detradicio- nalizaciji, fragmentaciji i fluidnosti identiteta u kasnoj moder- nosti, koja predstavlja suviše usko i apstraktno poimanje iden- titeta – dedukovano iz teorije individualizacije (Giddens, 1991; Bek, 2001; 2003; Beck, Beck Gernsheim, 2002), a koje prihvata- ju i kritičari poznomodernog društva, kao što je Roza sa svojim konceptom „situacionog identiteta“ (Roza, 2019).

Analiza biografija u ovom istraživanju pokazala je da kla- snost nije internalizovana kao kategorija identiteta (Atkinson, 2010a), što je delom posledica ambivalentnosti ideniteta mla- dih u savremenom društvu (Stokes, Aaltonen, Coffey, 2015), a delom nasleđe odrastanja njihovih roditelja u „besklasnom“ socijalističkom društvu s dominantnom ideologijom „bratstva i jedinstva radnog naroda“.

Na kraju, da sumiram neke zaključke – individualizacija po- stoji u svim biografijama, ona je „strukturisana“ mogućnostima

i preprekama, dok je individualizacija identiteta zasnovana na refleksivnosti koja je relacionala i određena habitusom: identitet se oblikuje u odnosu na drugog i na očekivanja drugih. Kao i dejstvenost, individualizaciju tumačim kao uklopljenu (*embedded*) u strukture (društvene i habitus), nasuprot „isklopljenoj“ (*disembedded*; Giddens, 1991). Naposljetku, ovo istraživanje pokazuje i naglašava značaj kontekstualizacije – kritičkog propitivanja koncepata kroz empirijska istraživanja u različitim kontekstima globalnog društva.

Literatura

- Aaltonen, Sanna (2013) 'Trying to Push Things Through': Forms and Bounds of Agency in Transitions of School-age Young People, *Journal of Youth Studies*, 16 (3): 375–390.
- Aarseth, Helene, Lynne Layton, Bjerrum Nielsen, Harriet (2016) Conflicts in the Habitus: The Emotional Work of Becoming Modern, *The Sociological Review*, 64, 148–165.
- Adams, Matthew (2006) Hybridising Habitus: Towards an Understanding of Contemporary Identity?, *Sociology*, 40 (3): 511–528.
- Adkins, Lisa (2003) Reflexivity: Freedom or Habit of Gender?, *Theory, Culture & Society*, 20 (6): 21–42.
- Adkins, Lisa (2005) Social Capital: The Anatomy of a Troubled Concept, *Feminist Theory*, 6 (2): 195–211.
- Arandarenko, Mihail, Krstić, Gorana, Žarković Rakić, Jelena (2017) *Analysing Income Inequality in Serbia: From Data to Policy*, Friedrich-Ebert-Stiftung – Belgrade Office.
- Arnett, Jeffrey (2000) Emerging Adulthood. A Theory of Development from the Late Teens Through the Twenties, *American Psychologist*, 55 (5): 469–480.
- Atkinson, Will (2007) Beck, Individualization and the Death of Class: A Critique, *British Journal of Sociology*, 58 (3): 349–366.
- Atkinson, Will (2010a) Class, Individualisation and Perceived (Dis)advantages: Not Either/Or but Both/And?, *Sociological Research Online*, 15 (4): 14–23.
- Atkinson, Will (2010b) Phenomenological Additions to the Bourdieusian Toolbox: Two Problems for Bourdieu, Two Solutions from Schutz, *Sociological Theory*, 28 (1): 1–19.
- Atkinson, Will (2012) Reproduction Revisited: Comprehending Complex Educational Trajectories, *The Sociological Review*, 60 (4): 735–753.

- Babović, Marija (2009) Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007, u: A. Milić i S. Tomanović (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja: 135–151.
- Ball, Steven (2003) *Class Strategies and the Education Market: The Middle Class and Social Advantage*, London: Routledge Falmer.
- Beck, Ulrich, Beck-Gernsheim, Elisabeth (2002) *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, London: Sage.
- Bek, Urlik (2001) *Rizično društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
- Bek, Urlik (2003) Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika, u: V. Haton i E. Gidens (prir.) *Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom*, Beograd: Plato: 216–229.
- Bjerrum Nielsen, Harriet (1996) The Magic Writing Pad – On Gender and Identity, *Young: Journal of Nordic Youth Research*, 4 (3): 2–18.
- Bjerrum Nielsen, Harriet (2017) *Feeling Gender: A Generational and Psychosocial Approach* (Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life), Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Blagojević-Hjusion, Marina (2013) *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women.
- Boeije, Hennie (2002) A Purposeful Approach to the Constant Comparative Method in the Analysis of Qualitative Interviews, *Quality & Quantity*, 36 (4): 391–409.
- Brannen, Julia, Nilsen, Ann (2002) Young People's Time Perspectives: From Youth to Adulthood, *Sociology*, 36 (3): 513–537.
- Brannen, Julia, Nilsen, Ann (2005) Individualisation, Choice and Structure: A Discussion of Current Trends in Sociological Analysis, *The Sociological Review*, 53: 412–428.
- Brannen, Julia, Nilsen, Ann (2007) Young People, Time Horizons and Planning: A Response to Anderson et al., *Sociology*, 41 (1): 153–160.
- Brooks, Rachel, Everett, Glyn (2008) The prevalence of 'life planning': evidence from UK graduates, *British Journal of Sociology of Education*, 29 (3): 325–337.
- Caetano, Ana (2015) Personal reflexivity and biography: methodological challenges and strategies, *International Journal of Social Research Methodology*, 18 (2): 227–242.

- Charmaz, Kathy (2006) *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*, London: SAGE.
- Coffey, Julia, Farrugia, David (2014) Unpacking the Black Box: The Problem of Agency in the Sociology of Youth, *Journal of Youth Studies*, 17 (4): 461–474.
- Cook, Julia (2015) Young people's strategies for coping with parallel imaginings of the future. *Time & Society*, 25 (3): 700–717.
- Corsaro, William, Molinari, Luisa (2000) Entering and observing children's worlds: a reflection on longitudinal ethnography of early education in Italy, u: P. Christensen and A. James (ur.), *Research with Children: Perspectives and Practices*, London: SAGE: 179–200.
- Crompton, Rosemary (2006) Class and Family. *The Sociological Review*, 54 (4), 658–677.
- Cvejić, Slobodan (2019) Obrasci pokretljivosti društvenih slojeva u Srbiji nakon 2000. godine, u: M. Lazić i S. Cvejić (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 23–48.
- Cuzzocrea, Valentina (2019) Moratorium or waitthood? Forms of time-taking and the changing shape of youth, *Time & Society*, 28 (2): 567–586.
- Devadason, Ranji (2008) To Plan or Not to Plan? Young Adult Future Orientations in Two European Cities, *Sociology*, 42 (6): 1127–1145.
- Dragišić Labaš, Slađana (2012) Uticaj porodičnog i društvenog konteksta na formiranje socijalnih biografija mladih, u: Tomanović, S. et al. *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofski fakultet u Beogradu: 221–244.
- Du Bois Reymond, Manuela (1998) 'I Don't Want to Commit Myself Yet': Young People's Life Concepts, *Journal of Youth Studies*, (4) 1: 63–79.
- Du Bois Reymond, M. et al. (2008) *Young parenthood, agency and social change*, Thematic report, Deliverable No. 19 of the project Youth – Actor of Social Change. (UP2YOUTH)
- Du Bois Reymond, Manuela (2009) Models of navigation and life management, u: A. Furlong (ur.): *Handbook of Youth and Young Adulthood. New Perspectives and Agendas*, London, New York: Routledge: 31–39.

- Elliot, Jane, Holland, Janet, Thomson, Rachel (2008) Longitudinal and Panel Studies, u: P. Alasuutari, L. Bickman, J. Brannen (ur.) *The SAGE Handbook of Research Methods*, London: SAGE: 228–248.
- EUROSTUDENT VI (2017) Overview and selected findings. *Social and Economic Conditions of Student Life in Europe*. <https://www.eurostudent.eu>
- Evans, Karen (2002) Taking Control of their Lives? Agency in Young Adult Transitions in England and the New Germany, *Journal of Youth Studies*, 5 (3): 245–270.
- Evans, Karen (2007) Concepts of Bounded Agency in Education, Work and the Personal Lives of Young Adults, *International Journal of Psychology*, 42 (2): 85–93.
- Evans, Karen, Furlong, Andy (1997) Metaphors of youth transitions: niches, pathways, trajectories or navigations, u: J. Bynner, L. Chisholm, A. Furlong (ur.) *Youth, Citizenship and Social Change in a European Context*, Aldershot: Ashgate.
- Farrugia, David (2013) Young People and Structural Inequality: Beyond the Middle Ground, *Journal of Youth Studies*, 16 (5): 679–693.
- Furlong, Andy, Cartmel, Fred (2007) *Young People and Social Change: New Perspectives*. Second Edition. Maidenhead: Open University Press.
- Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1992) *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love, and Eroticism in Modern Societies*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Giddens, Anthony (1993) *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Glaser, Barney, Strauss, Anselm (2009) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, New Brunswick and London: Aldine Transactions.
- Gobo, Giampietro (2004) Sampling, Representativeness and Generalizability, u: C. Seale et al. (ur.) *Qualitative Research Practice*, London: SAGE: 405–426.
- Goldthorpe, J. H. (2010). Class analysis and the reorientation of class theory: The case of persisting differentials in educational attainment, *The British Journal of Sociology*, 61 (Suppl. 1): 311–335.

- Gordon, Tula, Lahelma, Elina (2003) From ethnography to life history: Tracing transitions of school students, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 245–254.
- Henderson, Sheila, Holland, Janet, McGrellis, Sheena, Sharpe, Sue and Thomson, Rachel (2007) *Inventing Adulthoods: A Biographical Approach to Youth Transitions*, London: SAGE.
- Hermanowicz, Joseph (2013) The Longitudinal Qualitative Interview, *Qualitative Sociology*, 36: 189–208.
- Holland, Janet (2007) Emotions and research, *International Journal of Social Research Methodology*, 10 (3): 195–209.
- Holland, Janet, Thomson, Rachel (2009) Gaining Perspective on Choice and Fate, *European Societies*, 11 (3): 451–469.
- Horst, S., Grabska, K. (2015) Flight and Exile—Uncertainty in the Context of Conflict-Induced Displacement, *Social Analysis*, 59 (1): 1–18.
- Hubbard, Gill, Backett-Milburn, Kathryn, Kemmer, Debbie (2001) Working with emotion: Issues for the researcher in fieldwork and teamwork, *International Journal of Social Research Methodology*, 4 (2): 119–137.
- Huberman, Michael, Miles, Matthew (1998) Data Management and Analysis Methods, u: N. Denzin and Y. Lincoln (ur.) *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, London: SAGE: 179–211.
- Jallinoya, Rita, Widmer, Eric (eds.) (2011) *Families and Kinship in Contemporary Europe. Rules and Practices of Relatedness*, Palgrave Macmillan.
- Jeffrey, Craig (2012) Geographies of Children and Youth II: Global Youth Agency, *Progress in Human Geography*, 36 (2): 245–253.
- Jenks, Christopher (ed.) (2000) *Core Sociological Dichotomies*, London: SAGE.
- Lareau, Annette (2003) *Unequal Childhoods: Class, Race, and Family Life*, Berkley: University of California Press.
- Lavrič, Miran, Tomanović, Smiljka, Jusić, Mirna (2019) *Youth Study Southeast Europe: 2018/2019*, Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Layder, Derek (1998) *Sociological Practice: Linking Theory and Social Research*, London: Sage Publications.
- Lazić, Mladen (2011) *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan (ur.) (2019) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

- Lazić, Mladen, Pešić, Jelena (2012) *Making and Unmaking State-centered Capitalism in Serbia*, Belgrade: Institute for Sociological Research at Faculty of Philosophy.
- Lazić, Mladen, Pešić, Jelena (2013) Društvene promene i promene osnovnih vrednosnih orijentacija društvenih grupa u Srbiji, u: M. Lazić, S. Cvejić (ur.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ISI FF: Beograd: 281–306.
- Leccardi, Carmen (2012) Young people's representations of the future and the acceleration of time: A generational approach, *Di-skurs Kindheits-und Jungenforschung Heft*, 1: 59–73.
- Leccardi, Carmen (2014) Young people and the new semantics of the future, *Societa Mutamento Politica*, 5 (10): 41–54.
- Ljubičić, Milana (2012) Psihološka separacija mladih: prilog konstrukciji integrativnog modela odrastanja, u: Tomanović, S. et al. *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofski fakultet u Beogradu: 245–272.
- Manić, Željka, Mirkov, Anđelka (2019) Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka, u: M. Lazić i S. Cvejić (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu: 49–70.
- May, Vanessa (2011) Self, Belonging and Social Change, *Sociology*, 45 (3): 363–378.
- McNay, Lois (1999) Gender, Habitus and the Field: Pierre Bourdieu and the Limits of Reflexivity, *Theory, Culture and Society*, 16 (1): 95–117.
- McNay, Lois (2004) Agency and Experience: Gender as Lived Relation, u: L. Adkins and B. Skeggs (ur.) *Feminism after Bourdieu*, Oxford: Blackwell: 175–190.
- McLeod, Julie (2003) Why We Interview Now: Reflexivity and Perspective in a Longitudinal Study, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 201–212.
- McLeod, Julie (2015) Gender Identity, Intergenerational Dynamics, and Educational Aspirations: Young Women's Hopes for the Future, u: J. Wyn, H. Cahill (ur.), *Handbook of Children and Youth Studies*, Springer Science+Business Media Singapore: 317–326.
- McLeod, Julie, Thomson, Rachel (2009) *Researching Social Change. Qualitative Approaches*, London: SAGE.

- McLeod, Julie, Yates, Lynn (2006) *Making modern lives: Subjectivity, schooling and social change*, Albany: State University of New York Press.
- Milojević, Miroslav M. (2019) Ekonomija Srbije 2014–2018. kroz ključne pokazatelje, *Revizor*, 22 (85): 7–29.
- Mojić, Dušan, Petrović, Irena (2013) Mladi i legitimnost društvenog poretka u Srbiji: razmišljanja i delanja u pravcu emigracije, *Sociologija*, 55 (2): 229–244.
- Neale, Bren, Flowerdew, Jenifer (2003) Time, texture and childhood: the contours of longitudinal qualitative research, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 189–199.
- Neale, Bren, Hanwood, Karen, Holland, Janet (2012) Researching lives through time: an introduction to the Timescapes approach, *Qualitative Research*, 12 (1): 4–15
- Nico, Magda, Caetano, Ana (2017) Untying Conceptual Knots: The Analytical Limits of the Concepts of De-Standardisation and Reflexivity, *Sociology*, 51 (3): 666–684.
- Nilsen, Ann (1999) Where is the future? Time and space as categories in the analysis of young people's images of the future, *Innovation. European Journal of the Social Sciences*, 12 (2): 175–194.
- Nilsen, Ann, Brannen, Julia (2002) Theorising the individual-structure dynamic, u: J. Brannen, S. Lewis, A. Nilsen and J. Smithson (ur.), *Young Europeans, Work and Family: Futures in Transition*, London: Routledge: 30–47.
- Pešić, Jelena (2017) *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske. Politički i ekonomski liberalizam*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Pešić, Jelena, Stanojević, Dragan (2021) Stavovi prema rodnoj podeli uloga u Srbiji 1989–2018, u zborniku radova posvećenim Marini Blagojević Hughson (u štampi).
- Petrović, Irena, Radoman, Marija (2019) Patrijarhalnost, autoritarost i nacionalizam u Srbiji – promene vrednosnih orijentacija, u: M. Lazić i S. Cvejić (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu: 215–246.
- Plumridge, Libby, Thomson, Rachel (2003) Longitudinal Qualitative Studies and the Reflexive Self, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 213–222.
- Popadić, Dragan, Pavlović, Zoran, Mihailović, Srećko (2019) *Mladi u Srbiji 2018/2019*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

- Reay, Diane (2000) A Useful Extension of Bourdieu's Conceptual Framework?: Emotional Capital as a Way of Understanding Mother's Involvement in Their Children's Education?, *Sociological Review*, 48: 568–585.
- Reay, Diane (2005) Beyond Consciousness: The Psychic Landscape of Class, *Sociology*, 39 (5): 911–928.
- Reiter, Herwig (2009) Beyond the Equation Model of Society – The Postponement of Motherhood in Post-state Socialism in an Interdisciplinary Life-course Perspective, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 22 (2): 233–246.
- Reiter, Herwig (2010) Context, Experience, Expectation, and Action – Towards an Empirically Grounded, General Model for Analysing Biographical Uncertainty, *Forum: Qualitative Social Research Sozialforschung*, 11 (1): Art. 2.
- Roberts, K., S. C. Clark, C. Wallace (1994) Flexibility and Individualism: A Comparison of Transitions into Employment in England and Germany, *Sociology*, 28 (1): 31–55.
- Rosa, Hartmut (2003) Social Acceleration. Ethical and Political Consequences of a Desynchronized High-Speed-Society, *Constellations*, 10: 3–33.
- Rosa, Hartmut (2013) *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*, New York: Columbia University Press.
- Roza, Hartmut (2019) *Odnosi prema svetu u doba ubrzanja. Konjunktura nove kritike društva*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Ryan, Anne (2004) Ethical Issues, u: C. Seale et al. (ur.) *Qualitative Research Practice*, London: SAGE: 230–248.
- Saldana, Johnny (2003) *Longitudinal Qualitative Research: Analyzing Change through Time*, Walnut Creek CA: AltaMira Press.
- Sayer, Andrew (2005) *The Moral Significance of Class*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Skeggs, Beverly (2004) *Class, Self, Culture*, London: Routledge.
- Seale, Clive, Gobo, Gianpietro, Gubrium, Jaber, Silverman, David (2004) Introduction: Inside Qualitative Research, u: C. Seale et al. (ur.) *Qualitative Research Practice*, London: SAGE: 1–13.
- Sheridan, Joanna, Chamberlain, Kerry, Dupuis, Ann (2011) Timelining: visualizing experience, *Qualitative Research*, 11 (5): 552–569.
- Silva, Elizabeth (2016) Unity and fragmentation of the habitus, *The Sociological Review*, Vol. 64, 166–183.
- Spasić, Ivana (2005) Prevoditi i pisati sociologiju, *Mostovi*, 131–132: 168–178.

- Stanojević, Dragan (2013) Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku, u: M. Lazić i S. Cvejić (ur.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISI FF: 119–139.
- Stanojević, Dragan (2017) *Tranzicija od obrazovanja ka tržištu rada mladih u Srbiji. Analiza SILC podataka*, Beograd: SIPRU.
- Stanojević, Dragan, Stokanić, Dragana, Babović, Marija (2016) Clientelistic Relations between Political Elite and Entrepreneurs in Serbia, *Sociologija*, 58 (2): 220–238.
- Stokes, Helen, Aaltonen, Sanna, Coffey, Julia (2015) Young People, Identity, Class, and the Family, u: J. Wyn, H. Cahill (ur.), *Handbook of Children and Youth Studies*, Springer Science+Business Media Singapore: 264–279.
- Sweetman, Paul (2003) Twenty-first Century Dis-ease? Habitual Reflexivity or the Reflexive Habitus, *Sociological Review*, 51(4): 528–549.
- Tanner, J. L., Arnett, J. J. (2009) The Emergence of ‘Emerging Adulthood’: The New Life Stage between Adolescence and Young Adulthood, u: A. Furlong (ur.): *Handbook of Youth and Young Adulthood. New Perspectives and Agendas*, London, New York: Routledge: 39–45.
- Thomson, Rachel (2007) The Qualitative Longitudinal Case History: Practical, Methodological and Ethical Reflections, *Social Policy and Society*, 6 (4): 571–582.
- Thomson, Rachel, Holland, Janet (2002) Imagined adulthood: Resources, plans and contradictions, *Gender and Education*, 14 (4): 337–350.
- Thomson, Rachel, Holland, Janet (2003) Hindsight, Foresight and Insight: The Challenges of Longitudinal Qualitative Research, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 233–244.
- Thomson, Rachel, Holland, Janet (2015) Critical Moments? The Importance of Timing in Young People’s Narratives of Transition, u: Wynn, Joanna, Cahill, Helen (ur.) *Handbook of Children and Youth Studies*, New York: Springer Reference: 723–734.
- Thomson, Rachel, Bell, Robert, Holland, Janet, Henderson, Sheila, McGrellis, Sheena, Sharpe, Sue (2002) Critical Moments: Choice, Chance and Opportunity in Young People’s Narratives of Transition, *Sociology*, 36 (2): 335–354.
- Thomson, Rachel, Holland, Janet, McGrellis, Sheena, Bell, Robert, Henderson, Sheila, Sharpe, Sue (2004) Inventing Adulthoods: A Biographical Approach to Understanding Youth Citizenship, *Sociological Review*, 52 (2): 218–239.

- Thomson, Rachel, Plumridge, Libby, Holland, Janet (2003) Longitudinal qualitative research: a developing methodology, *International Journal of Social Research Methodology*, 6 (3): 185–187.
- Threadgold, Steven (2011) Should I Pitch My Tent in the Middle Ground? On 'Middling Tendency, Beck and Inequality in Youth Sociology', *Journal of Youth Studies*, 14 (4): 381–393.
- Threadgold, Steven, Nilan, Pam (2009) Reflexivity of Contemporary Youth, Risk and Cultural Capital, *Current Sociology*, 57 (1): 47–68.
- Tomanovic, Smiljka (2003) Capturing Change: Doing Research in a Society Undergoing Transformation, *International Journal of Social Research Methodology: Theory and Practice*, 6 (3): 267–271.
- Tomanović, Smiljka (2004) Family Habitus as the Cultural Context of Childhood, *Childhood: A global journal of child research*, 11 (3): 339–360.
- Tomanović, Smiljka (2008a) Kulturni kapital u porodici: obrazovanje i/ili školovanje, u: S. Vujović (ur.) *Društvo rizika: Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd: ISI FF: 411–439.
- Tomanović, Smiljka (2008b) Families and Social Capital: Some Issues in Research and Policy, *Sociologija*, 50 (1): 1–16.
- Tomanović, Smiljka (2010) *Odrastanje u Beogradu. Oblikovanje socijalnih biografija mladih u porodicama dva društvena sloja*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanovic, Smiljka (2012) Agency in the social biographies of young people in Belgrade, *Journal of Youth Studies*, 15 (5): 505–620.
- Tomanovic, Smiljka (2019) Reconstructing Changes in Agency in the Young People's Social Biographies Through Longitudinal Qualitative Research, *Young: Journal of Nordic Youth Research*, 27 (4): 355–372.
- Tomanović, Smiljka (2020a) Longitudinalno kvalitativno istraživanje u praksi: Prednosti, dileme i rešenja, *Sociologija*, 62 (1): 8–23.
- Tomanović, Smiljka (2020b) Experience of Unplanned Maternity: Case Studies of Two Young Single Mothers in Belgrade (Iskustvo neplaniranog majčinstva: Studije slučaja dve vanbračne majke iz Beograda), *Sociologija*, 62 (2): 153–170.
- Tomanović, Smiljka, Ignjatović, Suzana (2010) The Significance and Meaning of Family Transitions for Young People. The Case of Serbia in Comparative Perspective, *Annales-Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series historia et sociologia*, 20 (1): 27–40.

- Tomanović Smiljka, Stanojević, Dragan (2012) Zaključak: mladi i društvena integracija u Srbiji, u: S. Tomanović et al. *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofski fakultet u Beogradu: 273–287.
- Tomanović Smiljka, Stanojević, Dragan (2015) *Young People in Serbia 2015. Situation, perceptions, beliefs and aspirations*, Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung and SeCons.
- Tomanović, Smiljka, Ljubičić, Milana, Stanojević, Dragan (2014) *Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka studija*, Beograd: Čigoja i ISI FF.
- Tomanović, Smiljka, Stanojević, Dragan, Ljubičić, Milana (2016) *Postajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Tomanović Smiljka, Stanojević, Dragan, Jarić, Isidora, Mojić, Dušan, Dragišić Labaš, Slađana, Ljubičić, Milana (2012) *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofski fakultet u Beogradu.
- Tomanović Mihajlović, Smiljka (1997) *Detinjstvo u Rakovici. Svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofski fakultet u Beogradu.
- Tomić Koludrović, Inga (2015) *Pomak prema modernosti. Žene u Hrvatskoj u razdoblju „zrele“ tranzicije*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Vigh, Henrik (2008) Crisis and Chronicity, *Ethnos*, 73 (1): 5–24.
- Vigh, Henrik (2010) Youth Mobilisation as Social Navigation: Reflections on the concept of dubriagem, *Cadernos de Estudos Africanos*, 18/19: 139–164.
- Walby, Sylvia (2004) The European Union and Gender Equality: Emerging varieties of gender regime, *Social Politics*, 11 (1): 4–29.
- Walker, R., Leisering L. (1998) New tools: towards a dynamic science of modern society, u: L. Leisering, R. Walker (ur.) *The Dynamics of Modern Society. Poverty, Policy and Welfare*, Bristol: The Policy Press: 17–34.
- Walkerdine, Valerie, Lucey, Helen, Melody, June (2001) *Growing up Girl: Psycho-social Explorations of Gender and Class*, London, UK: Palgrave.
- Walther, Andreas (2006) Regimes of Youth Transitions. Choice, flexibility and security in young people's experiences across different European contexts, *Young*, 14 (1): 119–141.

- Warin, Jo (2011) Ethical Mindfulness and Reflexivity: Managing a Research Relationship with Children and Young People in a 14-Year Qualitative Longitudinal Research (QLR) Study, *Qualitative Inquiry*, 17 (9): 805–814.
- Wengraf, Tom (2001) *Qualitative Research Interviewing: Biographic, Narrative and Semi-structured Method*, London: SAGE Publications.
- Willis, Paul (1983) *Learning to Labour. How Working Class Kids Get Working Class Jobs*, London: Gower Public Comp. Ltd.
- Woodman, D. (2009) The mysterious case of the pervasive choice biography: Ulrich Beck, structure/agency, and the middling state of theory in the sociology of youth, *Journal of Youth Studies*, 12 (3): 243–256.
- Woodman, Dan (2011) Young People and the Future: Multiple Temporal Orientations Shaped in Interaction with Significant Others, *Young: Journal of Nordic Youth Research*, 19 (2): 111–128.
- Wyn, Joanna (2015) Thinking About Childhood and Youth, u: J. Wyn, H. Cahill (ur.), *Handbook of Children and Youth Studies*, Springer Science+Business Media Singapore: 4–20.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.356.2-053.4/.6

316.472.4-053.4/.6

ТОМАНОВИЋ, Смиљка, 1963–

Na svom putu : longitudinalno kvalitativno
istraživanje socijalnih biografija mladih / Smiljka
Tomanović. – 1. izd. – Beograd : Univerzitet, Filozofski
fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2021 (Beograd :
Službeni glasnik). – 182 str. ; 25 cm

"Knjiga je deo projekta 'Izazovi nove društvene integracije
u Srbiji: koncepti i akteri' (ev. broj 179035)."--> kolofon. –
Tiraž 200. – Napomene i bibliografske reference uz tekst.
– Bibliografija: str. 171–182.

ISBN 978-86-6427-157-8

а) Адолесценти – Социолошка истраживања

б) Породица – Социолошка истраживања

COBISS.SR-ID 40268297

Studija predstavlja veoma značajan doprinos savremenim sociološkim debatama koje u fokusu imaju mlade. Analizirajući dinamiku socijalnih biografija mladih u Srbiji, autorka problematizuje i kontekstualizuje neke od ključnih socioloških pojmova, kao što su dejstvenost, individualizacija i identitet. Na taj način uspeva da veoma precizno dočara (pro)življene životne epizode ispitanika/ca, razume njihove dileme, refleksije, odluke i delanja i ponudi veoma utemeljena sociološka objašnjenja i tumačenja.

(Iz recenzije Dragana Stanojevića)

Kroz jedinstven višedecenijski istraživački poduhvat, autorka je pokazala sve prednosti longitudinalnog nacrtu, oslanjajući se na nasleđe najbolje sociološke tradicije biografskog metoda i kvalitativne metodologije. Knjiga izmešta sociologiju iz njenog klasičnog „habitusa“ i zahvata nedovoljno istraženu problematiku autorefleksivnosti i poimanja sopstvenog životnog toka, identitetskih pitanja, subjektivnosti i temporalnosti uz nijansiranu sociopsihološku kontekstualizaciju životnih priča.

(Iz recenzije Suzane Ignjatović)

Obuhvatajući preko dvadeset godina u životnim pričama svojih mladih ispitanika, istraživanje se istovremeno može čitati i kao svojevrsna „socijalna biografija“ čitavog našeg društva tokom jednog izuzetno turbulentnog perioda. Autorka znalački prepliće biografske pojedinosti sa sociološkim konceptima i pristupima, tako da se oni uzajamno produbljuju i zajednički rasvetljavaju društvene okvire, prepreke, ali i mogućnosti koje u našim individualnim sudbinama bivaju stavljene pred svakog od nas.

(Iz recenzije Ivane Spasić)

Smiljka Tomanović je redovna profesorka sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gde predaje kurseve koji se tiču socioloških pristupa porodičnom životu, mladosti i detinjstvu. U tim oblastima je sproveda veliki broj istraživanja, posebno se fokusirajući na kvalitativne metode. Objavila je osam autorskih i koautorskih monografija i veliki broj naučnih članaka u domaćim časopisima i zbornicima, kao i u međunarodnim časopisima, uključujući najznačajnije, koje referiše Web of Science (WoS).

ISBN 978-86-6427-157-8

